

İBNÜ'L-CEVZÎ VE FÜNÛNU'L-EFNÂN'IN İSTANBUL YAZMA NÜSHASI SÜMEYYE SEVİNÇ

İBNÜ'L-CEVZÎ
VE
FÜNÛNU'L-EFNÂN'IN
İSTANBUL YAZMA NÜSHASI

SÜMEYYE SEVİNÇ

Kitabın Adı : İBNÜ'L-CEVZÎ VE FÜNÛNU'L-EFNÂN'IN İSTANBUL
YAZMA NÜSHASI
Editör : Dr. Öğr. Üyesi Rabia YILDIRIM
Yazar : Sümeyye SEVİNÇ
Kapak : Ceyda ŞEREFLİOĞLU
Yayın Tarihi : Aralık 2024 ANKARA
Yayın Koordinatörü : Ceyda ŞEREFLİOĞLU
Yayın Yönetmeni : Selva ALİM
e-ISBN : 978-625-5537-41-6
Yayın No : 2752

© Sümeyye SEVİNÇ

Tüm hakları yazarına aittir. Yazarın izni alınmadan kitabın tümünün veya bir kısmının elektronik, mekanik ya da fotokopi yoluyla basımı, çoğaltılması yapılamaz. Yalnızca kaynak gösterilerek kullanılabilir.

SONÇAĞ AKADEMİ

İstanbul Cad. İstanbul Çarşısı No.: 48/49 İskitler 06070 ANKARA
T / (312) 341 36 67 - GSM / (533) 093 78 64
www.soncagyayincilik.com.tr
soncagyayincilik@gmail.com
Yayıncı Sertifika Numarası: 47865

BASKI VE CİLT MERKEZİ

UZUN DİJİTAL MATBAA, SONÇAĞ YAYINCILIK MATBAACILIK TESCİLLİ MARKASIDIR.
İstanbul Cad. İstanbul Çarşısı No.: 48/48 İskitler 06070 ANKARA
T / (312) 341 36 67
www.uzundijital.com
uzun@uzundijital.com

SÜMEYYE SEVİNÇ

1987 yılında Bursa’da doğdu. 2010 yılında Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’nden mezun oldu. 2012 yılında Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü’nde Tefsir Anabilim dalında “İbnü’l-Cevzî’nin Fünûnu’l-Efnân Adlı Eserinin Tefsir Usûlü Açısından Değeri” isimli teziyle yüksek lisansını, 2020 yılında aynı üniversitede “İbn Haldûn’un Kur’ân Anlayışı” isimli teziyle doktorasını tamamladı. 2013 yılında Dumlupınar Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tefsir Bilim dalına araştırma görevlisi olarak göreve başladı. 2014-2018 yılları arasında görevlendirme alarak Marmara Üniversitesi’nde araştırma görevlisi olarak bulundu. 2014-2020 yılları arasında İSAM’ın Araştırmacı Yetiştirme Projesi kapsamında araştırmacı oldu. 2018-2022 yılları arasında araştırma görevlisi olarak bulunduğu Kütahya Dumlupınar Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi’ne 2022 yılında Dr. Öğretim Üyesi olarak atandı ve 2024 yılında doçent oldu. Halen aynı üniversitede çalışmalarını sürdürmektedir.

ÖNSÖZ

Allah Teâlâ'nın Resûlüllah (s.a.v.) vasıtasıyla kullarına rahmet ve hidâyet vesilesi kıldığı Kur'ân-ı Kerim, nüzûlünden bu yana lafız ve manalarıyla insanlara hitap etmektedir. İlahi korunmuşluğu sabit olan bu mukaddes kitabı anlayıp anlamlandırmak asırlardır büyük bir meşgale olmuştur. Bu bağlamda İslâm medeniyetinin temellerini teşkil eden Kur'ân ve sünnet, ilahi hitabın idrak edilip gönüllere işlenmesinde özel bir mevkiye sahiptir. Bununla birlikte sahâbe ve tabiûn geleneğın güzide mirasını çağlara intikal ettirme hususunda büyük bir rol üstlenmiştir. Dolayısıyla Kur'ân'ı anlama gayretleri, vahyin ilk nüzûlünden itibaren Allah Resûlü'nün refakatinde başlamış ve sonraki nesiller tarafından da sürdürölmüştür. Bunun neticesinde zaman içerisinde Kur'ân'ın anlaşılmasına yardımcı olan esbâbu'n-nüzûl, emsâlü'l-Kur'ân ve hitâbu'l-Kur'ân vb. ilimler meydana gelmiştir. Mesele basit bir anlama faaliyeti olmadığından anlaşılın mesajın anlamlandırılması ve tatbikinin nüveleri de kendisini tefsir çalışmaları ile göstermeye başlamıştır. Böylelikle adı ulümü'l-Kur'ân, ulümü't-tefsir ve usûlü't-tefsir şeklinde değişmesine rağmen temelde aynı gayeye hizmet etmeye çalışan eserler nihâyetinde en nadide örneklerini vermiştir.

Biz de bu mütevazı çalışmamızda *İbnü'l-Cevzî'nin Fünûnu'l-Efnân Adlı Eserinin Tefsir Usûlü Açısından Değeri* adlı yüksek lisans tezimizi yeniden gözden geçirerek alanımıza daha fazla katkı sunmak üzere bir adım atmayı arzu ettik. Bu minvalde geleneğın halkalarından birini daha yakalayabilmek gayesiyle yazılı mirasımızın değerli şahsiyetlerinden Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin *Fünûnu'l-efnân* adlı eserinin İstanbul yazma nüshasını konu edindik. Bu amaçla alanındaki ilk kapsamlı kaynaklar arasında addedilmesi tartışma konusu olan bu nadide eserin İstanbul yazma nüshasını inceledik. İstanbul yazma nüshası, eserin diğeri yazma nüshalarında bulunmayan 188 ilave varağaya sahip olduğundan diğeri nüshalar arasında farklı kalan tek nüshadır.

Eserin neşir ve tahkiklerine İstanbul'daki yazma nüshasındaki ilave varaklar dâhil edilmediğinden söz konusu varakların eserin aslından mı olduğu yoksa sonradan esere ilave mi edildiği meselesi eseri daha fazla tartışmalı hale getirmektedir. Biz de bu çalışmada İbnü'l-Cevzî'nin biyografisine ve *Fünûnu'l-efnân*'ın İstanbul yazma nüshasındaki fazla varakların müellifin diğer eserleriyle mukayesesine yer verdik. Böylece tek nüsha olması nedeniyle ihmal edilen yazma nüshadaki verilerin literatür içerisindeki yerini ve İbnü'l-Cevzî'nin bu alana katkısı ortaya koymaya çalıştık.

Allah Teâlâ'dan çalışmamızı muhtemel eksik ve kusurlarımıza rağmen bundan sonraki araştırmalar için istifadeli kılmasını niyaz ederken eserin vücuda gelmesinde kıymetli vakitlerini ayırarak yardımlarını esirgemeyen, usûl, teknik ve kaynak bulma hususunda rehberlik eden muhterem hocam Prof. Dr. Muhsin Demirci Beyefendi'ye, katkıda bulunan kıymetli hocalarıma, arkadaşlarıma, eserin editörlüğünü üstlenen değerli kardeşim Dr. Öğr. Üyesi Rabia Yıldırım Hanımefendi'ye ve her zaman yanımda olan sevgili aileme en derin şükranlarımı sunarım.

Sümeyye SEVİNÇ

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	v
İÇİNDEKİLER.....	vii
KISALTMALAR	xi
GİRİŞ	1
1. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE YÖNTEMİ	3
2. ARAŞTIRMANIN KAYNAK DEĞERLENDİRMESİ.....	4

BİRİNCİ BÖLÜM

İBNÜ'L-CEVZÎ, ULÛMÜ'L-KUR'ÂN VE FÜNÛNÜ'L-EFNÂN

1. İBNÜ'L-CEVZÎ'NİN HAYATI VE ESERLERİ	11
1.1. İbnü'l-Cevzî'nin Hayatı.....	11
1.2. İbnü'l-Cevzî'nin Eserleri.....	18
1.2.1. Tefsir İle İlgili Eserleri	20
1.2.2. Diğer Eserleri	24
2. FÜNÛNÜ'L-EFNÂN ÖNCESİ DÖNEMDE ULÛMÜ'L-KUR'ÂN..	26
2.1. Kur'ân İlimleri ve Tefsir Usûlü	26
2.2. Tedvin Öncesi ve Sonrası Dönem.....	33
2.2.1. Tedvin Öncesi Dönem.....	33
2.2.2. Tedvin Sonrası Dönem.....	38
2.2.2.1. Müstakil Kitaplar.....	40
2.2.2.1.1. Kapsamlı Ulûmü'l-Kur'ân Çalışmaları	40
2.2.2.1.2. Konularına göre Ulûmü'l-Kur'ân Çalışmaları.....	42
2.2.2.2. Tefsir Mukaddimeleri.....	43
3. FÜNÛNÜ'L-EFNÂN'IN YAZMA NÜSHALARI.....	45

İKİNCİ BÖLÜM

FÜNÛNÜ'L-EFNÂN'IN İSTANBUL YAZMA NÜSHASI

1. FÜNÛNÜ'L-EFNÂN'IN İSTANBUL YAZMA NÜSHASININ

MUHTEVASI	53
1.1. Kur'ân, Kıraat ve Kur'ân'la İlgili Meseleler	55
1.1.1. Kur'ân-ı Kerîm	55
1.1.1.1. Kur'ân'ın Cüzleri	56
1.1.1.2. Kur'ân'ın Sûreleri	56
1.1.1.2.1. Sûrelerin Sayısı	57
1.1.1.2.2. Mekkî ve Medenî Ayırımı	57
1.1.1.3. Kur'ân'ın Âyetleri	58
1.1.1.3.1. Sûrelerin Âyet Sayıları	59
1.1.1.3.2. Sûrelerin Âyet Sayısı Açısından Benzerliği	61
1.1.1.4. Kur'ân'ın Kelime ve Harfleri	63
1.1.2. Kıraat	65
1.1.2.1. Yedi Harf	65
1.1.2.2. Resmu'l-Mushaf	68
1.1.2.3. Vakıf ve İbtida	70
1.1.2.4. (الياء) Harfinin Hazfi	71
1.1.3. Kur'ân'la İlgili Bazı Meseleler	72
1.1.3.1. Halku'l-Kur'ân	72
1.1.3.2. Kur'ân'da Müslümanlar ve Peygamberlerin Müsterek Vasıfları	74
1.1.3.3. Kur'ân Âyetleri ile İlgili İstifhamlar	76
1.2. Kur'ân İlimleri	78
1.2.1. Fezâilü'l-Kur'ân	78
1.2.2. Lüğâtu'l-Kur'ân	79
1.2.2.1. Arap Dilinin Yapısı	81
1.2.2.2. Arap Dilinin Güçlendirilmesi	84
1.2.3. Hitâbu'l-Kur'an	86

1.2.4. Emsâlu'l-Kur'ân.....	87
1.2.5. Muhkem – Müteşâbih.....	89
1.2.6. Müştebihâtü'l-Kur'ân.....	90
1.2.6.1. Kelime veya Harflerinde Değişiklik Bulunan Benzer Âyetler	97
1.2.6.2. Fazla ve Eksik Harfleri Bulunan Benzer Âyetler.....	101
1.2.6.3. Takdim ve Tehirin Söz Konusu Olduğu Benzer Âyetler.....	102
1.2.6.4. Birbiri ile İlişkisi Bulunan Kelimelerin Kullanıldığı Benzer Âyetler	103
1.2.6.5. İstifham Üslûbundan Kaynaklanan Benzer Âyetler	104
1.2.7. Garîbu'l-Kur'ân.....	105
1.2.8. Vücûh ve Nezâir	108
1.2.9. Nâsîh – Mensûh.....	112
2. FÜNÛNÜ'L-EFNÂN'IN İSTANBUL YAZMA NÜSHASININ ÜSLÛBU VE YÖNTEMİ.....	120
2.1. Fünûnü'l-Efnân'ın Üslûbu	120
2.2. Fünûnü'l-Efnân'ın Yöntemi	121
2.2.1. Rivâyetleri Nakletme.....	122
2.2.2. Kaynak Gösterme	123
2.2.3. Örnek Verme.....	125
2.2.4. Tercihle Bulunma	125
2.2.5. Kronolojik, Alfabetik ve Konulara Göre Tasnif Etme	126
SONUÇ	129
EKLER	135
KAYNAKÇA	173

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.b.	: Adı geçen bölüm
b.	: İbn
bkz.	: Bakınız
d.	: Doğum
DİA	: TDV İslâm Ansiklopedisi
h.	: Hicri
haz.	: Hazırlayan
H.z.	: Hazreti
İA	: İslâm Ansiklopedisi
İFAV	: İlahiyat Fakültesi Vakfı
İFD	: İlahiyat Fakültesi Dergisi
krş.	: Karşılaştırınız
MEB	: Milli Eğitim Basımevi
MÜ	: Marmara Üniversitesi
nşr.	: Nâşir, neşreden
r.a.	: Radiyallahu anı, anıâ
s.a.v.	: Sallallahu aleyhi ve sellem
SBE	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
sy.	: Sayı
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	: Tahkik eden
trc.	: Tercüme eden
ts.	: Tarih yok, belirtilmemiş
ö.	: Vefat tarihi
Yay.	: Yayınları

GİRİŞ

1. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE YÖNTEMİ

Kur'ân-ı Kerîm'in insanlara verdiği ilahî mesaj, vahyin ilk nüüzûlünden itibaren anlaşılmaaya çalışılmıştır. Bu nedenle İslâm tarihinde tefsir, hadis ve fıkıh gibi temel İslâm bilimlerinin yanı sıra tıp, matematik, astronomi gibi pozitif ilimler ihdas edilmiş, bunların her biri Kur'ân'ı idrak etmede araç kabul edilmiştir. Söz konusu ilimler kendi içlerinde gelişimlerini sürdürürken, Kur'ân'ın derûni manalarını anlamlandırma hususunda yardımcı unsur addedilen Kur'ân ilimleri diğerlerinden daha özel bir işlev görmüştür. Tefsir literatüründe ulûmü'l-Kur'ân eserleri, ilerleyen dönemlerde ulûmu't-tefsir ve usûlü't-tefsir kategorisinde de değerlendirilmiştir.

Bu çalışmada Bedreddin Muhammed b. Abdullah ez-Zerkeşi'nin (ö. 745/1344) *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân*¹ ve Suyûtî'nin (ö. 911/1445-1505) *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*² gibi şöhret bulan ulûmü'l-Kur'ân eserlerinden daha erken bir dönemde telif edilen *Fünûnü'l-efnân fî ulûmi'l-Kur'ân* adlı eserin İstanbul yazma nüshası incelenecektir. Esasında Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'ye (ö. 597/1201) nispet edilen eserin, ulûmü'l-Kur'ân konularını bir arada toplayan müstakil bir eser olup olmadığı meselesi tartışma konusudur. Zira İbnü'l-Cevzî *Fünûnü'l-efnân*'ı telif etmiştir ancak eserin 225 varaklı İstanbul yazma nüshası diğer yazma nüshalardan 188 varak fazladır. Bu da eserin büyük bir kısmının diğer yazma nüshalarla mutabık olmadığını gösterir.

Sosyal bilimlerde yapılan araştırmalarda bütün ilimlerde müşterek olan genel metodların yanı sıra her ilmin kendisine özgü özel metodlar da kullanılmaktadır. Araştırmamızın konusu sosyal bilimlerin alanına girdiğinden biz de sosyal bilimlerin araştırma metodlarından

¹ Zerkeşi, Bedreddin Muhammed b. Abdullah, *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân*, (thk. Ebî Fadl ed-Dimyâtî, Dâru'l-hadis Kâhire, 2006.

² Suyûtî, Celâleddin Abdurrahman, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*, (thk. Ahmed b. Ali), Dâru'l-hadis, Kâhire 2006.

faydalanacağız. Genel nitelikli değerlendirme ve karşılaştırma metodlarını, eserin muhteva ve yöntemini incelerken kullanacağız. Buna ilaveten dökümantasyon yöntemine yer vereceğiz.³ Böylece yazılı ve görsel belgelere ulaşacak ve elde ettiğimiz malumatı inceleyeceğiz. Diğer taraftan belgeleri çözümlerken belgenin bir bütün olarak kabul edildiği klasik metot ile parçalamaya tabi tutulduğu nicel metodun imkânlarından yararlanacağız. Çalışmamızda eserin dünyadaki diğer nüshalarından daha fazla varlığı bulunan İstanbul Köprülü Kütüphanesi'ndeki yazma nüshasında yer alan mülhak kısmın yazmaya nasıl girdiğini araştıracağız.

İbnü'l-Cevzî'nin Fünûnu'l-Efnân Adlı Eserinin Tefsir Usûlü Açısından Değeri adlı yüksek linsans tezimizi yeniden gözden geçirerek hazırladığımız bu çalışmamızda Fünûnu'l-efnân adlı eserdeki tartışmayı daha vurgulu bir şekilde dile getirmeyi amaçladık.⁴ Böylece eser hakkındaki sorunlu hususların muhakeme edilebilmesini hedeflemekteyiz.

2. ARAŞTIRMANIN KAYNAK DEĞERLENDİRMESİ

Fünûnu'l-Efnân'ın İstanbul yazma nüshasını incelemek suretiyle Türkiye'deki mütehassısların esere ilgisini ilk defa çeken Merhum Ali Turgut Beyefendi'nin çalışmasından sonra eser, ulûmü'l-Kur'ân'la ilgili birçok konuyu ihtiva etmesi nedeniyle alanında müstakil, kapsamlı ve erken bir çalışma olarak kabul görmeye başlamıştır. Bununla bağlantılı olarak eseri tefsir usûlünün de erken ve kapsamlı kaynakları arasında değerlendirenler olmuştur. Ardından eser Arap dünyasında tahkik

---

³ Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Arslantürk, Zeki, *Araştırma Metod ve Teknikleri*, Çamlıca Yay., İstanbul 2008, s. 80-91.

⁴ Sevinç, Sümeyye, *İbnü'l-Cevzî'nin Fünûnu'l-Efnân Adlı Eserinin Tefsir Usûlü Açısından Değeri* (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi, SBE, İstanbul 2012.

edilmiştir. Ancak muhakkik İstanbul yazma nüshasındaki fazla varakları diğer nüshalarla mukayese edemeyeceği için eserin sadece diğer nüshaları ile örtüşen ilk 37 varağına itibar etmiştir. Dolayısıyla tahkikten sonra İstanbul yazma nüshasındaki fazla varaklar tamamen ihmal edilmiştir.

Öte yandan Türkiye’deki mütehasşsılar, İstanbul yazma nüsha hakkındaki ön bilgiden yola çıkarak eseri müstakil ve kapsamlı bir ulûmü’l-Kur’ân yahut tefsir usûlü çalışması kabul etmiş ve eserin tahkikli nüshanın İstanbul yazma nüshasındaki verileri ihtiva ettiğini var saymışlardır. Eserin bu yazmasındaki fazla varaklar, diğer nühalarda da bulunsaydı, eser tahkik edilirken normal şartlarda bütün varakların dikkate alınması beklenirdi. Ancak İstanbul yazma nüshası, fazla varak içeren tek nüsha olarak kaldığından, yazmanın büyük bir kısmı tahkik edilmemiştir. Üstelik eserin tahkik edilen kısmındaki veriler, Kur’ân hakkında bazı genel bilgilerden ibarettir. Bu nedenle *Fünûnu’l-Efnân*’ın ulûmül-Kur’ân açısından da tefsir usûlü açısından da durumu tartışmalı olarak kalmaktadır.

Söz konusu tartışmaya ilk defa dikkat çektiğimiz *İbnü’l-Cevzî’nin Fünûnu’l-Efnân Adlı Eserinin Tefsir Usûlü Açısından Değeri* adlı yüksek lisans tezimizde, İstanbul yazma nüshasındaki fazla varakların müellife aidiyetini imkân dâhilinde görmüş ve müellifin başka eserlerinden bu nüshaya bir geçiş olup olmadığını incelemiştik. Bu minvalde eserdeki bazı konularla müellifin başka eserleri arasındaki tedahüllere istinaden müellifin başka eserlerinden nüshaya aktarılmış veriler olabileceği kanaatine varmıştık. Neticede bu verilerin müellifin bizzat kendisi değil sonradan müstensih tarafından aktarılma ihtimalini de göz önüne alarak her ne kadar İstanbul yazma nüshasını bizzat İbnü’l-Cevzî’nin telif etmiş olması şüpheli kalsa da nihayetinde ulûmü’l-Kur’ân’ın farklı bahisleri hakkında müstakil eserler yazan müellifin tefsir usûlüne katkısından söz etmiştik. Tezimizden sonra “Fünûnu’l-Efnân fî ulûmî’l-Kur’ân Adlı Eserin İstanbul Yazma Nüshasının Tefsir Usûlü Açısından

Tahlîli" adlı bildirimizde ise *Fünûnu'l-Efnân*'ın İstanbul yazma nüshasının fazla varakları ile doğrudan müellife aidiyetinin şüpheli kaldığını bildirmekle birlikte İbnü'l-Cevzî'nin farklı eserleri ile bu alana katkısına işaret etmiştik.⁵ Ancak her iki çalışmada da *Fünûnu'l-Efnân*'ın İstanbul yazma nüshası esas alınırsa kapsamlı bir eser olacağına dair yargımız öne çıkmış buna mukabil eserin mevcut haliyle İbnü'l-Cevzî'ye aidiyetinin şüphesine istinaden, ulûmü'l-Kur'ân literatürü açısından kapsamlı bir çalışma kabul edilmesinin tartışmalı olduğuna dair söylemimiz arka planda kalmıştır. Nitekim *İbnü'l-Cevzî'nin Fünûnu'l-Efnân Adlı Eserinin Tefsir Usûlü Açısından Değeri* adlı yüksek lisans tezimiz, süreç içerisinde lisansüstü tezler, makaleler ve bildiriler için referans olmuştur.⁶ Ancak söz konusu iki çalışmamızda sürekli

---

⁵ Sümeyye Sevinç, *Fünûnu'l-Efnân fî ulûmî'l-Kur'ân Adlı Eserin İstanbul Yazma Nüshasının Tefsir Usûlü Açısından Tahlîli, IV. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi (14-17 Mayıs 2015) Bildiriler Kitabı IV (İlahiyat)*, 2015, s. 197-213.

⁶ Kara, Rıdvan, *İbn Kesîr'in "Fezâilü'l-Kur'ân" Adlı Eserinin Tefsir Usûlü Açısından Değeri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi, SBE, İstanbul 2013; Yalnız, Fatma, *Tefsir Usûlünde Süreklilik ve Etkileşim: Bulkînî, Kâfiyeci ve Suyûtî Örneği*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hitit Üniversitesi, SBE, Çorum 2014; Taş, Sakin, *Ulûmü'l-Kur'ân Açısından Subhî es-Salih'in "Mebâhis" Adlı Eseri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi, SBE, Sakarya 2015; Taş, Sakin, "Subhî es-Sâlih'in "Mebâhis fî Ulûmî'l-Kur'ân" Adlı Eserinin Ulûmü'l-Kur'ân Açısından Değeri", *V. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı - II (Siyaset ve Uluslararası İlişkiler - İktisat - Eğitim)*, İlmi Etüdler Derneği (İLEM), İstanbul 2016, s. 278, 292; Abdullah Bayram, "Kur'ân İlimlerinin Gelişim ve Etkileşim Süreçlerinin Zaman ve Mekân Faktörleri Bağlamında Değerlendirilmesi", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2018, sayı: 40, s. 90, 109; Gökdemir, Ahmet, "İbnü'l-Cevzî'nin Fünûnu'l-Efnân Adlı Eserinin Kıraat İlmi Açısından Değerlendirilmesi", *Ulûmü'l-Kur'ân Kaynaklarında Kıraat İlmi*, İlahiyat Yayın, 2019 Ankara, s. 114, 115, 132; Gökdemir, Ahmet, "İbnü'l-Cevzî'ye Göre Vakıf Esnasında Dikkat Edilmesi Gereken Hususlar", *5. Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Kongresi (11-14 Temmuz 2019/Bandırma) Bildiri Tam Metin Kitabı*, Ankara: Asos Yayınları, 2019, 437, 438, 443, 444; Karagöz, "Mustafa, İbnü'l-Cevzî'nin Nezâir Anlayışının Sorunları", *Bilimname*, sayı: 43, 2020, s. 164; Yalnız, Fatma, *Tefsirde Usûl Arayışları -Erken ve Klasik Dönemin Karakteristik Metinleri Bağlamında*, (Doktora Tezi), Hitit Üniversitesi, SBE, Çorum 2021; Yalnız,

vurguladığımız “İstanbul yazma nüshası” kaydının, arka planda kalması nedeniyle genel olarak *Fünûnu’l-Efnân*’ın kapsamlı bir eser olduğu kanısı kabul görmüştür. Oysa bu kanaat eserle ilgili tespitlerimizi tam olarak yansıtmamaktadır.

Gerek eser hakkındaki tespitlerimizi gerekse İbnü’l-Cevzî’nin bu alandaki yerini daha açık bir şekilde ifade edebilmek üzere ayrı bir çalışmaya ihtiyaç duymaktayız. Dolayısıyla elinizdeki bu eserimizde, İstanbul yazma nüshasındaki verilerin müellife ait olabileceğine dair en ufak bir ihtimalden dolayı *Fünûnu’l-Efnân*’ın kapsamlı bir eser olduğu hususundaki ifadelerimizi tashih edeceğiz. Bu minvalde eserin İstanbul yazma nüshasındaki fazla varakların müellif tarafından değil müstensih maharetiyle esere dâhil olmasının daha iyi bir ihtimal olduğuna dair tespitimizi ve eserin alana katkısının tartışmalı olduğunu vurgulayacağız.

Fatma, “Ulûmü’l-Kur’ân Külliyyatı Yazımı Konusunda Süyûtî’nin, Bulkîni’nin ve Kafiye’ci’nin Birbirlerinden Ne Ölçüde Etkilendiklerinin Tespiti”, *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 21/11, 2022, s. 214, 240; Karataş, Şuayip, Ulûmü’l-Kur’ân Kaynaklarında Yedi Harf Meselesinin Ele Alınışı: Klasik-Modern Karşılaştırması, *İhya International of Islamic Studies*, 8/1, 2022, s. 271, 295.

BİRİNCİ BÖLÜM
İBNÜ'L-CEVZÎ,
ULÛMÜ'L-KUR'ÂN VE FÜNÛNÜ'L-EFNÂN

1. İBNÜ'L-CEVZÎ'NİN HAYATI VE ESERLERİ

Telifin değeri müelliften gelmektedir. Bu bölümde öncelikle *Fünûnu'l-efnân*'ın müellifi İbnü'l-Cevzî'nin hayatı ve yaşadığı dönem üzerinde duracağız. Ardından müellifin eserlerini araştırmamızın konusuna göre tasnif edeceğiz.

1.1. İbnü'l-Cevzî'nin Hayatı

Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzî Abbâsiler döneminde (h. 132-656) yaşamıştır. Müellif hicri altıncı asrın başlarında dünyaya geldiği için Abbasi Devleti'nin son dönemlerine yetişmiştir. Bu dönemde Abbasi Devleti siyasi, sosyal ve ekonomik açıdan zayıf düşmüş, devlet içinde küçük devletçikler teşekkül etmiş ve halifenin nüfuzu son derece azalmıştı.⁷ Halifenin dini törenlerde protokolde bulunmak dışında yönetimle ilgili doğrudan hiçbir yetkisi kalmamıştı.⁸

Siyasi ve toplumsal sıkıntıların aksine Bağdat'ta ilmî hayat oldukça dinamikti. Abbasilerde kuruluş yıllarından itibaren bilhassa halifelerin ilme karşı ilgileri müspet yöneydi.⁹ Dolayısıyla ilim büyük ölçüde siyasi destek gördü. Bir taraftan tercüme faaliyetleri ile geçmişin mirası ortaya çıkarılırken diğer taraftan da ilmî konularda gayri Müslim unsurlardan da istifade edilmiştir. Bu döneme kadar tefsir ve Kur'ân ilimleri hususunda önemli gelişmeler meydana gelmiştir. Tefsir Taberî'nin *Camîu'l-Beyân*'ının yanı sıra Kisâi, Ebû Ubeyd Kâsım b.

⁷ Brockelmann, Carl, *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi*, (trc. Neşet Çağatay), Türk Tarih Kurumu Ankara 1992, s. 108-134; Hodgson, Marshall G. S, *The venture of Islam: conscience and history in a world civilization*, The University of Chicago, Chicago 1974, I, 493-495; Lapidus, Ira Marvin, *A history of Islamic societies*, Cambridge University, Cambridge 1988, s. 126-136. Ayrıca merkezi otoritenin zayıflamasından dolayı kurulan devletler için bkz. Algül, Hüseyin, *İslam Tarihi*, Gonca Yay., İstanbul 1987, IV, 26.

⁸ Bkz. Hodgson, Marshall G. S, *The venture of Islam: conscience and history in a world civilization*, The University of Chicago, Chicago 1974, I, 494.

⁹ Bu hususta ayrıca bkz. Brockelmann, Carl, *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi*, s.102, 103; Avcı, Casim, *İslam – Bizans İlişkileri*, Klasik, İstanbul 2003, s. 192-203.

Sellâm, İbn Kuteybe ve Zeccâc gibi birçok âlim Kur'ân ilimlerine dair eser telif etmişlerdir.¹⁰ Mantık, felsefe, tıp, astronomi, matematik, kimya, tarih ve coğrafya alanlarında yetişen hatırı sayılır âlimler kıymetli eserler kaleme almışlardır.¹¹ Ayrıca bu asırda medreseler de kurulmuştur.

Selef ulemâsı arasında telifâtının çokluğu ile şöhret bulan Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin hayatı hakkında gerek klasik gerekse modern yöntemlerle telif edilen eserlerde son derece teferruatlı bilgi bulunur.¹² Cemâlüddîn Abdurrahman b. Ali b. Muhammed İbnü'l-Cevzî, Bağdat'ta zengin fakat ilimle ilgisi olmayan bir ailede dünyaya gelmiştir. Doğum tarihi hakkında muhtelif rivâyetler bulunsa da en tercih edileni 510/1116 senesidir.¹³ Soyu Hz. Ebû Bekir'e (r.a.) dayanmaktadır. Nisbeleri el-Kureyşî, et-Teymî, el-Bekrî, el-Bağdâdî, el-Hanbelî'dir. Tam ismi Cemâlüddîn Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ebi'l-

¹⁰ Yıldız, Hakkı Dursun, "Abbasîler", *DİA*, İstanbul 1988, I, 41, 42.

¹¹ Yıldız, Hakkı Dursun, "Abbasîler", *DİA*, İstanbul 1988, I, 44-46.

¹² Bu hususta bkz. Abdülhamid Allûçî, *Müellefâtü İbnü'l-Cevzî*, Vizâretü's-sekâfe ve'l-irşâd, Bağdat 1965; Turgut, Ali, *İbnü'l-Cevzî ve Tefsir Usûlündeki Yeri*; Karaca, Nefise, *Abdurrahman İbnü'l-Cevzî ve Tefsirdeki Metodu*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi, SBE, İzmir 2005; Nusayr, Âmine Muhammed, *Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzî ârâuhü'l-kelâmiyye ve'l-ahlâkiyye*, Dârü's-şurûk, Kâhire 1987; Mahmûd Ahmed el-Kaysiyye en-Nedvî, *el-İmam İbnü'l-Cevzî ve Kitâbuhü'l-Mevzûât*, Danişgâh-ı Pencap, Lahor 1983.

¹³ Zehebî müellifin 509 veya 510 senesinde doğduğunu zikretmiştir. Bkz. Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, I-XXIII, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, (thk. Beşşar Avvâd Ma'rûf, Muhyi Hilâl Serhân), Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1984/1404, XXI, s. 366; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, I-IV, Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî, Beyrut 1957, IV, 1342; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XVI, (thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî), Hicr li't-tibâa ve'n-neşr, Cize 1998, s. 709; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifin esmâ'l-müellifin ve âsarü'l-musannifin*, Maarif Basımevi, İstanbul 1955, I, 520. Ayrıca müellifin hicri 508 veya 511 yıllarında doğduğuna dair rivâyetler de bulunmaktadır. Bkz. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XXI, 373; İbn Receb, Ebu'l-Ferec Zeynüddin Abdurrahman b. Ahmed, *Kitâbü'z-zeyli alâ tabakât'l-hanâbile*, I-IV, Dârü'l-ma'rife, Beyrut ts., I, 400.

Hasen Ali b. Muhammed b. Ali'dir.¹⁴ Künyesi Ebu'l-Ferec olan bu kıymetli âlim dokuzuncu kuşaktan dedesine nispet edilerek İbnü'l-Cevzî lakabını almıştır.¹⁵ Bununla birlikte müellif "Cemaleddin", "Mübarek" ve ailesinin bakır ticaretiyle uğraşması nedeniyle "Saffar" lakaplarıyla da anılmaktadır.¹⁶ Babası hicri 514 senesinde vefat ettiğinde müellifin yaklaşık üç yaşında olduğu rivâyet edilmektedir.¹⁷ Babasının vefatından sonra annesi ve halasının himayesinde yetişen¹⁸ İbnü'l-Cevzî özellikle halasının teşvikiyle ilme yönelmiştir.

İbnü'l-Cevzî Bağdat'ta medrese şeyhliğine getirilmiştir. Yine bu yıllarda Şam, Nîsâbur ve diğer beldelerde medreseler çoğalmış, özellikle Bağdat bundan nasibini fazlasıyla almıştır. Nitekim Bağdat'ta yaklaşık 30 medresenin bulunduğu rivâyet edilmektedir. Bununla birlikte mescidler, medreseler ve ribatlarda ilmi anlamda hareketlilik meydana gelmiştir.¹⁹

İbnü'l-Cevzî'nin gençlik yıllarında Abbasiler ve Selçuklular arasında fikri ve dini değil ancak idari nedenlerden dolayı anlaşmazlıklar ortaya çıkmıştı. Siyasi hayattaki otorite zayıflığından toplumsal hayat etkilenmiş ve ahlaki yozlaşma toplumun her kesiminde görülmeye başlamıştı. Nitekim insanlar her türlü malla ticaret yaptıklarından helal kazancı önemsememeye, faiz almaya ve zekât vermemeye başlamış ve cehalet yayılmıştı.²⁰

¹⁴ İbn Hallikân, Ebü'l-Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnai'z-zaman*, I-VIII, (thk. İhsan Abbas), Dâru Sâdır, Beyrut ts., III, 140; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XXI, 365, 366.

¹⁵ Bkz. İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, III, 142; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XXI, 372; İbn Receb, *Kitâbü'z-zeyli alâ tabakât'l-hanâbile*, I, 400.

¹⁶ Bkz. Mahmûd Ahmed, *el-İmam İbnü'l-Cevzî ve Kitâbuhü'l-Mevzûât*, s. 44.

¹⁷ Bu hususta İbnü'l-Cevzî'nin annesinden nakedilen rivâyet için bkz. İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, III, 142.

¹⁸ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, III, 140, 141.

¹⁹ İbnü'l-Cevzî, *Fünûnu'l-efnân*, s. 21-24.

²⁰ İbnü'l-Cevzî, *Fünûnu'l-efnân*, s. 18.

Toplumdaki fitne âlimlere kadar yansımıştı. Topluma örnek olması gereken kimseler, açıktan günah işlemeye başladılar. Faziletli âlimlerin sayısı gittikçe azaldı. Bu yüzden İbnü'l-Cevzî kendi asrında âlimleri kısımlara ayırma ihtiyacı hissetmişti. Bunlar içerisinde kimileri amelsiz bir şekilde ilmiyle mağrur olan art niyetli kimselerdi. Fitneye meyleden bu kesim hakkında İbnü'l-Cevzî ilmin kendilerini savunacağını zannetmelerine rağmen aleyhlerinde hüccet olacağı değerlendirmelerinde bulunmuştur. Diğer bir kısım ulemâ da orta yolda olan ve kötülüğü inkâr konusunda sessiz kalanlardı. İyi niyetli âlimler ise son derece az bir yekûnu teşkil ediyordu. Bu dönemde Harzemşahlar, Eyyübiler gibi Abbasi hilafetine ismen tabi olan devletler teşekkül etmiş ayrıca Fatımîler ve Muvahhidler gibi hilafete tabi olmayan Müslüman devletler de kurulmuştur.²¹

Babasından kalan serveti ilim yolunda harcayan ve bu yolda karşılaştığı bütün sıkıntılara tahammül eden İbnü'l-Cevzî, Allah Resûlü, sahâbe ve tâbiîn hakkında bilgi elde edebilmek uğruna rahat hayatından vazgeçmiştir. On kıraatı da öğrenen İbnü'l-Cevzî, şer'i ilimlere muttali olduğu gibi nebevi ahlakla ahlaklanmıştır. Bununla birlikte bir yandan ilim için uzleti benimserken bilinçsiz, körü körüne uygulanan bir züht hayatını da reddetmiştir.²²

Hicri 590 yılında Vasıt'a sürgün edilerek beş yıl süreyle bir evde tek başına ikamet etmeye mecbur tutulan ve bu arada bazı kitapları da

²¹ Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Hasan, İbrahim, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi: Abbasîlerin İkinci Dönemi (447-656/1055-1258) Selçukluların İlk Dönemi-Sencer ve Kardeşleri Dönemi-Abbasi Hilafetine İsmen Tabi Bağımsız Devletler-Moğol İstilas (Bağdat'ın Düşmesi)-Abbasi Hilafetine Tabi Olmayan Müstakil Müslüman Devletler-Dış Münasebetler-Siyasi ve Dinî Hareketler-İdarî Müesseseler*, (trc. İsmail Yiğit, Nusreddin Bolelli), Kayıhan Yay., İstanbul 1986, V, 83-282.

²² Turgut, Ali, *İbnü'l-Cevzî ve Tefsir Usûlündeki Yeri*, s. 6.

yakılan²³ İbnü'l-Cevzî, beş senelik ev hapsinden bir hafta sonra, hicri 597 yılının Ramazan ayında Bağdat'ta vefat etmiştir.²⁴ Bâbü'l- Harb Kabristanı'nda bulunan Ahmet b. Hanbel'in mezarının yakınına defnedilmiştir. Şiddetli sıcaklık ve aşırı izdiham nedeniyle cenazesinde orucunu bozanların olduğu rivâyet edilmektedir.²⁵

3 oğlu ve pek çok kızı bulunan²⁶ İbnü'l-Cevzî ilmî birikiminin yanında son derece abid bir zâttı.²⁷ Az uyuyan, çok nafile ibadet eden fakat ilmin bütün nafile ibadetlerden daha faziletli olduğuna inanan vakûr ve keskin zekâlî bir kimseydi. İbnü'l-Cevzî dılcılığı ve vaizliği ile de şöhrat bulmuştur. Hanbelî mezhebine bağlı olmasına rağmen yeri geldiğinde kendi mezhebine mensup olanları da tenkit etmekten geri durmamıştır.²⁸ Dolayısıyla mezhebine taassup derecesinde bağlanmış değildir.

Hayatının büyük bir kısmını Bağdat'ta geçiren Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, ömrünü ilim öğrenerek, eser yazarak ve vaaz ederek geçirmiştir. Tefsir, hadis, tarih ve fıkıh ilimlerinde birçok âlimden ders aldığı gibi kendisinin ders meclislerine de dönemindeki diğer âlimler ve mühim şahsiyetler iştirak etmişlerdir. İbnü'l-Cevzî, başta Muhammed b. Nâsır b. Muhammed b. Ali b. Ömer es-Selâmî (468-550) olmak üzere İbnü'z-Zâgûnî (455-527), Abdülvehhâb b. Mübarek b. Ahmed b. Hasen el-Enmâtî (462-538), Ebû Mansûr el-Cevâlikî (465-540) gibi âlimlerden ilim

²³ Yusuf Şevki Yavuz, Casim Avcı, "İbnü'l-Cevzî", *DİA*, XX, İstanbul 1999, s. 543.

²⁴ Kaynaklardan bazılarında Ramazan hangi gününde vefat ettiğine dair bir bilgiye rastlanmamasına rağmen (Bkz. Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediiyetü'l-arifin*, I, 520) bazılarında 12 Ramazan (Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XVI, 710) veya 13 Ramazan (Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XXI, 379) şeklinde tarih verilmiştir.

²⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XVI, s. 710. Ayrıca bkz. Yusuf Şevki Yavuz, Casim Avcı, "İbnü'l-Cevzî", *DİA*, İstanbul 1999, XX, 543.

²⁶ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, III, 142; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XVI, 710; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XXI, 384.

²⁷ Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi*, Ravza Yay., İstanbul 2008, II, 483.

²⁸ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, III, 142; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XVI, 707; Brockelmann, Carl, "İbnü'l-Cevzî", *İslam Ansiklopedisi*, MEB, İstanbul 1967, V/II, 848, 849.

tahsil etmiştir.²⁹ Muhammed b. Nâsır b. Muhammed b. Ali b. Ömer es-Selâmî'den tarih, hadis ve ahlak; Ebû Mansûr el-Cevâlikî'den Arapça dersi almıştır. Bununla birlikte Ebu'l-Fetih Abdülmelik b. Ebî Kâsım el-Kerûhî (ö. 548/1153) ve Ebû Saîd Ahmed b. Muhammed el-Bağdâdi (ö. 540/1145) de İbnü'l-Cevzî'nin kıraat hocalarıdır.³⁰

Müellif hocalarına mahsus telif ettiği eserinde 86 erkek ve 3 de hanım hocasına yer vermiş ve diğer eserlerindeki gibi hocalarının isimlerini sistematik bir şekilde sıralamıştır.³¹ Müellif hocalarına her zaman değer vermiştir. Hocası İbnü'z-Zâgûnî vefat edinceye kadar ondan ayrılmamıştır. Aynı şekilde Abdülvehhâb b. Mübarek b. Ahmed b. Hasen el-Enmâtî'den "Onun meclisinde hiç gıybet duymadım." şeklinde övgü ile bahsetmiş, Ebû Mansûr el-Cevâlikî'yi ise iyice düşünmeden hiçbir şey söylemesi ve ne söyleyeceğine dikkat etmesi sebebiyle takdir etmiştir.³²

Oğlu Muhyiddin Yusuf ve büyük oğlu Aliyü'n-Nâsîh'den başka torunu Ebü'l-Muzaffer Şemseddin Yusuf b. Kızıoğlu Sıbt İbnü'l-Cevzî (ö. 654/1256), Hafız Abdulgânî Abdulvâhid b. Ali b. Sürûr (ö. 600/1203), Ahmed b. Abduddâim (ö. 668/1269) önde gelen talebeleridir.³³ Ayrıca İbnü'z-Zeynebi, İbnü'n-Neccâr, İbn Kudâme ve İbn Halil de talebeleri arasında bulunmaktadır.³⁴

²⁹ İbnü'l-Cevzî, *Fünûnu'l-efnân fî ulûmi'l-Kur'ân*, (thk: Hasan Ziyâeddin İtr), Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 1987, s. 53, 54; Ayrıca bkz. Zehebî, *Şiyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XXI, 366; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, IV, 1342; Yusuf Şevki Yavuz, Casim Avcı, "İbnü'l-Cevzî", *DİA*, XX, 543.

³⁰ Turgut, Ali, *İbnü'l-Cevzî ve Tefsir Usûlündeki Yeri*, s. 10.

³¹ Bkz. İbnü'l-Cevzî, *Meşyahâtu İbni'l-Cevzî*, (thk. Muhammed Mahfûz), Dâru'l-garbi'l-İslâmî, Beyrut 1980.

³² İbnü'l-Cevzî, *Fünûnu'l-efnân*, s. 53, 55.

³³ Turgut, Ali, *İbnü'l-Cevzî ve Tefsir Usûlündeki Yeri*, s. 11.

³⁴ İbnü'l-Cevzî, *Fünûnu'l-efnân*, s. 56; Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 483.

Müellif hakkında âlimlerin genel kanaatleri müspet yöndedir. Ne var ki İbnü'l-Cevzî tasnif ettiği eserleri tekrar kontrol etmeye vakit ayırmamıştır. Eserlerini bir an önce bitirmeyi hedeflediğinden üzerinde fazla düşünmemiştir. Bu sebeble eserlerinde pek çok hataya rastlamak mümkündür.³⁵ İbnü'l-Cevzî bir kitabı yazar yazmaz tetkik ve tezhibe lüzum görmeden onu bırakır diğer kitabı telife başlardı.³⁶ Bu nedenle de çok tenkit edilmiştir. Tenkit edildiği başka bir hususta “İlim kitaptan öğrenilir.”³⁷ sözüdür. Hâlbuki müellif bununla ilmin sadece kitaptan öğrenileceğini, hocaya gerek olmadığını ifade etmiş değildir. Müellif bu sözleriyle eser yazmanın ehemmiyetine işaret etmiştir. Bunun dışında te’vile meyletmesi ve sözlerinde kendini metheden ifadelerle yer vermesi sebebiyle de eleştirilmiştir.³⁸

Akıcı ve tesirli konuşması ile dikkat çeken İbnü'l-Cevzî sözünden önce haliyle de nasihatte bulunurdu. Sadece halka değil halife ve vezirlere de gizli ve aşikâr nasihat etmekten çekinmezdi. Ebû Abdillâh İbnü'l-Dübeyşî, hocası İbnü'l-Cevzî'nin tefsir, fıkıh, hadis, tarih vb. çeşitli ilimlerde eserleri bulunduğunu belirttikten sonra hocasının tatlı dilli ve anlaşılır bir şekilde konuştuğuna dikkat çekmiştir.³⁹ İbnü'l-Cevzî asrının büyük âlimlerinden olduğu gibi hadis ilminde ve hitabet sanatında da önde gelen bir zâttır.⁴⁰ Kendisi güzel yüzü ve tatlı dili sayesinde vaaz meclislerine yüz binden fazla kişinin katılımını sağlamıştır.⁴¹

Netice itibarıyla İbnü'l-Cevzî hayatını eser yazmak, kitap istinsah etmek ve vaaz vermekle geçirmiştir. Öyle ki onun istinsah ettiği eserlerin miktarı hayatının günlerine taksim edilince her güne 9 sayfa

³⁵ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XXI, 378.

³⁶ Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 483.

³⁷ “أخذ العلم من صحف”.

³⁸ Turgut, Ali, *İbnü'l-Cevzî ve Tefsir Usûlündeki Yeri*, s. 9.

³⁹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XXI, 373.

⁴⁰ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, III, 140.

⁴¹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XXI, 377.

denk gelmektedir.⁴² Yine bir rivâyete göre sırf hadis yazmak için kullandığı kalemleri yontmasından hâsıl olan parçaları toplamış, ölünce yıkanacağı suyun bununla ısıtılmasını vasiyet etmiştir, vefat ettiğinde vasiyeti üzere ısıtılan kalem yontuları suyu ısıtmaya kâfi gelmiş hatta artmıştır.⁴³

1.2. İbnü'l-Cevzî'nin Eserleri

Telifâtının çokluğu ile şöhret bulan İbnü'l-Cevzî, bazıları birkaç ciltten teşekkül eden yaklaşık 300 eser yazmıştır.⁴⁴ Zehebi İbnü'l-Cevzî'nin müellefâtının 250'ye ulaştığını zikretmiştir.⁴⁵ İbn Teymiye'ye göre bu sayı bine çıkmaktadır.⁴⁶ Müellifin tek bir eserine birden fazla isim verilmesi, eserleri hususundaki sayı ihtilafının sebebi olabilir. Zira müstensihler, bazı eserlere müellifin verdiği isme değil içerdiği konuya göre başlık vermişlerdir. Diğer taraftan müellifin vefatından sonra tasnif ettiği eserler muhtasar hale getirilmiş ve bunlar İbnü'l-Cevzî'ye nispet edilmiştir.⁴⁷

İbnü'l-Cevzî'nin torunu Ebu'l-Muzaffer, dedesinin iki parmağını göstererek “Bunlar 2000 cilt eser yazdı. Benim vasıtamla 100 bin kişi tevbe etti, 20 bin kişi Müslüman oldu.” dediğini rivâyet etmiştir. Ayrıca dedesinin parmağına yüzük taktığını, evden sadece Cuma ve cemaat için dışarı çıktığını söylemiştir.⁴⁸

⁴² Brockelmann, Carl, “İbnü'l-Cevzî”, *İslam Ansiklopedisi*, V/II, 848.

⁴³ Brockelmann, Carl, “İbnü'l-Cevzî”, *İslam Ansiklopedisi*, V/II, 848.

⁴⁴ Bkz. Brockelmann, Carl, “İbnü'l-Cevzî”, *İslam Ansiklopedisi*, V/II, 848, 849; Hayreddin Zirikli, *el-A'lâm: Kâmusu terâcîmi li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ*, I-VIII, 10B, Dârü'l-İlm li'l-Melâîyn, Beyrut 1992, III, 316.

⁴⁵ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XXI, 370.

⁴⁶ İbn Receb, *Kitâbü'z-zeylî alâ tabakât'l-hanâbile*, I, 415.

⁴⁷ İbnü'l-Cevzî, *Fünûnu'l-efnân*, s. 58, 59.

⁴⁸ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XXI, 370.

İbnü'l-Cevzî'nin telif ettiği eserlerin bir kısmı basılı, bir kısmı yazma halindedir. Ayrıca eserlerinin arasında ismi zikredilmesine rağmen nüshasına rastlanmayanlar da büyük bir yekûn tutmaktadır. Bunlar, kayıp veya kaybolması imkân dâhilinde olan eserlerdir. Abdülhamit Alluçî'nin tespit edebildiği kadarıyla müellifin eserlerinin 30 tanesi basılı, 139 tanesi yazma ve 233 tanesi de kayıp veya kaybolmuş olması muhtemel eserlerdir.⁴⁹ İbnü'l-Cevzî eser yazmaya yaklaşık 13 yaşında başladığını ifade etmektedir.⁵⁰

Abdülhamit Alluçî 1965 senesinde Bağdat'da neşredilen *Müellefatu İbnü'l-Cevzî* adlı çalışmasında müellifin eserleri üzerinde teferruatlı bir şekilde durmuştur. Söz konusu çalışmada öncelikle İbnü'l-Cevzî'nin telifatıyla ilgili kaynaklar belirtilmiştir.⁵¹ Zikredilen kaynaklarda müellifin eserleri hakkında farklı rakamlara yer verilmiştir.⁵² Ardından

⁴⁹ Abdülhamid Allûcî, *Müellefâtü İbnü'l-Cevzî*, s. 204-221. Bu eserden iktibasta bulunan *Fünûnu'l-efnân* muhakkiki Hasan Ziyâeddin İtr araştırıldığı takdirde kayıp eserler arasında zikredilmesine rağmen mahdûtları bulunabileceğine işaret etmekte ve bu hususta kayıplar arasında zikredilen *İ'lâmu'l-âlim ba'de rusûhihî* eserin aslında yine kayıplar arasında geçen *Nâsihu'l-hadis ve mensûhuhû* ile aynı olduğunu üstelik eserlerin *İ'lâmu'l-âlim ba'de rusûhihî bi hakâiki nâsihi'l-hadis ve mensûhihî* adıyla tahkik edildiğini bildirmektedir. İbnü'l-Cevzî, *Fünûnu'l-efnân*, s. 64.

⁵⁰ İbn Receb, *Kitâbü'z-zeyli alâ tabakât'l-hanâbile*, I, 416.

⁵¹ Abdülhamid Allûcî, *Müellefâtü İbnü'l-Cevzî*, s. 14-63.

⁵² İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, III, s. 140, 141; İbn Receb, *Kitâbü'z-zeyli alâ tabakât'l-hanâbile*, I, 416-421; İbn Kutluboğa, Ebû'l-Adl Zeynüddin Kâsım b. Kutluboğa, *Tacü't-terâcim fî tabakati'l-Hanefiyye*, Matbaatü'l-Müsennâ, Bağdat 1962, s. 5, 77; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XVI, 707; Bağdatlı İsmail Paşa, *Îzâhü'l-meknûn fi'z-zeyli alâ keşfi'z-zünûnan esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, MEB, İstanbul 1971-1972, I, 40, 443, 455, 477, 544; II, 24, 310, 327, 388, 464, 489, 495, 498, 535, 547, 560, 561, 562, 583, 599, 605, 667, 701, 702; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-arifin*, I, 521-523; Brockelmann, Carl (1375/1956), *Geschichte der Arabischen litteratur: zweite den supplementbanden angepasste auflage*, E. J. Brill, Leiden 1943, I, 661-666; *Geschichte der Arabischen litteratur: erster supplementband*, E. J. Brill, Leiden 1937, I, 914-920; Hayreddin Zirikli, *el-A'lâm: Kâmusu terâcimi li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ*, III, 316-317; Zehebî, Tezkiretü'l-huffâz, IV, 1343, 1344; Allûcî, *Müellefâtü İbnü'l-Cevzî*, s. 39-61.

eserleri alfabetik olarak sıralanmış⁵³ ve basılı, yazma veya kayıplar ayrı listeler halinde vurgulanmıştır.⁵⁴

1.2.1. Tefsir İle İlgili Eserleri

İbnü'l-Cevzî'nin eserlerinin çokluğundan dolayı hepsini burada ele alma imkânımız bulunmamaktadır. Bu yüzden sadece tefsirle ilgili eserleri konu edineceğiz. İbnü'l-Cevzî'nin *Zadü'l-mesîr fî ilmi't-tefsir*⁵⁵ adlı tefsirinden başka Kur'ân ve Kur'ân ilimlerine dair muhtelif eserleri bulunmaktadır. Bu hususta Abdülhamid Allûcî tefsirle ilgili 27 eser tespit etmiştir.⁵⁶ Söz konusu eserler basılı, yazma ve nüshasına rastlanmayanlar şeklinde kısımlara ayrılabilir.⁵⁷

Önemli Bazı Matbu Eserleri:

1. *Fünûnu'l-efnân fî ulûmi'l-Kur'ân*:⁵⁸ Ahmed eş-Şerkâvî ve İkbâl el-Merrâküşî (Dâru'lbezzâ 1970), Hasan Ziyâeddin İtr (Beyrut 1987) ve *Fünûnu'l-efnân fî acâibi ulûmi'l-Kur'ân* adıyla da Reşid Abdurrahman el-Ubeydî (Bağdat 1988) tarafından neşredilmiştir. Abdülfettâh Saîd Âşûr'un *Acâ'ibü ulûmi'l-Kur'ân* başlığıyla yayımladığı kitap bazı küçük

⁵³ Abdülhamid Allûcî, *Müellefâtü İbnü'l-Cevzî*, s. 63-203.

⁵⁴ Kaynakları zikrederken temelde Abdülhamid Allûcî'nin çalışmasında esas almamıza rağmen baskıları veya tahkikleri Allûcî'de geçtiği şekilde değil, ulaşabildiğimiz kadarını kullanmakla iktifa ettik. Dolayısıyla verdiğimiz bazı kaynakların baskıları veya tahkikleri farklı olduğu için cüz ve sayfa numaraları da Allûcî'nin verdikleriyle mutabakat sağlamamaktadır.

⁵⁵ Brockelmann, GAL, I, 663; Brockelmann, S, I, 918; İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali, *Zâdü'l-mesîr fî ilmi't-tefsir*, I-IX, el-Mektebetü'l-İslâmî, Dimaşk 1964. *el-Muğnî* adlı hacimli eserinden ihtisar etmiştir. Dokuz cilt halinde *Zâdü'l-mesîr*'den de *Teyşîru'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân* adını verdiği muhtasar bir tefsir çıkarmıştır. (Bkz. Yusuf Şevki Yavuz, Casim Avcı, "İbnü'l-Cevzî", *DİA*, XX, s. 54. Dolayısıyla müellif kapsamlı, orta ve küçük hacimli olmak üzere üç tefsir telif etmiştir.

⁵⁶ Abdülhamid Allûcî, *Müellefâtü İbnü'l-Cevzî*, s. 222-223.

⁵⁷ Turgut, Ali, *İbnü'l-Cevzî ve Tefsir Usûlündeki Yeri*, s. 14-21.

⁵⁸ İbnü'l-Cevzî, *Fünûnu'l-efnân fî ulûmi'l-Kur'ân*, (thk: Hasan Ziyâeddin İtr), Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 1987.

farklılıklar bir yana *Fünûnu'l-efnân*'ın aynısıdır.⁵⁹ Ayrıca müellifin eserleri arasında *Muhtasar fûnûnu'l-efnân fî ulûmi'l-Kur'ân* ve *Verdü'l-ağsân fî fûnûnu'l-efnân*⁶⁰ da bulunmaktadır. Bu iki eserden ikincisinin de *Fünûnu'l-efnân*'ın muhtasarı olabileceği muhtemeldir. Brockelmann'ın *Kitab fî acâibi ulûmi'l-Kur'ân* adıyla “Suyûtî'nin *el-İtkân*'ına göre Kur'ân ilimlerine genel bir giriş” şeklinde tavsif ettiği eserin bir yazması Goethe'de 544 numarada kayıtlıdır.⁶¹

2. *el-Müdhiş fî ulûmi'l-Kur'ân ve'l-hadis ve'l-lüğa ve uyûni't-tarih ve'l-vaaz*⁶²

3. *el-Müctebâ fî ulûmi'l-Kur'ân*:⁶³ Bu kitabın muhtasarı olan *el-Müctebâ mine'l-Müctenâ* Ali Hüseyin el-Bevvâb tarafından neşredilmiştir. Eser *el-Müdhiş* gibi bazı Kur'ân ilimlerine yer vermekle birlikte siyer, hadis ve aşere-i mübeşşereden başlamak üzere erkek ve hanım sahâbîlerle bazı isimlere dair malumâtlar ihtiva etmektedir. Kur'ân ilimleri bölümüyle başlayan kitap “hitâbu'l-Kur'ân”,⁶⁴ “aksâmu'l-vakf”, “Allah Teâlâ'nın isimleri” ve lafzî olarak benzer âyetlere dair bazı kısımları içermektedir.⁶⁵

⁵⁹ Yusuf Şevki Yavuz, Casim Avcı, “İbnü'l-Cevzî”, *DİA*, XX, 548.

⁶⁰ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XXI, 374.

⁶¹ Brockelmann, *GAL*, I, 663.

⁶² İbnü'l-Cevzî, *el-Müdhiş fî ulûmi'l-Kur'ân ve'l-hadis ve'l-lüğa ve uyûni't-tarih ve'l-vaaz*, (haz. Mervan Kabbani), Dârü'l-Mektebeti'l-İlmiyye, Beyrut ts.

⁶³ İbnü'l-Cevzî, *el-Müctebâ mine'l-müctenâ*, (thk. AliHüseyin el-Bevvab), Dârü'l-furkân, Amman 1988.

⁶⁴ Müellifin diğer eserleriyle aynı şekilde ele alınmıştır. Burada zikri geçen konular müellifin diğer eserleri ile mutabakat halindedir. Nitekim “Kelime veya harflerinde değişiklik bulunan benzer âyetler” bölümü müellifin *el-Müdhiş* adlı eseri ile *el-Müctebâ*'da aynı şekilde ele alındığı gibi *Fünûnu'l-efnân*'da bu iki esere nazaran bazı fazlalıklar bulunmaktadır. (Bu hususta bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-Müctebâ*, s. 23-27; *el-Müdhiş*, s. 18, 19; İbnü'l-Cevzî, *Fünûnu'l-efnân*, s. 420-450).

⁶⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Müctebâ*, s. 17-38.

4. *Nâsihu'l-Kur'ân ve mensûhuhu*:⁶⁶ Esere *Nevâsihu'l-Kur'ân* adı da verilmiştir. Müellifin *Umdetü'r-râsih fi ma'rifeti'l-mensûh ve nâsih* adını verdiği eseri M. Eşref Ali el-Milbârî (Medine 1984/1404, Beyrut 1985/1405, Riyad 1405), Hüseyin Selim Esed ed-Dârânî (Beyrut 1990) ve Halil İbrahim (1992) neşretmiştir.⁶⁷

5. *el-Musaffâ bi ekuffi ehli'r-resûh min ilmi'n-nâsih ve'l-mensûh*:⁶⁸ *Umdetü'r-râsih*'in özetidir.⁶⁹

6. *Nüzhetü'l-a'yüni'n-nevâzir fi ilmi'l-vücûh ve'n-nezâir*:⁷⁰ Bu eserde 325 Kur'ânî kelime ve kavramın karşılığı gösterilmekte, bunlara Arap şiiri ve nesrinden örnekler verilmektedir.⁷¹

7. *Tezkiretü'l-erîb fi tefsiri'l-garîb*:⁷² Konu ile ilgili kaynaklarda eserin adı “*Tezkiretü'l-erîb*”,⁷³ “*el-Erîb fi tefsîri'l-garîb*”⁷⁴ ve “*Tezkiretü'l-edîb fi tefsîri'l-garîb*”⁷⁵ şeklinde yer almaktadır. Kur'ân'daki garib kelimelerle sınırlı bir eserdir.

⁶⁶ Brockelmann, S, I, 918; İbnü'l-Cevzî, *Nâsihü'l-Kur'ân ve mensûhuhû: Nevâsihu'l-Kur'ân*, (thk. Hüseyin Salim Esed Dârani), Dârü's-Sekâfeti'l-Arabiyye, Dımaşk 1990.

⁶⁷ Yusuf Şevki Yavuz, Casim Avcı, “İbnü'l-Cevzî”, *DİA*, XX, 548.

⁶⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Musaffâ*, (thk. Hâtim Salih ed-Dâmin), Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1984, s. 11.

⁶⁹ Yusuf Şevki Yavuz, Casim Avcı, “İbnü'l-Cevzî”, *DİA*, XX, 548.

⁷⁰ Brockelmann, S, I, 918; İbnü'l-Cevzî, *Nüzhetü'l-a'yüni'n-nevâzir fi ilmi'l-vücûh ve'n-nezâir*, (thk. Muhammed Abdülkerim Kâzım er-Râzî), Müessesetü'r-risâle, Beyrut 1984; (hşy. Halil Mansur), Daru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut 2000.

⁷¹ Yusuf Şevki Yavuz, Casim Avcı, “İbnü'l-Cevzî”, *DİA*, XX, 548.

⁷² Brockelmann, *GAL*, I, 663; İbnü'l-Cevzî, *Tezkiretü'l-erîb fi tefsiri'l-garîb*, I-II, (thk. Ali Hüseyin Bevvâb), Mektebetü'l-maârif, Riyad 1986; (thk. Tarık Fethi Seyyid), Daru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut 2004.

⁷³ Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, IV, 1342.

⁷⁴ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediiyetü'l-arifîn*, I, 521.

⁷⁵ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediiyetü'l-arifîn*, I, 521.

Yazma Eserleri:

1. *Muhtasar fûnûnu'l-efnân*: Eserin yazması Kahire'de 7/530 ve 1/61⁷⁶ numarada kayıtlıdır.

2. *el-Müctebâ fî ulûmi'l-Kur'ân*: Kahire'de yazmaları bulunmaktadır.⁷⁷

3. *er-Rusûh fî ilmi'n-nâsih ve'l-mensûh*: Roma Ambrosianna di Milano Kütüphanesi'nde 204 numarada kayıtlı nusha eserin 5 varaklık bölümünü oluşturmaktadır.⁷⁸

4. *Havassü'l-Kur'âni'l-azîm*: 214 varaklık eserin yazması Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.⁷⁹

5. *Muhtasar kitâbu'l-muk'ad ve'l-mukîm*: Manzûm bir kitaptır. Dâru'l-kütübü'l-Mısıriyye'de 206 numarada kayıtlıdır.⁸⁰ Kaynaklarda müellifin *mak'ad ve'l-mukîm* adlı eseri de geçmektedir. Bu eserin *Müdhiş*'ten bir bölüm olabileceği söylenir.⁸¹

6. *Tefsîru lugati'l-Kur'ân*: Süleymaniye Ktp, Şehid Ali Paşa Bölümü'nde 161 numarada bulunmaktadır.⁸²

7. *Tefsîru'l-fatiha*: Yazması Brockelmann'ın belirttiğine göre İstanbul'da Damatzade Kadiasker Mehmet Murat Kütüphanesi'nde 63 numarada kayıtlıdır.⁸³ Ancak Brockelmann'ın İbnü'l-Cevzî'ye izafe ettiği *Tefsîru'l-Fatiha* adlı eserin İbn Kayyım el-Cevzî'ye ait olduğu anlaşılmıştır.⁸⁴

Nüshasına Rastlanmayan Eserleri:

İbnü'l-Cevzî'nin telifatı üzerinde çalışma yapanlara göre müellifin kaynaklarda ismi geçen eserlerinin çoğunun nüshasına rastlanmamıştır.

⁷⁶ Brockelmann, *GAL*, I, 663; Brockelmann, *S*, I, 918.

⁷⁷ Brockelmann, *GAL*, I, 663.

⁷⁸ Turgut, Ali, *İbnü'l-Cevzî ve Tefsir Usûlündeki Yeri*, s. 16.

⁷⁹ Turgut, Ali, *Tefsir Usûlü ve Kaynakları*, İFAV, İstanbul 1991, s. 214

⁸⁰ Brockelmann, *S*, I, 918; Yusuf Şevki Yavuz, Casim Avcı, "İbnü'l-Cevzî", *DİA*, XX, 548.

⁸¹ Abdülhamid Allûcî, *Müellefâtü İbnü'l-Cevzî*, s. 172, 173.

⁸² Yusuf Şevki Yavuz, Casim Avcı, "İbnü'l-Cevzî", *DİA*, XX, 548.

⁸³ Brockelmann, *S*, I, 918; Abdülhamid Allûcî, *Müellefâtü İbnü'l-Cevzî*, s. 84.

⁸⁴ Yusuf Şevki Yavuz, Casim Avcı, "İbnü'l-Cevzî", *DİA*, XX, 548.

Ulûmü'l-Kur'ân ile ilgili tespit edilen eserlerinin de neredeyse yarısına ulaşamamıştır. Söz konusu eserlerin içerisinde *et-Telhîs*⁸⁵ gibi tefsir ilmi hakkında genel nitelikli kitaplar bulunmakla birlikte Kur'ân ilimlerinden birine dair müstakil çalışmalar da mevcuttur. Nitekim bu hususta *Esbâbu'n-nüzûl*⁸⁶ örnek verilebilir. Ayrıca kaynaklarda zikri geçen *el-İşârât fî kiraâtî'l-muhtârât*, *Kitâbu's-seb'a fî kiraâtî's-seb'a* ve *Tezkiratü'l-müntebih fî uyûni'l-müştebih* gibi eserlerin de kaybolmuş olması muhtemeldir.⁸⁷

1.2.2. Diğer Eserleri

İbnü'l-Cevzî'nin eserleri ilim ehline asırlardır müracaat kaynağı olmuştur. İbnü'l-Cevzî tefsirin yanı sıra hadis, fıkıh, vaaz, tarih, edebiyat, matematik, astronomi ve tıp gibi gerek dini gerekse müspet ilimlerde önde gelen çok yönlü bir âlimdir.⁸⁸ Tefsir, hadis, tarih ve fıkıh alanlarında önemli bir mevkiisi bulunan müellif, İslâm tarihine dair de birçok kitap telif etmiştir. Eserlerinin bir kısmı basılı, bir kısmı yazma halinde olmasına rağmen kalan büyük bir kısmının nüshasına rastlanmamıştır. Kaynaklarda ismi geçen üç yüzden fazla eserin yaklaşık iki yüzü bu kabildendir. Ne var ki müellifin telifatına dair bilgi veren son dönem çalışmalarda nüshasına rastlanmayan eserler arasında zikredilenlerin bir kaçına sonradan ulaşılmıştır.⁸⁹ Öte yandan müellifin

⁸⁵ İbnü'l-Cevzî, *Fünûnu'l-efnân*, s. 37.

⁸⁶ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-arifin*, I, 521.

⁸⁷ Abdülhamid Allûcî, *Müellefâtü İbnü'l-Cevzî*, s. 222-223.

⁸⁸ Müellifin diğer eserleri için Bkz. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XXI, 368-370; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, IV, 1343, 1344; Brockelmann, *GAL*, I, 661-666; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-arifin*, I, 521, 522; Hayreddin Zirikli, *el-A'lâm: Kâmusu terâcîmi li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ*, III, 316, 317.

⁸⁹ Bu hususta Ali Turgut'un *İbnü'l-Cevzî ve Tefsir Usûlündeki Yeri: Araştırma-İnceleme* adlı çalışmasında İbnü'l-Cevzî'nin *Umdetü'r-râsih fî ma'rifeti'l-mensûh ve nâsih*'ini nüshasına rastlanmayanlar arasında zikratmesine rağmen eserin *Nâsihu'l-Kur'ân ve mensûhuhû* adıyla neşredilmesi örnek olabilir.

bir eserinin birden fazla isimle anılması da kitabın nüshasının bulunmadığı izlenimini vermektedir. Hâlbuki belki de neşredilmediği zannedilen eser başka bir isimle basılmış olabilir.⁹⁰

İbnü'l-Cevzî, Bağdat'taki muhaddisler ve tasnif edilmiş eserlerle iktifa ederek ilim yolculuğuna çıkmaya fazla rağbet göstermemiştir. Her ne kadar bu hususta âlimler tarafından tenkit edilse de müellifin hadisle ilgili *Kitâbu'l-mevdûât mine'l-ehâdisi'l-merfûât*, *Şerhu müşkili's-sahîhayn*, *Kitâbu't-tahkik fi ehâdisi'l-hilaf* ve *Garîbu'l-hadis* gibi eserleri asırlarca ilmi çalışmalara müracaat kaynağı olmuştur.

Müellifin gerek Allah Resûlü gerekse sahâbe, tâbiûn ve diğer ulema hakkında biyografik nitelikte basılı, yazma veya nüshasına rastlanmayan birçok eseri mevcuttur.⁹¹ Söz konusu eserlerden sîretü'n-nebî ile ilgili olarak *Safvetü's-safve* ve *Kit'abu'l-vefâ fi fedâili'l-mustafa'yı* misal vermek mümkündür.

İbnü'l-Cevzî'nin eserleri arasında Hz. Ali, Hz. Ömer, Hasan Basrî, Süfyan es-Sevri, Ahmed b. Hanbel ve İmam Şâfiî gibi sahâbe, tabiûn ve imamlara dair menkîbeler de bulunur. Zühd ve ahlaka dair çalışmalarında sahih ve hasen hadisleri kullanmaya özen göstermesine rağmen zayıf rivâyetlere de rastlamak mümkündür. Yaşadığı devirdeki bid'atların, mezhep çatışmalarının ve fitnelerin yaygınlık kazanması sebebiyle uydurma rivâyetlerin fazlaca kullanılması İbnü'l-Cevzî'yi *el-Mevzû'at'ı* yazmaya sevketmiştir. Ancak İbnü'l-Cevzî, ravileri ve rivâyetleri değerlendirirken müteşeddid davranmadığından ciddi şekilde eleştirilmiştir.⁹² Her şeye rağmen müellif, ulemanın hayatlarına dair malumatı asrımıza intikal ettirmesi sebebiyle İslam toplumunun ahlaki ve fikri gelişimine katkı sağlamıştır. Zira İbnü'l-Cevzî selef ulemâsının hal ve tavırlarını örnek alarak kendinden sonraki nesillere

⁹⁰ Bu husustada çalışmamızın konusu olan *Fünûnü'l-efnân fi uyûni ulûmi'l-Kur'ân'ı* misal vermemiz mümkündür.

⁹¹ Söz konusu eserler için bkz. Turgut, Ali, *İbnü'l-Cevzî ve Tefsir Usûlündeki Yeri*, s. 29-31.

⁹² Hatiboğlu, İbrahim, "İbnü'l-Cevzî", *DİA*, XX, 550.

geçmiş âlimlerin kıymetini bilmelerini tavsiye etmiştir. Yine oğluna “Ey oğul, güneş doğarken dünya kelimamı konuşmamaya özen göster zira selef ulemâsı bu vakitte dünyaya dair hiçbir şey konuşmazlardı” nasihatında bulunduktan sonra hıfzı tavsiye etmiş ve bunun bir âlimin sermayesi olduğunu vurgulamıştır. Buna ilaveten amelsiz ilimden sakınmak gerektiğini zira bu tür bir ilmin bereketten yoksun olacağını belirtmiştir. Aynı şekilde ilim tahsilinden uzak sadece ibadetle meşguliyetten de kaçınması gerektiğini öğütlemiştir. Âlimin cahil halkla vakit geçirmesini de doğru bulmayan İbnü'l-Cevzî, böylesi bir âlimi “ahmak” olarak nitelendirmiştir. Bu bakımdan kendisi de zaman hususunda hassas davranmış, Kur'ân, sünnet ve diğer İslamî ilimlere en güzel şekilde hizmet edebilmek için âvamdan uzak durmayı tercih etmiştir.⁹³

2. FÜNÛNÜ'L-EFNÂN ÖNCESİ DÖNEMDE ULÛMÜ'L-KUR'ÂN

Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin *Fünûnu'l-efnân* adlı eserini ele aldığımız bu çalışmada, *Fünûnu'l-efnân* hakkında araştırmaya geçmeden önce ulûmü'l-Kur'ân'ın gelişimi üzerinde duracağız. Daha sonra ise *Fünûnu'l-efnân* adlı eserinin yazma nüshalarına temas edeceğiz.

2.1. Kur'ân İlimleri ve Tefsir Usûlü

Bu kısımda İbnü'l-Cevzî'nin *Fünûnu'l-efnân* adlı eserinin yazma nüshalarından önce konuya giriş kabilinden konuyla ilgili kavramları ele alacağız. Ardından *Fünûnu'l-efnân*'a kadar bu alanda telif edilen eserleri tasnif edeceğiz.

---

⁹³ İbnü'l-Cevzî, *Fünûnu'l-efnân*, s. 46-51.

Kur'ân ve ulûm lafızlarından oluşan ulûmü'l-Kur'ân terkiibindeki "ilim" anlamına gelen "علوم" lafzı "علم" kelimesinin çoğuludur.⁹⁴ Kur'ân kelimesinin kökü ve manası hususunda ise çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Her ne kadar söz konusu ihtilafların temelini kelimenin Arapça veya başka bir dilden gelebileceği ihtimali teşkil etse de *Fünûnu'l-efnân* öncesi dönem bahis konusu olduğu için kelimenin tarifi hususundaki ihtilafları, sadece ilk dönem İslâm âlimlerinin görüşleri üzerinden değerlendirmek yerinde olacaktır. Bu bağlamda araştırmamızın konusu olan eserin müellifi İbnü'l-Cevzî'den asırlar sonra ortaya çıkan müsteşriklerin iddiaları, konunun ihtiva ettiği alanın dışında kalmaktadır.⁹⁵ Dolayısıyla Kur'ân kavramının tarifine dair ihtilafları, *Fünûnu'l-efnân*'dan önceki ilk dönem kaynakları çerçevesinde ele alacağımızı ayrıca belirtmekte fayda vardır.

Söz konusu kelimenin Arapça kökenli olduğunu ileri süren İslâm âlimleri, kelimenin türemiş olup olmaması konusunda bir ittifak sağlayabilmiş değillerdir. Kelimeyi hiçbir lafızdan müştak olmayan Arapça özel bir isim kabul edenlere göre "Kur'ân" lafzı hemzesiz ve (ال) ile muarrefftir. Bu görüşü savunanların başında İmam Şâfiî (ö. 204/819) gelmektedir. Kendisi aynı zamanda kelimenin "okumak" manasına gelen "قراءة" mastarından alındığına da karşı çıkmakta ve bu konuda çıkarımda bulunmaktadır.⁹⁶

Kelimenin türemiş olduğu görüşünü benimseyenler de hemzeli veya hemzesiz bir kökten gelişi hususunda farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Bu bağlamda hemzesiz bir kökten geldiğini

⁹⁴ Kavramlar hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. ez-Zerkânî, Muhammed b. Abdu'l-Azîm, *Menâhilu'l-irfân fî ulûmi'l-Kur'ân*, I-II, Dâru'l-hadis, Kâhire 2001, I, 11-25.

⁹⁵ Schwally, Welhausen ve Horovitz gibi bazı müsteşrikler de kelimenin Arapça değil İbrânice ve ya Süryanice olduğunu iddia etmektedirler. Ayrıca bkz. Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Usûlü*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Ankara 1971, s. 33; Gümüş, Sadreddin, *Kur'ân Tefsirinin Kaynakları*, Kayhan Yay., İstanbul 1990, s.17.

⁹⁶ Örnek için bkz. Gümüş, Sadreddin, *a.g.e.*, s. 13.

düşünenlerden bazıları kelimeyi “ipucu” manasındaki “قرينة” lafzına⁹⁷ bazıları da “yaklaşmak” manasındaki “قَرَن” lafzına⁹⁸ dayandırmaktadırlar. Diğer taraftan hemzeli olduğunu savunanlar ise kelimenin ya “toplamak” manasındaki “القرء”⁹⁹ ya da “okumak” manasındaki “قَرَأَ”¹⁰⁰ lafızlarından türediği görüşündedirler.¹⁰¹

Ulûmü'l-Kur'ân kavramındaki “ilim” lafzıyla Kur'ân'a çeşitli açılardan hizmet eden ilimler kastedilmektedir. Buna göre ulûmü'l-Kur'ân “İnişi, tertibi, toplanması, yazılması, okunması, tefsiri, icâzı, nâsihi, mensûhu ve hakkında şüphelerin giderilmesi açısından Kur'ân'la ilgili olan ilimler” olarak tarif edilebilir.¹⁰² O halde Kur'ân ilimleri, Kur'ân'ı anlarken kullanılacak bilgiler anlamına gelmektedir. Bu açıdan Kur'ân ilimleri, Kur'ân'ın nasıl anlaşılacağını değil, onu anlamaya yönelik kimsenin nelere dikkat etmesi gerektiğini bildirmekte ancak herhangi bir tefsir yöntemi teklif etmemektedir. Ayrıca söz konusu ilimler, Kur'ân'ın indiği ortamı, o ortamdaki şahıs, zaman, yer ve dil unsurlarını müfessir adayına sunma gayreti içindedir.¹⁰³ İbn Ebî'd-Dünya (ö. 281/894); “Kur'ân ilimleri ve ondan istinbat olunanlar kıyası olmayan bir denizdir. Alet olan bu ilimleri elde etmeyen müfessir olamaz. Kim bunları bilmeden tefsir yapmaya kalkışırsa yasaklanmış çeşidiyle rey tefsiri yapmış olur. Eğer bunları

⁹⁷ Bu görüş Ebû Zekerîyya Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ'ya aittir.

⁹⁸ Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'nin görüşüdür.

⁹⁹ Bu görüş Ebû Ubeyde Mâmer b. el-Müsennâ, Ebû İshâk ez-Zeccâc ve Râgıb el-İsfehânî gibi âlimlere aittir.

¹⁰⁰ Ebû'l-Hasan Ali b. Hâzım el-Lehyânî'nin görüşüdür.

¹⁰¹ Ayrıca Kurtûbî ve Zerkeşî gibi İbnü'l-Cevzî'den sonraki âlimler Kur'ân lafzının “dışarı çıkarıp atmak” manasındaki “قَرَأَ” kökünden geldiğini ileri sürmektedirler.

¹⁰² Demirci, Muhsin, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, İFAV, İstanbul 1998, s. 94, 95.

¹⁰³ Görener, İbrahim, “Tefsir Usûlü ve Kur'ân İlimlerinin Tefsir Yöntemi Açısından Değerlendirilmesi”, *Tarihten Günümüze Kur'ân İlimleri ve Tefsir Usûlü: Tarihten Günümüze Kur'ân İlimleri ve Tefsir Usûlü Toplantısı* (2008 İstanbul), s. 233-238.

öğrenerek tefsir yaparsa onlardan olmaz.”¹⁰⁴ sözleriyle bu bilgilerin boyutunu, mahiyetini ve hükmünü dile getirmektedir.¹⁰⁵

Burada üzerinde durulması gereken diğer bir kavram da “usûlü’-tefsir” olup, terkipteki “tefsir” kelimesi Arapça “ف س ر” veya taklib yoluyla “س ف ر” kökünden tef’îl babında gelen bir masdardır. “فَسِّرَ” ve “تَفْسِيرَ” sözlükte “açıklamak” anlamına gelir.¹⁰⁶ Hastalığı teşhis için yapılan tahlil bu kökten gelen kelimelerle ifade edilir.¹⁰⁷ Terim olarak tefsir ise müşkil lafızda kastedilen şeyi açıklamak demektir. Diğer bir ifadeyle tefsir, Kur’ân-ı Kerîm’in manalarını keşfetmek, müşkil ve garib lafızlarını açıklamaktır.¹⁰⁸ Ebû Hayyân el-Endelüsî’nin, “Tefsir, Kur’ân lafızlarının söyleniş keyfiyetinden, lafızların müfret ve terkip halindeki delaletlerinden ve hükümlerinden, terkip halinde iken ortaya çıkan manalarından bahseden ilim dalıdır.”¹⁰⁹ tanımı, tefsirin hem dil ilimleriyle ilişkisine dikkat çekmekte hem de bu ilmin maksadının lafız ve cümlelerdeki anlamı ortaya koymak olduğunu belirtmektedir.¹¹⁰

“Esas, temel, kök, kaide” gibi manalara gelen ve “asıl” kelimesinin çoğulu olan “usûl” ise fıkıh ve hadisle ilgili kaynaklarda yer almıştır.

¹⁰⁴ Suyûtî, *el-İtkân*, II, 181.

¹⁰⁵ Kayhan, Velî, *Kur’ân’ı Tefsirde Usûl ve Gerekli İlimler*, Kur’ân Araştırmaları Vakfı, Bursa 2007, s. 61.

¹⁰⁶ Halil b. Ahmed, Ebû Abdurrahman el-Ferâhîdî, *Kitâbu’l-Ayn*, I-VIII, (thk. Mehdî Mahzûmî, İbrâhim Sâmerrâî), Müessesetü’l-a’lemi li’l-matbûât, Beyrut 1988, VII, 247; İbn Düreyd, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasan el-Ezdî el-Basrî, *Cemheratü’l-luğa*, I-III, Dâru Sadır, Beyrut ts., II, 334; Ahmed b. Fâris, Ebû’l-Huseyn Zekerîyyâ (thk. Abdülmuhsin Sultan), *Mücmelü’l-lüğa*, Müessesetü’r-Risâle, Beyrut 1984, III-IV, 721; el-Cevherî, Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd, *es-Sihâh Tâcü’l-lüğa ve Sihâhü’l-‘Arabiyye*, I-II, (thk. Şihâbüddin Ebû Amr), Dâru’l-fikr, Beyrut 1998, I, 631; ez-Zemahşerî, Ebû’l-Kâsim Cârullah Mahmûd b. Ömer, *Esâsü’l-belâğa*, Dâru’t-tenviri’l-Arabî, Beyrut 1984, s. 341.

¹⁰⁷ Ahmed b. Fâris, *Mücmelü’l-lüğa*, III-IV, 721; el-Cevherî, *es-Sihâh*, I, 631.

¹⁰⁸ el-Cevherî, *es-Sihâh Tacü’l-lüğa ve Sihâhü’l-‘Arabiyye*, I-VII, 781.

¹⁰⁹ Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahru’l-muhît, Dâru’l-fikir*, yy 1403/1983, I, 13.

¹¹⁰ Birişik, Abdülhamit, “Tefsir”, *DİA*, İstanbul 2011, XL, 281.

Usûl “Herhangi bir ilim dalıyla ilgili bilgilerin sistemli bir şekilde yerleştirilmesinde kullanılan belli esas ve metotlar” anlamına gelir.¹¹¹

Tefsir en genel ifadesiyle “Kur’ân’ın manalarının keşfi ve ondaki maksadın beyanı” olduğuna göre tefsir usûlü de Kur’ân’ın manalarının açıklanmasının ve yorumlanmasının temellerini gösteren ilimdir. Başka bir ifadeyle tefsir usûlü, Kelâmullâh’ın manalarının açıklanmasında hiçbir müfessirin kendisini müstağni göremeyeceği temel esaslardır.¹¹² O halde tefsir usûlü Kur’ân’ın manalarının hüküm ve hikmetlerinin kendisiyle anlaşıldığı ilim olarak tarif edilebilir. Bu da sarf, nahiv, beyan, kıraât, sebeb-i nüzûl ve nâsîh – mensûh gibi ilimlerin yardımıyla olur.¹¹³

Klasik usûlde yazılan kaynaklarda Kur’ân ilimleri, ulûmü’l-Kur’ân, ulûmu’t-tefsir ve usûlü’t-tefsir ile karşılanmaktadır. “Ulûm” bazı âlimlere göre dini ilimlere ilaveten Arap dili ile ilgili ilimleri ihtiva etmesine rağmen bazılarına göre sadece Kur’ân ilimlerine işaret etmektedir. Ulûmu’t-tefsir ise ulûmü’l-Kur’ân’a nazaran daha dar kapsamlı olmakla birlikte müfessirlerin Kur’ân tefsiri için bilmesi gereken ilimleri ifade etmektedir. Usûlü’t-tefsir kaynakları da sadece tefsir ilminin dayandığı kaide ve esasları değil aynı zamanda müfessirin şartları, âdabı ile tefsirle ilgili kaide ve yöntemleri içermektedir.¹¹⁴ Dolayısıyla Tefsir usûlü ve Kur’ân ilimleri her ne kadar Kur’ân’ın

¹¹¹ Demirci, Muhsin, *Tefsir Usûlü*, İFAV, İstanbul 2006, s. 23.

¹¹² Demirci, Mehmet, “Tefsir Usûlüne Duyulan İhtiyaç”, *Tarihten Günümüze Kur’ân İlimleri ve Tefsir Usûlü: Tarihten Günümüze Kur’ân İlimleri ve Tefsir Usûlü Toplantısı* (2008 İstanbul), s. 415.

¹¹³ Arslan, Gıyasettin, “İbni Haldun’un Mukaddime’sinde Kur’ân İlimleri ve Tefsir Usûlü”, *Usûl: İslam Araştırmaları*, 2007, sayı: 8, s. 72.

¹¹⁴ Bkz. Karacelil, Süleyman, *Tefsir Usûlünün Yapısı ve İşlevi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), MÜ, SBE, İstanbul 2010, s. 15, 16. Ayrıca tefsir usûlü ve Kur’ân ilimleri kavramları hakkında daha teferuatlı bilgi için bkz. Öztürk, *Kur’ân, Tefsir ve Usûl Üzerine -Problemler, Tespitler, Teklifler-*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2011, s. 99-101.

anlaşılmasına yardımcı olması hasebiyle aynı manada kullanılsa da ihtiva ettikleri alan açısından farklılık arz etmektedirler.

Son dönemlerde tefsir usûlüne yönelik bir takım eleştiriler yapılmıştır. Klasik kaynaklar, özgün bir metodolojisi bulunmadığı iddiasıyla tenkit edilmekte ve tefsir usûlüne dair eserlerin sadece Kur'ân tarihi ve ilimlerinden müteşekkil olması hasebiyle yöntem sıkıntısı çektiği ileri sürülmektedir.¹¹⁵ Hâlbuki böylesi tenkitlerin tefsir usûlünü "Tefsirin esasları" manasından soyutlayarak "yöntem" anlamıyla sınırlandırmaktan öteye geçer bir yanı olmadığı gibi makûl bir çözüm teklifi de yoktur. Aynı şekilde Kur'ân tefsirlerinde müfessirlerin farklı anlam ve sonuçlar ortaya koymaları onun bir sisteminin olmayışından değil, bilakis metodoloji olarak genişliğinin durum ve şartlara göre kendini yenileyeyeceği özelliğinin doğal bir sonucudur.¹¹⁶

Tefsir usûlü tartışmaları temelde "usûl" kavramına yüklenen manadan ortaya çıkmaktadır. Buna göre söz konusu ihtilaflar terkipteki "usûl" lafzına verilen esas, kural ve yöntem gibi manalarla irtibatlıdır. Dolayısıyla mana itibarıyla kavram, tefsirin esaslarını, kaidelerini veya yöntemini ifade edebilmektedir. Ne var ki temel kaynaklarda kelimenin "esas, asıl, temel" manasının kullanıldığı dikkate alınırsa, tefsir usûlünün tefsirin temel kriterlerini ihtiva etmesi gerektiği düşünülebilir. Bu bağlamda kelime Türkçede ekseriyetle kullanıldığı "yöntem" manasından uzaklaşmaktadır. Diğer taraftan XIX. yüzyılda tezahür eden Yunanca kökenli "metot" kavramı, metodoloji disiplininin gelişmesine hatt-i zâtında kavramın karşılığı için "usûl" lafzının tercih edilmesine neden olmuştur. Ancak yine de kelimenin bu şekilde karşılık bulmasını münasip görmeyenler de mevcuttur. Neticede kavram

¹¹⁵ Bkz. Karacelil, Süleyman, *Tefsir Usûlünün Yapısı ve İşlevi*, s. 41.

¹¹⁶ Karacelil, Süleyman, "Tefsir Usûlünün Yeterliliği", *Tarihten Günümüze Kur'ân İlimleri ve Tefsir Usûlü*, 2009, s. 423.

başlangıçta “temel, esas” manasında kullanılırken sonraki süreçte metodolojik bilgileri ihtiva etme ihtiyacı zuhur etmiştir.¹¹⁷

Fünûnu'l-efnân öncesi erken dönemdeki eserlerde Kur'ân ilimleri anlamına gelen “Ulûmü'l-Kur'ân” terkinin tercih edildiği görölmektedir. Bu yüzden tefsir geleneğinde hicri ilk yüzyıllardan itibaren “Ulûmü'l-Kur'ân” kavramı çeşitli eser adlarına verilmiştir. Kavram sadece ıstılah anlamında değil, tefsir isimlerinde de kullanılmıştır.¹¹⁸ “Kur'ân ilimleri” *Fünûnu'l-efnân*'ın telif edildiği dönem de dâhil olmak üzere “Kur'ân'a yönelik her türlü çalışmayı ihtiva etmektedir. Ulûmü'l-Kur'ân sonraki dönemlerde tefsir usûlü tabiriyle de ifade edilmeye çalışılmıştır.¹¹⁹ Şuda bir gerçek ki tefsir usûlü ve ulûmü'l-Kur'ân kavramları arasında kategorik bir ayırım yapılamamakta; aksine bu iki kavram çok kere birbirinin müradifi olarak kullanılmaktadır.¹²⁰ Bununla birlikte Kur'ân ilimleri Kur'ân'ın indiği ortamı bugüne taşımakta ya da müfessiri o ortama götürmektedir. Tefsir usûlü ise Kur'ân ilimlerinin yanı sıra bir müfessirin bilmesi gerekenler gibi daha geniş bir alan sunmaktadır.¹²¹ Tefsir usûlü başlığındaki eserlerde de genellikle tefsir kaynaklarından bahsedilmiştir. Dolayısıyla tefsir usûlü kaynakları bir yöntem

---

¹¹⁷ Bkz. Karacelil, Süleyman, *Tefsir Usûlünün Yapısı ve İşlevi*, s. 11-13.

¹¹⁸ Ulûmü'l-Kur'ân isimli tefsirler ve eser adları için bkz. Bulut, Ali, “*Türkiye’de Tefsir Usûlü Ulûmü'l-Kur'ân Tartışmaları (Bir Literatür İncelemesi)*”, *Tarihten Günümüze Kur'ân İlimleri Ve Tefsir Usûlü [Tarihten Günümüze Kur'ân İlimleri Ve Tefsir Usûlü [Toplantısı] (2008 İstanbul)]*, s. 386, 387.

¹¹⁹ Bkz. Turgut, Ali, *Tefsir Usûlü ve Kaynakları*, s. 5.

¹²⁰ Öztürk, Mustafa, “Müşâbih Kavramı Bağlamında Tefsir Usûlü’nün (Ulûmü'l-Kur'ân) Mahiyeti ve Pratik Değeri Üzerine Bir İnceleme”, *Bilimnâme: Düşünce Platformu*, 2008/2, cilt: VI, sayı: 15, s. 30.

¹²¹ Görener, İbrahim, “Kur'ân İlimleri ve Tefsir Usûlünün Bir Yöntem Çağrıştırması Sorunu”, *Bilimnâme: Düşünce Platformu*, 2009/1, cilt: VII, sayı: 16, s. 9.

sunmasalar da tefsir ilminde çalışmak isteyenlerin ihtiyaç duydukları bütün bilgileri toplamayı amaçlamaktadırlar.¹²²

2.2. Tedvin Öncesi ve Sonrası Dönem

Erken dönemde ulûmü'l-Kur'ân'ın gelişimi tedvin öncesi ve tedvin sonrası olmak üzere iki safhada ele alınabilir. Buna göre tedvin öncesi dönem bir hazırlık aşaması olarak kabul edilebilir.

2.2.1. Tedvin Öncesi Dönem

Bu dönem Allah Resûlü, sahâbe ve tabiûn devirlerini ihtiva etmektedir. Tefsirin başlangıcını Kur'ân-ı Kerîm'in ilk müfessiri Allah Resûlü'ne (s.a.v.) kadar dayandırmak mümkündür. Nitekim Hz. Peygamber Kur'ân-ı Kerîm'i yaşaması ve manalarını insanlara ulaştırması açısından ideal bir rehber olmuş, ashabın idrak edemediği meseleleri açıklamıştır. Zira kendisi Kur'ân'ı tebliğin yanı sıra tefsir etmekle de görevlendirilmiştir.

Müslümanlar da ilk nâzil olduğu andan itibaren Kur'ân-ı Kerîm'i tefsir etme ihtiyacı hissetmişlerdir. Bu nedenle İbn Kuteybe hicri üçüncü asırda yazdığı *el-Mesâil ve'l-ecvibe* adlı risalesinde, Arapların Kur'ân'ı idrak etme konusunda eşit seviyede olmadıklarını bildirmiştir. Ondan asırlar sonra gelen İbn Haldun ise *Mukaddimesi'*nde Kur'ân'ın kendi dillerinde ve kendi belagat üsluplarına göre nâzil olması sebebiyle sahâbenin Kur'ân'ı anlayabildiklerine işaret etmiştir.¹²³

Kur'ân'ı söz, fiil ve takrirleriyle ashabına tefsir eden Allah Resûlü insanlar içerisinde murâd-ı ilâhiyi en iyi anlayandır. Hz. Peygamber'in tefsir şekilleri mücmeli beyan, mutlaka takyid, müşkili tavzih, mübhemi

¹²² Bkz. Görener, İbrahim, "Tefsir Usûlü ve Kur'ân İlimlerinin Tefsir Yöntemi Açısından Değerlendirilmesi", *Tarihten Günümüze Kur'ân İlimleri ve Tefsir Usûlü: Tarihten Günümüze Kur'ân İlimleri ve Tefsir Usûlü Toplantısı* (2008 İstanbul), (Editörler: Bilal Gökkr, Necdet Yılmaz, Ömer Kara, Muhammed Abay, Necmettin Gökkr), İlim Yayma Vakfı İstanbul 2009, s. 232-234.

¹²³ Ahmed, Halil, *Neş'atü't-tefsir fi'l-kitâbi'l-mukaddese ve'l-Kur'ân*, Vekaletü's-Şarkıyyeti's-Sekâfe, İskenderiye 1954, s. 31, 32.

beyan, umûmu tahsis, Kur'ân'a paralel hükümler koyma, neshi beyan ve takrirî tefsirdir.¹²⁴ Tefsir, Kur'ân-ı Kerîm'in inmeye başlamasıyla teorik ve pratik olarak ortaya çıkmıştır.¹²⁵

Sahabîler, Hz. Peygamber'in eğitiminden geçerek cahiliye devri adetlerinden uzaklaşmaları, İslâm'ın hükümleriyle mutabık bir hayat sürmeleri ve Kur'ân'ın ilk muhatapları olmaları hasebiyle tefsirde önemli bir yer edinmişlerdir. Sahâbe Kur'ân âyetlerinin tefsirini ya Hz. Peygamber'den işitmek suretiyle veya kendi içtihatları ile yapmışlar ve çoğu defa bu âyetlerin manasını nüzûl sebeplerini anlatmak suretiyle izah etmişlerdir.¹²⁶ Sahâbenin tefsir metodu Kur'ân, sünnet sonra içtihatdır. Gerek Hz. Peygamber gerekse onun halifeleri fethedilen her beldeye İslâmı öğretmek için muallimler görevlendiriyorlardı. Resûlüllah zamanında Muaz b. Cebel'in (ö. 30/650) Yemen'e ve Hz. Ömer döneminde Abdullah b. Mes'ûd'un (ö. 32/652-53) Irak'a muallim olarak gönderilmeleri buna misaldir.¹²⁷ Tâbiûndan da meşhur müfessirler sahabîlerin kurdukları Mekke,¹²⁸ Medine¹²⁹ ve Irak¹³⁰

¹²⁴ Örnek için bkz. Duman, M. Zeki, *Uygulamalı Tefsir Usûlü ve Tefsir Tarihi (Başlangıcından Tedvîn Dönemine Kadar)*, Erciyes Üniversitesi, Kayseri 1992, s. 97-115. Ayrıca bkz. Kurt, Mustafa, *İbn Kuteybe ve Tefsir Anlayışı*, İFAV, İstanbul 1996, s. 24-30.

¹²⁵ Müsâid Müslim Abdullah, *Gelişme Döneminde Tefsir*, (çev. Muhammed Çelik), Yeni Akademi Yay., İstanbul 2006, s. 55.

¹²⁶ Ayrıca bkz. Kurt, Mustafa, *İbn Kuteybe ve Tefsir Anlayışı*, s. 32, 33.

¹²⁷ Duman, M. Zeki, *Uygulamalı Tefsir Usûlü ve Tefsir Tarihi*, s. 133. Ayrıca bkz. Kurt, Mustafa, *İbn Kuteybe ve Tefsir Anlayışı*, s. 35-41.

¹²⁸ Abdullah b. Abbas kurmuştur. Talebeleri Said b. Cübeyr, Mücâhid b. Cebr, İkrime (İbn Abbas'ın kölesi), Tâvus b. Keysân, Atâ b. Ebi Rabah'tır.

¹²⁹ Ubey b. Ka'b kurmuştur. Tefsirde meşhur olanlar Ebû'l-Âliye, Muhammed b. Ka'b el-Kurazî, Zeyd b. Eslem gibi kimselerdir.

¹³⁰ Kurucusu Abdullah b. Mes'ûd'dur. Alkame b. Kays, Mesruk b. el-Ecda', Esved b. Yezid, Mürretü'l-Hemedânî, Âmir eş-Şa'bî, Hasan el-Basrî, Katâde b. Diâme talebeleridir.

medreselerinde yetişmişlerdir.¹³¹ Sahâbe tefsirinin ilk iki kaynağını Kur'ân ve sünnet oluşturmaktadır. Hatta bu iki temel nass, rey ile tanınan Irak medresesi için de vazgeçilmezdir. Dolayısıyla ekolün kurucusu İbn Mes'ûd ve diğer müfessirler her zaman ihtiyatlı davranarak salt rey ile tefsir yapmamışlardır.¹³²

Ebû Abdurrahman es-Sülemî şöyle bir nakilde bulunmaktadır: “Osman b. Affân, Abdullah b. Mes'ûd ve bunun gibi bize Kur'ân okutan diğer sahâbilerin anlattığına göre onlar, Resûlullah'tan aldıkları on âyeti öğrenip amel etmedikçe başka âyetlere geçmezlerdi. ‘Biz Kur'ân'ı ilim ve amelle birlikte öğrendik.’ derlerdi. Bu nedenle bir sûreyi ezberlemek için uzun müddet üzerinde duruyorlardı.”¹³³ Mezkûr rivâyet ashâbın başlangıçtan itibaren Kur'ân'a ehemmiyet verdiklerini göstermektedir. O halde Hz. Peygamber döneminde Kur'ân'ı anlamanın yolu izah edilmesi gereken meseleleri Allah Resûlü'ne sormaktan geçmektedir. Onun vefatından sonra ise ona sorma seçeneği kalmadığı gibi diğer insanların da Kur'ân'ı onun gibi açıklama yetkisi bulunmadığından insanların Kur'ân'a dair bilme ve nakletme dışında bir söz söylemeleri mümkün olmamıştır.¹³⁴

Kur'ân'ı öğrenmek ve ezberlemek için seferber olan ashâb-ı kirâm, Kur'ân nasslarını tatbikten de geri kalmamışlardır. Sahâbeden bir kısmı Kur'ân hakkında kendi görüşüne göre konuşmaktan çekinip sadece Resûlullah'tan gelen rivâyetlerle iktifa ederken bir kısmı da âyeti tefsir eden bir hadis bulamadığında kendi re'yine göre görüş beyan etmekte sakınca görmemiştir. Böylece sahâbe hicret ettikleri yerlerde tefsir

¹³¹ Daha teferruatlı bilgi için bkz. Duman, M. Zeki, *Uygulamalı Tefsir Usûlü ve Tefsir Tarihi*, s. 134-147.

¹³² Kesler, Fatih, *Irak Tefsir Ekolü*, Akçağ Yay., Ankara 2005, s. 18-20.

¹³³ İbn Teymiyye, Ebû'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim, *Mukaddime fî usûli't-tefsir*, Dârü'l-Mektebeti'l-Hayat, Beyrut ts., s. 9.

¹³⁴ Bkz. Görener, İbrahim, “Tefsir Usûlü ve Kur'ân İlimlerinin Tefsir Yöntemi Açısından Değerlendirilmesi”, *Tarihten Günümüze Kur'ân İlimleri ve Tefsir Usûlü: Tarihten Günümüze Kur'ân İlimleri ve Tefsir Usûlü Toplantısı* (2008 İstanbul), s. 230, 231.

medreselerini kurmuş, tâbiûn da kendilerine talebe olmuştur.¹³⁵ Böylelikle ashab kendi dillerinde nazil olan ilâhî vahyi idrak etmiş ve öğrendiklerini tabiûna iletmiştir.¹³⁶ Tabiûn da benzer şekilde sahâbîlerden aldığı rivâyetleri kendilerinden sonraki nesillere kendi ictihadlarına da dayanmak suretiyle nakletmiştir.¹³⁷ Ne var ki bütün sahâbîler Kur'ân'ın tamamının tefsirine muttali olmamışlardır. Aynı şekilde tabiûn da sahâbeden gelen mevcut nakillerin eksik kalan kısımlarını bazen dil bazense sünnetten istinbat ederek tamamlama durumuyla karşı karşıya kalmıştır. Bu nedenle sahâbe devrinde tefsir Allah ve O'nun Resûlü'nün tevkiî beyanlarını ihtiva ederken daha sonra muhtevası biraz daha genişletilerek sahâbe açıklamalarını da içine almaya başlamıştır.¹³⁸ Bununla birlikte Mücâhid gibi tabiûndan zâtlar arasında tefsirin tamamını sahâbeden öğrenenler de bulunmaktadır. Bu hususta Mücahid "Mushafı, İbn Abbas'a her bir âyetin üzerinde durmak ve âyetler hakkında sorular sormak suretiyle okudum." ifadelerini kullanmaktadır. Bu yüzden Sevrî de "Şâyet tefsir Mücahid'ten geldiyse sana kâfidir." demektedir. Buna göre tabiûn sünnet gibi tefsiri de sahâbeden öğrenmiştir.¹³⁹ Hz. Peygamber'in irtihalinden sonra gerek sahâbîler gerekse tâbiûn Kur'ân tefsiri konusunda çok titiz davranmışlar ve sadece bildikleri konularda açıklama yapmaya gayret göstermişlerdir.¹⁴⁰

---

¹³⁵ Müsâid Müslim Abdullah, *Gelişme Döneminde Tefsir*, s. 65-69.

¹³⁶ Allah Resûlü'nün Kur'ân'ın tamamını mı yoksa az bir kısmını mı tefsir ettiğine dair görüş zikredenlerin delilleri hakkında bkz. Dumlu, Ömer, *Kur'ân Tefsirinde Yöntem*, Anadolu Yay. İzmir 1998, s. 35-43.

¹³⁷ ez-Zehebî, Muhammed Hüseyin, *et-Tefsîr ve'l-müfesssîrûn*, Dâru'l-Hadis, Kâhire 2005, I, 40.

¹³⁸ Demirci, Muhsin, *Tefsir Usûlü*, Marmara İlahiyat Vakfı Yay., İstanbul 2006, s. 22.

¹³⁹ İbn Teymiyye, *Mukaddimefi usûli't-tefsir*, s. 10, 11.

¹⁴⁰ Kesler, Fatih, *Mekke Tefsir Ekolü*, Akçağ Yay., Ankara 2005, s. 18, 19.

Resûlullah'ın yaptığı tefsire sahâbe tarafından itiraz vâkî olmadığı gibi sahâbenin yaptığı tefsire de ciddi itirazlar yapılmamaktaydı. Şâyet sahâbeden biri âyeti anlayamamış veya yanlış bir mana vermişse mesele sahâbenin tefsirde ehil olanları arasında tartışılıp doğru manada karar kılınırdı.¹⁴¹ Bunun yanı sıra Arap şiiri, kıraat bilgileri ve İsrailiyat da sahâbe devrinden itibaren tefsirde kullanılmaya başlamıştır.

Sahâbeyi takip eden tâbiûn döneminde tefsirin müstakil bir ilim olarak şekillenmeye başladığı görülür. Bu dönemde tefsirin başlıca kaynağı, aşıptan alınan bilgiler olmakla birlikte rey ile tefsir de ağırlık kazanmaya başlamıştır.¹⁴² Buna ilaveten İsrailiyata müracaat edilmesi ve eski kültürlerin etkilerinin tefsire yansması da dönemin özellikleri arasındadır.

Kur'ân ilimleri dört halife döneminden sonra, Emeviler devrinde de sahâbe ve tabiûnun şifâhi nakilleri ile yayılmıştır.¹⁴³ İbn Teymiye'ye göre Kur'ân tefsirinde sahâbe arasında görüş ayrılığı oldukça azdır. Ancak tabiûn ve sonraki dönemlerde ihtilaf edilen konular artarak devam etmiştir. İlk tefsir çalışmaları hicri birinci asırda başlamıştır.¹⁴⁴ Sonuç olarak Hz. Peygamber Kur'ân'ın umûm ve husûsunu, mutlak ve mukayyedini, nâsîh ve mensûhunu beyan etmiştir. Sahâbe ise Kur'ân'ı Hz. Peygamber'den işitmek suretiyle veya içtihadlarıyla tefsir etmiştir. Tâbiûn ise sahebden aldığı rivayetleri nakletmiş, kimi zaman da kendi içtihadlarına müracaat etmişlerdir. Bütün bunlar Allah Resûlü'nden (s.a.v.) itibaren henüz tedvin edilmese de tefsir ile ilgili faaliyetlerin bulunduğunu göstermektedir.

¹⁴¹ Duman, M. Zeki, *Uygulamalı Tefsir Usûlü Ve Tefsir Tarihi*, s. 120.

¹⁴² Çetin, Abdurrahman, *Kıraatlerin Tefsire Etkisi*, Marifet Yay., İstanbul 2001, s. 29.

¹⁴³ ez-Zerkânî, Muhammed b. Abdu'l-Azîm, *Menâhîlu'l-irfân*, I, 27.

¹⁴⁴ Kurt, Mustafa, *İbn Kuteybe ve Tefsir Anlayışı*, s. 49.

2.2.2. Tedvin Sonrası Dönem

Emevi sonları Abbasi başlarına tekabül eden hicri ikinci asırdan itibaren tefsirle ilgili nitelikli kaynaklar tedvin edilmiş¹⁴⁵ ve sahâbîler Kur'ân'ı anlamak ve İslâmi daveti eksiksiz ulaştırmak için tebliğde bulunmuşlardır. Ebü'l-Esved ed-Düelî (ö. 69/688), Ziyâd b. Ebîh (ö. 53/673) ve Haccâc b. Yusûf es-Sakafî (ö. 95/714) tarafından yapılan i'rab, şekil ve noktalama gibi faaliyetlerin tamamı, Kur'ân'a hizmet etme gayesine matuftur. Arap dili çalışmaları şeklinde kendini gösteren bu çalışmalar sahâbe döneminde başlayıp Abbasî dönemine kadar sürmüştür. Dolayısıyla âlimler hem tefsir eserlerini hem de dil kaidelerini ortaya koymuşlardır. Ulûmü'l-Kur'ân ve tefsirin tedvini tâbîller dönemi yani Benî Ümeyye devrinin sonlarında gerçekleşmiştir. Kur'ân araştırmaları, Resûlullah ve sahâbe döneminde hicri birinci asrın sonu ve ikinci asrın başına kadar ağır bir şekilde gelişmeye devam ederken ikinci asrın başından itibaren tekâmüle doğru ilerlemiştir. el-Ferrâ'nın *Meâni'l-Kur'ân*'ı, Ebû Ubeyde'nin *Mecâzu'l-Kur'ân*'ı ve ez-Zeccâc'ın *İ'râbu'l-Kur'ân*'ı gibi ilk tasnif edilen kitap isimleri, ilk araştırmaların Kur'ân'ı anlama gayesi taşıdığını göstermektedir.¹⁴⁶

Sahâbe ve tabiûn dönemlerinde Kur'ân'ın bazı âyetlerini açıklamak, bazı yerleri tefsir etmek suretiyle başlayan tefsir hareketi sonraki dönemlerde büyük bir ivme kazanarak gelişme göstermiştir. Tefsirin gelişimi ile beraber *tefsirde rivâyetlerin yeri, rivâyetle akıl arasındaki ilişki, nüzûl sebepleri, kıraat farklılıkları, nâsih – mensûh, muhkem – müteşâbih* ve *Kur'ân'ın icazı* gibi konular tefsir problemleri olarak daha belirgin hale gelmiş ve bu konulara dair eserler yazılmıştır.¹⁴⁷ Tefsir kitaplarında

¹⁴⁵ Ayrıca tefsirin tedvin dönemindeki gelişim aşamaları hakkında bkz. ez-Zehebî, Muhammed Hüseyin, *et-Tefsîr ve'l-mufessirîn*, Dâru'l-Hadis, Kâhire 2005, I, 127-134.

¹⁴⁶ Müsâid Müslim Abdullah, *Gelişme Döneminde Tefsir*, s. 58-61.

¹⁴⁷ Özdeş, Talip, *Mâturîdî'nin Tefsir Anlayışı*, İnsan Yay., İstanbul 2003, s. 28.

özellikle de mukaddimeler incelendiğinde müfessirlerin izleyecekleri tefsir yöntemi sadedinde israiliyata bakış açılarını da net olarak ortaya koydukları görülmektedir.¹⁴⁸

Arapların İslâm'dan önce şiir, hitabet, müneccimlik ve iz sürme dışında ilim veya ilmin başlangıcı niteliğinde bir dönemleri olmamıştır. İslâm'ın ilk dönemlerinde ilim, Kur'ân'ı okuyup ezberlemek ve hadis-i şerifleri nakletmekle başlamıştı. Ayrıca Müslümanlar akide ve ibadet hususunda ihtiyaç duyduklarını Kur'ân'dan öğrenmeye çalışıyorlardı. Bu yüzden Müslümanların ilk tedvinini Kur'ân'ı Kerîm'dir.¹⁴⁹ Emeviler döneminde tedvin faaliyeti Kur'ân ve hadisle sınırlıyken, bu faaliyet Abbasiler devrinde bütün ilimleri içine almıştır.

Hicri üçüncü asırda ise garîbu'l-Kur'ân, ahkâmu'l-Kur'ân, nâsih – mensûh, i'râbu'l-Kur'ân, lügâtü'l-Kur'ân, müteşâbihu'l-Kur'ân, esbâb-ı nüzûl, fedâilu'l-Kur'ân, icâzu'l-Kur'ân, müşkilü'l-Kur'ân ve emsâlü'l-Kur'ân gibi konularda eserler yazılmıştır.¹⁵⁰ Bundan sonraki asırlarda ise gerek tefsir gerekse Kur'ân ilimleri hususunda nitelikli kaynaklar kaleme alınmıştır. Söz gelimi Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ et-Teymî'nin (ö. 210/825) *Mecâzu'l-Kur'ân*'ı, Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm (ö. 223/837), İbn Kuteybe (ö. 276/889), Buhârî (ö. 256/869) ve Taberî (ö. 310/922) gibi zâtları etkilemiştir.¹⁵¹ Tefsir literatürü ikinci yüzyıl boyunca akıl yürütmeye ve cedeleye dayalı kelama doğru artan rağbetten etkilenecek ve kelim ilmini etkileyerek fasılasız bir şekilde büyümüştür.¹⁵²

Tefsirle ilgili tedvin ve telif hareketleri, önceleri sadece bir sayfa, sonra sahâbeden telakki edilmiş bir veya birkaç cüz ve daha sonra

¹⁴⁸ Ünver, Mustafa, *Tefsirde Öteki: Celâleyn'de İsrâiliyât*, Sidre Yay., Samsun 2008, s. 53.

¹⁴⁹ Müsâid Müslim Abdullah, *Gelişme Döneminde Tefsir*, s. 32.

¹⁵⁰ Kurt, Mustafa, *İbn Kuteybe ve Tefsir Anlayışı*, s. 49.

¹⁵¹ Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Tarihi*, Fecr Yay., Ankara 2005, s. 223.

¹⁵² Koç, Mehmet Akif, "Tefsirin Erken Dönem Gelişimi", *Ankara Üniversitesi İFD*, XLIII, (2002), sayı. 2, s. 457.

çoğalarak sahâbe ve tâbiûnden gelen bütün rivâyetleri toplayan eserler ve nihâyetinde naklî tefsirle aklî tefsir anlayışının birbiriyle karışması şeklinde gelişme göstermiştir.¹⁵³

2.2.2.1. Müstakil Kitaplar

Tedvin sonrası dönemde Kur'ân ilimlerini konularına göre ele alan müstakil eserler telif edilmiştir. Lafızla ilgili olan “Kurâ'at”, “Hıfz” ve “Kitâbet” bazı ilim dallarını meydana getirdiği gibi manayla ilgili faaliyetler de bir takım ilim dallarının ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.¹⁵⁴ Bu kısımda İbnü'l-Cevzî'den önceki kapsamlı ve konulu ulûmü'l-Kur'ân eserlerini ayrı ayrı inceleyeceğiz.

2.2.2.1.1. Kapsamlı Ulûmü'l-Kur'ân Çalışmaları

İbnü'l-Cevzî'den önce ulûmü'l-Kur'ân adıyla Kur'ân-ı Kerîm hakkında bazı eserler telif edilmiştir. İlk Kur'ân ilimleri kaynağı hakkında net bir isim beyan edilemese de “Ulûmü'l-Kur'ân” isimli bilinen en eski eserin Muhammed b. Halef b. el-Merzebân'a (ö. 309/921) ait olduğu tahmin edilmektedir.¹⁵⁵ Bununla birlikte “Ulûmü'l-Kur'ân” ismini taşımasa da erken döneme ait Kur'ân ve Kur'ân ilimleri ile ilgili eserler de mevcuttur.¹⁵⁶ Konuyla ilgili kaleme alınan temel eserlerdeki muhtevaya göre “Ulûmü'l-Kur'ân” konusu, (1) Kur'ân'ın Mushaf haline gelme süreci, (2) Kur'ân'ın vahyediliş süreci, (3) Kur'ân metninin dil, üslûb, belağat hususiyeti ve okunuş keyfiyeti, (4) Kur'ân'ın anlaşılması

¹⁵³ Hûlî, Emin, *Kur'ân Tefsirinde Yeni Bir Metod*, (trc. Mevlüt Güngör), Kur'ân Kitaplığı, İstanbul 1995, s. 35.

¹⁵⁴ Elik, Hasan, *Kur'ân'ın Korunmuşluğu Üzerine*, İFAV, İstanbul 2008, s. 177.

¹⁵⁵ Bu hususta daha ayrıntılı bilgi için bkz. Karacelil, Süleyman, *Tefsir Usûlünün Yapısı ve İşlevi*, s. 117-121.

¹⁵⁶ Bu hususta bkz. Muhammed Hadi Marifet, *Kur'ân İlimleri*, (trc. Burhanettin Dağ), Kevser Yay., İstanbul 2009, s. 13-16.

ve yorumlanmasıyla ilgili muhtelif meseleler olmak üzere dört ana temayı kapsamaktadır.¹⁵⁷

Daha önce de işaret edildiği gibi Kur'ân ilimlerine dair ilk eser hakkında kaynaklarda farklı görüşler ileri sürüldüğünden kesin bir yargıya varmak zordur. Söz gelimi Zerkâni, Ali b. İbrahim b. Said el-Hûfî'nin (ö. 430/1038) *el-Burhân fî ulumi'l-Kur'ân* adlı eseriyle Kur'ân ilimlerine dair ilk çalışmayı hicri beşinci asra kadar götürürken¹⁵⁸ Suphi es-Sâlih, İbnü'l-Merzebân'a ait olan (ö. 309/921) *el-Hâvî fî ulûmü'l-Kur'ân*'ın önceliği bulunduğunu ileri sürmüştür.¹⁵⁹ Diğer taraftan Mustafa Öztürk zikri geçen *el-Burhân fî ulumi'l-Kur'ân* adlı eserin müstakil bir Kur'ân tefsiri olduğunu bu nedenle onun "Ulûmü'l-Kur'ân" ıstılahına kaynaklık eden ilk veya en eski eser kabul edilmesinin tartışmaya açık gözüktüğünü ifade etmektedir.¹⁶⁰ Ali Turgut ise Hâris el-Muhâsibî'nin (ö. 243/857) *el-Akl ve fehmu'l-Kur'ân*'ını bu alanda ilk eser olarak saymaktadır.¹⁶¹ *el-Akl ve fehmu'l-Kur'ân*¹⁶² müellifin Kur'ân ilimleri hakkındaki mülâhazalarını ve tefsir anlayışını da ortaya koymaktadır.¹⁶³

Bunlara ilaveten Ebu'l-Hasen el-Eş'arî'nin (ö. 324/935) *el-Mühtezân fî ulûmi'l-Kur'ân*, Ebû Bekir el-Enbârî'nin (ö. 328/939) *Acâibu Ulûmi'l-Kur'ân*, Muhammed b. Ali el-Udfûvî'nin (ö. 388/998) *el-İstiğnâ fî ulûmi'l-Kur'ân*, Ebû Dâvut Süleyman b. Necah'ın (ö. 496/1103) *el-Beyânü'l-Câmi li ulûmi'l-Kur'ân* ve Ebû Bekir İbnü'l-Arabî'nin (ö. 546/1151) *Kânûnu't-*

¹⁵⁷ Öztürk, Mustafa, *Kur'ân, Tefsir ve Usûl Üzerine -Problemler, Tespitler, Teklifler-*, s. 99.

¹⁵⁸ ez-Zerkânî, Muhammed b. Abdu'l-Azîm, *Menâhilu'l-irfân*, I-II, Dâru'l-hadis, Kâhire 2001, I, 32.

¹⁵⁹ Subhi es-Sâlih, *Mebâhis fî ulûmi'l-Kur'ân*, Dersaadet, İstanbul ts., s. 124.

¹⁶⁰ Bkz. Öztürk, Mustafa, *Tefsir Tarihi Araştırmaları*, s. 249.

¹⁶¹ Turgut, Ali, *Tefsir Usûlü ve Kaynakları*, İFAV, İstanbul 1991, s. 12.

¹⁶² Muhâsibî, Ebû Abdullah Hâris b. Esed, *el-Akl ve fehmu'l-Kur'ân*, (thk. Hüseyin Kuvvetli), Dâru'l-kindî; Dâru'l-fîkr, İrbid 1982/1402.

¹⁶³ Bu hususta daha ayrıntılı bilgi için bkz. Çalışkan, İsmail, *Tefsir Usûlünün İlk Kaynakları Üzerine Bir Tetkik -Abdullah b. Vehb ve Muhâsibî Örneği-*, *Tarihten Günümüze Kur'ân İlimleri ve Tefsir Usûlü*, 2009, Isparta 2009, s. 202-207.

te'vil fi't-tefsîr adlı eserleri *Fünûnu'l-efnân'a* kadar telif edilmiş kapsamlı çalışmalardır.¹⁶⁴ Ancak bu eserler Kur'ân ilimleri konularının sadece bir kısmıyla sınırlı kalmıştır. Dolayısıyla zikri geçen eserler arasında Kur'ân ilimlerinin tamamına yer verenine rastlanmamaktadır.

2.2.2.1.2. Konularına göre Ulûmü'l-Kur'ân Çalışmaları

Tedvin döneminin başından itibaren Kur'ân ilimlerinin konularına göre müstakil eserler telif edilmiştir. Bu bağlamda söz konusu ilimler içerisinde “Kıraat” son derece önemlidir. Allah Resûlü (s.a.v.) döneminden itibaren şifâhî nakillerle başlayan bu faaliyet, tedvin dönemiyle birlikte zengin bir külliyat vücuda getirmiştir. Öyle ki İbnü'l-Cevzî'ye kadar bu alanda birçok eser telif edilmiştir. İbnü'l-Cevzî de bu konuya *Fünûnu'l-efnân'da* yer vermiş üstelik bu hususta müstakil eser telif etmiştir. Yahya b. Ya'mer'in (ö. 89/707) *el-Kırâa'si*, Ebân b. Tağlib'in (ö. 141 h.) *Kitâbu'l-kırâât'i*, İmam Ebû Amr'ın (ö. 154/771) *Kitâbu'l-kırâât'i*, İmam Ebû Amr'ın (ö. 154/771) *Kitâbu'l-kırâât'i* bu konudaki ilk teliflerdir. Ayrıca kıraat ilminin farklı dallarına dair eserler mevcuttur. Nitekim Mushaf hakkında İmam Kisâi'nin (189/805) *Kitâbu ihtilâfî mesâhîfi ehli'l-Medîne ve ehli'l-Kûfe ve ehli'l-Basra'sı*, yedi kırata dair Ebû Bekr Ahmed b. Mûsâ İbn Mücâhid et-Temîmî'nin (324/936) *Kitâbü's-seb'a fi'l-Kırâa'sı*, on kırâatla ilgili Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Bağdâdî'nin (499/1105), *el-Muhezzeb fi'l-'aşr'i*, şâz kırâatlerle ilgili ise Ebû Amr Osman ed-Dânî'nin (444/1053) *el-Muhtevâ fi'l-kırâati's-şevâz'ı*, vakıf ve ibtidaya dair İbnü'l-Enbârî'nin (328/938) *el-İzah fi'l-vakf ve'l-ibtida'sı* örnek verilebilir.¹⁶⁵

¹⁶⁴ Bkz. Turgut, Ali, *Tefsîr Usûlü ve Kaynakları*, s. 15-23.

¹⁶⁵ Kıraatla ilgili eserler için bkz. Çetin, Abdurrahman, *Yedi Harf ve Kıraâtler*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2005, s. 235-251; Temel, Nihat, *Şaz Kıraâtler ve Yorum Farklılıklarına Etkisi*, İstanbul 2000, s. 32-36; Bırışık, Abdülhamit, *Kıraât İlmi ve Tarihi*, Emin Yay., Bursa 2004, s. 151-162.

Diğer Kur'ân ilimlerinden başta esbâbu'n-nüzûl ve nâsih – mensûh olmak üzere muhkem – müteşâbih, garîbu'l-Kur'ân, icâzu'l-Kur'ân, kısasu'l-Kur'ân, tekrâru'l-Kur'ân, emsâlü'l-Kur'ân, mecâzü'l-Kur'ân, müşkilü'l-Kur'ân, i'râbu'l-Kur'ân, vücûh ve nezâir ve fedâilu'l-Kur'ân hususunda erken döneme ait telifat bulunmaktadır. Kur'ân ilimlerini bilmek murâd-ı ilâhiyi idrak etmek açısından büyük bir ehemmiyeti hâizdir. Söz gelimi esbâb-ı nüzûlü bilmek âyetin teşrii hikmetini bilmeye yardımcı olmaktadır.¹⁶⁶

Kur'ân'la ilgili birçok konu hakkında ilk dönemlerden itibaren eserler yazılmıştır.¹⁶⁷ İbnü'l-Cevzî de gerek *Fünûnu'l-efnân*'da gerekse Kur'ân ilimlerine dair kaleme aldığı eserlerde zikri geçen konuların çoğuna temas etmiş ve bazılarıyla ilgili müstakil eserler telif etmiştir.

2.2.2.2. Tefsir Mukaddimleri

Müstakil eserlerin yanı sıra tefsir mukaddimelerinde de Kur'ân ilimlerine dair bahisler bulunur. Nitekim bazı tefsirlerin mukaddimelerinde yer alan konular Mushaf Tarihi, Kur'ân Tasavvuru, Kur'ân'ın şekilsel özellikleri, tefsir tarihi ve tefsir metodolojisi şeklinde başlıklara ayrılabilir.¹⁶⁸ İbnü'l-Cevzî'den önce Taberî'nin (ö. 310/922) *Câmiu'l-beyân an te'vîli'l-Kur'ân* adlı tefsirinin mukaddimesiyle Rağîb el-İsfahânî'nin (ö. 502/1108) *Mukaddimetü't-tefsîr* ve İbn Atiyye el-Endülü'sî'nin *el-Muharreru'l-vecîz*'i (ö. 543/1148) bu konuda örnek verilebilir.¹⁶⁹

¹⁶⁶ Bunun gibi Kur'ân ilimlerinin işlevselliğine dair daha teferruatlı malumat için bkz. Karacelil, Süleyman, *Tefsir Usûlünün Yapısı ve İşlevi*, s. 131-152. Ayrıca Kur'ân'a dayalı ilimlerin kısımları için bkz. Cemaleddin Kasımî, Muhammed b. Muhammed, *Tefsir İlminin Temel Meseleleri*, (trc. Sezai Özel), İz Yay., İstanbul 1990, s. 135-139.

¹⁶⁷ Bu ilimler hakkında daha teferruatlı malumat ve örnek eserler için bkz. Turgut, Ali, *Tefsir Usûlü ve Kaynakları*, s. 135-209.

¹⁶⁸ Bulut, Ali, *Erken Dönem Tefsir Mukaddimelerinin Tefsir Usûlü Açısından Değerlendirilmesi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi, SBE, Isparta 2009, s. 219.

¹⁶⁹ Demirci, Muhsin, *Tefsir Usûlü*, İFAV, İstanbul 2006, s. 30, 31.

Taberî'nin *Câmiü'l-beyân an te'vili âyi'l-Kur'ân* tefsiri Hz. Peygamber, sahâbe ve tâbiûndan nakledilen rivâyetler ile kendisine kadar gelen tefsir görüşlerini bir araya toplayan ansiklopedik mahiyette bir eserdir.¹⁷⁰ *Câmiü'l-beyân an te'vili âyi'l-Kur'ân* tefsirinin mukaddimesinde her ne kadar klasik anlamda Kur'ân ilimleri mevcut olmasa da pek çok bahis farklı formatta ele alınmıştır.¹⁷¹ Taberî, tefsirinin mukaddimesinde öncelikle Kur'ân âyetlerinin manaları¹⁷² üzerinde durmuş ardından lûğatü'l-Kur'ân, yedi harf, tevilü'l-Kur'ân gibi konulara yer vermiştir.¹⁷³ Rağıb el-İsfahânî ise 23 bölüm içeren *Mukaddimetu câmiü't-tefâsir*'de usûl konularının yanı sıra dille ilgili meselelere de değinmiştir. Bu minvalde müellif müfred, mürekkeb ve müsterek lafızlara dair bahislerin yanı sıra hakikat – mecaz, amm – hass kavramları üzerinde durmuştur. Ayrıca müellif tefsir ve tevil arasındaki fark, nâsîh – mensûh, muhkem – müteşâbih gibi konulara da yer vermiştir.¹⁷⁴

---

¹⁷⁰ Çetiner, Bedreddin, *Ebu'l-Berekât en-Neseî ve Medârik Tefsiri*, İFAV, İstanbul 1995.

¹⁷¹ Bkz. Karacelil, Süleyman, *Tefsir Usûlünün Yapısı ve İşlevi*, 196.

¹⁷² Taberî, Ebû Cafer İbn Cerir Muhammed b. Cerir b. Yezid, *Tefsirü't-Taberî Câmiü'l-beyân an te'vili âyi'l-Kur'ân*, (thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî), Dâru Âlemi'l-Kütüb, Riyad 2003/142, I, 8-20.

¹⁷³ Taberî, *Câmiü'l-beyân an te'vili âyi'l-Kur'ân*, I, 20-70.

¹⁷⁴ Rağıb el-İsfahânî, Ebu'l-Kâsım, *Mukaddimetu câmiü't-tefâsir*, Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal, (thk. Ahmed Hasan Ferhat), Dârü'd-Da've, Kuveyt 1984, s. 47-51.

3. FÜNÛNÜ'L-EFNÂN'IN YAZMA NÜSHALARI

Kaynakların ittifakla Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali İbnü'l-Cevzî'ye nispet ettiği¹⁷⁵ *Fünûnü'l-efnân fî uyûni ûlûmi'l-Kur'ân*'ın birkaç yazma nüshası bulunur. Ayrıca müellifin tasnifâtı içerisinde *Fünûnü'l-efnân* ile irtibatlandırılan *Muhtasar Fünûnü'l-efnân*¹⁷⁶ adlı çalışmasına da temas edilmektedir.

Her ne kadar ilmî bir araştırma söz konusu yazma nüshaların her birini ayrı olarak ele almayı gerektirse de bu çalışmanın esasını, eserin İstanbul Köprülü Kütüphanesi'ndeki yazması teşkil ettiği için diğer nüshalar hakkında, Hasan Ziyâeddin İtr'in beyanatıyla iktifa edilecektir. Nitekim İtr, bilinen yazmaların tamamını inceleyerek *Fünûnü'l-efnân fî uyûni ûlûmi'l-Kur'ân* adıyla eserin tahkikini gerçekleştirmiştir. Bununla birlikte mukayeseler esnasında Abdülfettah Âşûr'un mezkûr esere *Acâibu ulûmi'l-Kur'ân* adıyla yaptığı dar kapsamlı tahkik çalışması da itibara alınacaktır.¹⁷⁷

Birinci Nüsha: Bağdat'ta Mektebetü'l-evkâfi'l-âmm'e'de 2412 numarada kayıtlıdır. Kapağındaki mühürden eserin Umûmî Eserler Müdürlüğü ile Mektebetü'l-evkâfi'l-âmm'e'ye ait olduğu anlaşılmaktadır. Bu kitabı Seyyid Muhammed Said hicri 1309 yılının Şevval ayında vakfetmiştir. Eserin ilk varağında istihare namazı ile ilgili

¹⁷⁵ Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, (thk. Beşşar Avvâd Ma'ruf, Muhyi Hilâl Serhân, Müessesetü'r-risâle, Beyrut 1984/1404, XXI, s. 368, 374; Suyûtî, Celâleddin Abdurrahman, *el-İtkân*, I, s. 44; Katib Çelebi, Hacı Halife Mustafa b. Abdullah, *Keşfü'z-zünûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1971, II, 1292; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-arifin*, I, 522; Hayreddin Zirikli, *el-A'lâm*, I-VIII, Dârü'l-ilm li'l-melâyin, Beyrut 1992, III, 316. Daha detaylı bilgi için bkz. İbnü'l-Cevzî, *Fünûnü'l-efnân*, s.103-116.

¹⁷⁶ Dâru'l-kütübî'l-hidiviyye: 530/7, Dâru'l-kütübî'l-Mısıriyye: 61/1 ve Yugoslavya Sarayova Gazi Hüseyin Bey Kütüphanesi'nde 300 numarada kayıtlı yazma nüshaları bulunmaktadır. Bkz. Carl Brockelmann, *GAL*, I, 663; Carl Brockelmann, *S*, I, 918.

¹⁷⁷ Mezkûr çalışmada sadece Ezher'deki Fars Bölümü'nde 347 ve Goethe Kütüphanesi'nde 544 numarada kayıtlı nüshaları tahkik etmiştir. Ancak bu tahkik *Fünûnü'l-efnân fî ulûmi'l-Kur'ân*'dan muhteva itibarıyla epey eksiktir.

hadisin bir kısmı ve Hz. Ali'den bazı rivâyetler, varağın sonunda ise büyük karakterlerle “تأليف الشيخ في عيون علوم القرآن. الإمام العالم العلامة أبي الفرج عبدالرحمان بن علي بن محمد بن علي بن الجوزي, قدس الله روحه ونوره ونور ضريحه. ورحم الله أئمة المسلمين أجمعين. آمين”¹⁷⁸ yazmaktadır. Her sayfada yaklaşık 25 satır ve her satırda 13 kelime olan nüshanın haşiyelerinde tashihler ve ta'kibeler¹⁷⁹ mevcuttur. Nesih hattıyla yazılan nüshanın çoğunu okunabilir olmasına rağmen Kur'ân âyetleri de dâhil olmak üzere nüshada bazı hatalar bulunmaktadır. Kırk varaklık nüshanın sonunda “ثم قرأ: هو الذي يصلي عليكم و ملائكته” ifadesi yer almakta ve kitap hamdele ve salvele ile nihâyete ermektedir. Nüshanın yazımını İbn Hasen es-Sâberisî 871 senesinin Zilkâde ayında bitirmiştir.

İkinci nüsha: Bu nüsha Marakeş şehrinde Ahmed el-Gazâlî'ye mahsus bir kütüphanede korunmaktadır. Kapak sayfasında kitabın ismi kırmızı renkle yazıldıktan sonra müellifin ismine yer verilmiştir: “كتاب فنون الأفنان في عيون علوم القرآن. تأليف الشيخ الإمام العالم العامل جمال الدين أبي الفرج عبدالرحمان بن علي بن محمد بن علي بن الجوزي رحمة الله عليه” Nüshanın her sayfasında 23 satır, her satırda ise yaklaşık 10 kelime bulunmaktadır. Babların, fasılların ve sûre isimlerinin başlıkları kırmızı renkli mürekkeple yazıldığı gibi ta'kibe ve tashihlere de yer verilmiştir. Kapak da dâhil olmak üzere 101 sayfadan müteşekkil olan nüshada bazı hatalar görülmektedir. “آخر الكتاب والحمد لله أولا وآخرا. وصلى الله على محمد وآله وصحبه وسلم” şeklinde sona eren nüsha neredeyse tam bir nüshadır. Nüshayı Halife Mevlâ Ebû Ahmed Abdullah el-Müsta'sım

¹⁷⁸ “Kitâb-ı Fünûnü'l-efnân fî uyûni ulûmi'l-Kur'ân Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Muhammed b. Ali b. İbni'l-Cevzî'nin telif ettiği bir eserdir. Allah (c.c.) ruhunu şâd eylesin, kabrini nur eylesin, Müslüman imamların hepsine rahmet etsin. Âmin.”

¹⁷⁹ Sağ sayfanın en altındaki haşiyede yer alan ve sayfaların kaybolmaması için konulan bir sonraki sayfanın ilk kelimesidir.

Billâh hicri 654 senesinde vakfetmiştir. Abdullah b. Abdulvâhid Zekiyiddin Muhammed el-Basrî'nin 863 yılında Şevval ayının altısında bitirdiği nüshanın sonunda musannifin hattıyla "Bu kitabı tasnife başladığımdan bitirinceye kadar yedi günde tamamladım." ifadesi mevcuttur. Bu, kitabın telif süresi musannifin ilmindeki genişliği, tefsir ve Kur'ân'a hâkimiyetini göstermektedir.

Üçüncü nüsha: Ezher Üniversitesi'nde 347 numarada kayıtlıdır. Muhakikin tespitine göre kapak ile birlikte 45 varaktan müteşekkil olan kitabın başlığı "كتاب عجایب علوم القرآن" şeklindedir. Bu varak faydalı zikirleri, arkasından gelen iki varak ise dua ve zikirlerle ilgili hadis ve rivâyetleri ihtiva etmektedir. Hicri 991 senesine ait olan nüsha, 1046 senesinde vakfedilmiştir. Nesih hatlı nüshanın bölümleri, fasılları ve bazı kelimeleri kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Kapak üzerinde sayfa ölçüsü (16×20 cm) şeklinde gösterilmektedir. Her sayfa 19 satır ve her satır yaklaşık 11 kelime içerdiği için hattı oldukça düzenlidir. Nüshanın sonunda " وجاء من أقصى المدينة رجل يسعى. تم الكتاب بحمد الله وعونه وحسن توفيقه. وصلى الله على سيدنا محمد وعلى آله وأصحابه وذرياته وأهل بيته الطيبين الطاهرين صلاة دائمة ابدا إلى يوم الدين آمن " ifadesi mevcuttur. Ardından nüshanın ta'likini 991 senesinde Fahrettin Ali b. Nâsıreddin b. Muhammed el-Düstî'nin yaptığına temas edilmiştir. Ezher nüshasında "Sûrelerin Âyet Sayıları", "Sûrelerin Âyet Sayısı Açısından Benzerlikleri", "Mekkî ve Medenî Sûreler", "Luğâtü'l-Kur'an", Vakıf ve İbtida'nın büyük bir kısmı, "Mahzûf (الیاء) Harfî", "Müştebihâtü'l-Kur'an" ve "Bir Yönüyle Benzer Âyetler" babları eksiktir.

Dördüncü nüsha: Dâru'l-kütübü'l-Mısıryye'de 222 numarada kayıtlıdır. Kitabın kapağında *Fünûnü'l-efnân fi acâibi ulûmi'l-Kur'ân* yazmakta ve bu eserin 597 senesinde vefat eden Ebu'l-Ferec İbnu'l-Cevzî'ye ait olduğu kaydedilmektedir. Kitabın başlığı besmelenin üstünde yer alan nüshada bablar, fasıllar ve bazı kelimeler kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Nüshada birçok hata ve eksikliğin bulunduğu

tespit edilmiştir. Kitap tedvin edilmiş haliyle 122 sayfadır ve sonuna 61 varak olduğuna dair bir ibare düşülmüştür. Kitabı Ahmed b. İsmail b. Muhammed Timur vakfetmiştir. Her sayfada 15 – 20 satır ve her satırda on kelime bulunmaktadır. Kitabın son sayfası olan 121. sayfada yer alan malumatın, tamamı 40 sayfa olan asıl nüshanın 32. sayfasına tekabül ettiği göz önüne alındığında bu nüshanın ne kadar eksik olduğu ortaya çıkmaktadır.

Beşinci nüsha: İstanbul'da Köprülüzâde Kütüphanesi'nde 208 numarada kayıtlıdır. İkinci varakta besmelenin ardından silik bir yer gelmekte ve sonrasında “ هذا الكتاب في علوم القرآن وسر العربية. الحمد لله ” ibaresi bulunmaktadır. Üçüncü varakta ise mühürler dikkat çekmektedir. Nüshada birçok eksiklik bulunmasına rağmen yazmanın 225 varak olduğu görülmektedir. Ancak İstanbul yazma nüshasının diğer nüshalarla uyumlu olan kısmında eksiklikler bulunur. Bu haliyle İstanbul yazma nüshasının *Fünûnü'l-efnân*'ın asıl nüshanın muhtasarı olduğu görülür.¹⁸⁰ Nüshanın sonuna aynı müstensihin hattıyla başka eserler de eklenmiştir. Sonradan ilave edilen kısım müellifin kendi eserlerinden telif edilmiş olabilir. *Fünûnü'l-efnân* ve eserin diğer nüshalarda bulunmayan bölümü baştan sona nesih hattıyla yazılmış olmasına rağmen yazıldığı tarih bilinmemektedir.¹⁸¹ *Fünûnü'l-efnân fî uyûni ulûmi'l-Kur'ân* 38. varak “ هو الذي يصلي عليكم ذكر ” âyetiyle sona ermekte ve aynı satırda yeni bir tasnif olan “ غريب القرآن في الفظ والمعنى ” başlığı yer almaktadır. Her sayfada 20 satır ve her satırda yaklaşık 17 kelime bulunan nüshada senetler

¹⁸⁰ Bu hususta detaylı bilgi için bkz. İbnü'l-Cevzî, *Fünûnü'l-efnân*, s. 112, 113 (muhakkik notu).

¹⁸¹ *Fünûnü'l-efnân fî uyûni ulûmi'l-Kur'ân* muhakkikine göre söz konusu tarih dokuzuncu veya onuncu asra ait olabilir. Bkz. İbnü'l-Cevzî, *Fünûnü'l-efnân*, s. 113 (muhakkik notu).

hazfedilmiştir. Diğer taraftan nüsha eden “Azze ve celle”¹⁸² gibi bazı ibareler ilave etmiş ve her babı da fasıl olarak isimlendirmiştir.

Altıncı nüsha: Almanya’da Goethe Kütüphanesi’nde 544 numarada kayıtlıdır.¹⁸³ 23 varaktan teşkil eden nüshanın her sayfasında yaklaşık 20 satır ve her satırında yaklaşık 12 kelime mevcuttur. Kitapta bablar, fasıllar ve bazı kelimeler kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Müstensihin ismi olmamakla beraber nüshada pek çok nahiv ve imla hataları bulunmaktadır. Ayrıca nüshada konuların sırasında da bazı karışıklıklar görülmektedir. Üstelik ta’kibeler nüshanın çoğu babında dolayısıyla da birçok varağında eksik bulunduğunu göstermektedir.

Yedinci nüsha: Daha önce zikredilen yazmaların aksine basılı bir nüshadır. *Fünûnü’l-efnân fî uyûni ulûmî’l-Kur’ân* başlığı ile 1970 yılında basılmıştır. Kitabın kapağında neşredeninin Ahmed eş-Şerkâvî İkbâl olduğuna dair bir kayıt düşülmüştür. Kitap metninin 23 – 124. sayfalar arasında yer aldığı eser 15×20 cm boyutunda olup ortalama 22 satır ve 12 kelime içermektedir. Neşreden kitabı tahkik etmekten ziyade bulunduğu hal üzere takdim etmeyi tercih etmiştir. Mâmâfih çalışmada ilmi anlamda her herhangi bir ta’likaya rastlanmamakta ve âyetlerin sûrelerdeki yerlerine temas edilmemektedir. Hadd-i zâtında kendi döneminde ilmî bir ihtiyacı karşılamasına rağmen günümüz ilmî tahkik anlayışı açısından kısır kalan bu matbu nüshanın, sadece tek bir yazmayı esas almasının yanı sıra birçok da hatasının bulunduğu görülmektedir.

Özellikle Ezher ve Köprülü nüshalarının diğer yazmalarla mukayese edildiğinde aralarında ciddi farklılıkların bulunduğu ortaya çıkmaktadır. Ezher nüshasında “Sûrelerin Âyet Sayıları”, “Sûrelerin Âyet Sayısı Açısından Benzerlikleri”, “Mekkî ve Medenî Sûreler”, “Lügâtü’l-Kur’ân”, Vakıf ve İbtida’nın büyük bir kısmı, “Mahzûf (الياء)

¹⁸² Bu lafız bazen ilave şeklinde değil, “Teâlâ” lafzının yerine kullanılmıştır.

¹⁸³ Brockelmann, GAL, I, 663.

Harfî", "Müştebihâtü'l-Kur'ân" ve "Bir Yönüyle Benzer Âyetler" babları eksikken¹⁸⁴ Köprülü nüshasında 21. bölümden sonra "Tefsir – Tevil" konusu ayrı bir bölüm olarak verilmiş ancak bu 22 bölümün ardından 16 tane daha ayrı bölüm açılmıştır. Üstelik ilk 22 bölümün her biri "bab" ile değil "fasıl" ile gösterilmiş, sondaki ilave 16 bölüm ise "zikir" lafzı ile başlıklara ayrılmıştır. Bütün bunlara ilaveten diğer yazmalardaki konuların tamamı Köprülü nüshasındaki sadece ilk 37 varâğa tekabül etmektedir. Dolayısıyla 37. varaktan itibaren 225. varâğa kadar büyük bir yekûn diğer nüshaların hiç birinde bulunmamaktadır.

---

¹⁸⁴ İbnü'l-Cevzî, *Fünûnü'l-efnân*, s. 115.

İKİNCİ BÖLÜM
FÜNÛNÜ'L-EFNÂN'IN
İSTANBUL YAZMA NÜSHASI

1. FÜNÛNÜ'L-EFNÂN'IN İSTANBUL YAZMA NÜSHASININ MUHTEVASI

İbnü'l-Cevzî'nin *Fünûnü'l-efnân* adlı eserinin İstanbul'daki yazma nüshası Kur'ân ilimleri ile ilgili birçok konuyu ihtiva etmesi hasebiyle önemli bir kaynaktır. Araştırmamızın bu kısmında *Fünûnü'l-efnân*'ın İstanbul'da Köprülü Kütüphanesi'ndeki yazma nüshasını inceleyeceğiz. Daha önce de zikredildiği gibi İstanbul yazma nüshasından başka birkaç tane yazma nüshası bulunan esere farklı isimlerde iki tahkik yapılmıştır.

Eser üzerine yapılan bu iki tahkik çalışmasının *Fünûnü'l-efnân fî uyûni ulûmi'l-Kur'ân* ve *Acâibu ulûmi'l-Kur'ân* şeklinde iki farklı isimle neşredilmesinin sebebi, sadece yazma nüshalarda değil aynı zamanda eser hakkındaki kitaplarda da eserin adına dair bir mutabakat sağlanamamış olmasıdır. Nitekim Bağdat Mektebetü'l-evkâfi'l-âmm ve Marakeş'teki yazma nüshalar "*Fünûnü'l-efnân fî uyûni ulûmi'l-Kur'ân*", Ezher Üniversitesi'ndeki "*Kitâbu acâibi ulûmi'l-Kur'ân*", Dâru'l-kütübü'l-Mısıryye'deki de "*Fünûnü'l-efnân fî acâibi ulûmi'l-Kur'ân*" başlıklarına sahiptir. Diğer taraftan İstanbul Köprülüzâde ve Almanya Goethe Kütüphanesi'ndeki yazmalarda esere müstakil bir isim verilmemiş ancak Köprülü nüshasının başında bu kitabın Kur'ân ilimleri ve Arapça hakkında olduğu belirtilmiştir.¹⁸⁵ Kaynak eserlerde ise kitabın adı "*Fünûnü'l-efnân*"¹⁸⁶, "*Fünûnü'l-efnân fî ulûmi'l-Kur'ân*"¹⁸⁷, "*Fî acâibi ulûmi'l-Kur'ân*"¹⁸⁸ ve "*Fünûnü'l-efnân fî acâibi ulûmi'l-Kur'ân*"¹⁸⁹ olarak geçmektedir.

¹⁸⁵ Bkz. Köprülü Ktp, Fazıl Ahmet Paşa Blm, NO: 208; İbnü'l-Cevzî, *Fünûnü'l-efnân*, s.121.

¹⁸⁶ Zehebî, a.g.e, XXI, 368; Suyûtî, *el-İtkân*, II, 432.

¹⁸⁷ Zehebî, a.g.e, XXI, 374; Suyûtî, *el-İtkân*, I, s. 44; Katib Çelebi, a.g.e, II, 1292; Bağdatlı İsmail Paşa, a.g.e, I, 522.

¹⁸⁸ Brockelmann, *GAL*, I, 663. (Eseri Suyûtî'nin *el-İtkân*'ına benzer umûmi bir giriş olarak değerlendirmektedir).

¹⁸⁹ Hayreddin Zirikli, a.g.e, III, 316.

Araştırmamızda esas aldığımız *Fünûnü'l-efnân fî uyûni ulûmi'l-Kur'ân* isimli tahkikli nüshanın muhakkiki Ziyaeddin İtr tahkiki, özellikle ilk iki yazma nüshayı en sahih addettiğinden mezkûr nüshalarda yer alan “uyûn” kelimesinin başlıkta da mutlaka bulunması gerektiğini düşünmekte ve müellifin “Acâibu ulûmi'l-Hadis” hakkında eser telif ettiğinde “Acâibu ulûmi'l-Kur'ân” ile ilgili bir eser telif etmeyi istemesi nedeniyle nüsha edenlerin ön kabulle kitabın ismini Acâib¹⁹⁰ zannettilerini ileri sürmektedir. Bu nedenle muhakkik “acâib” kelimesini kullanmaksızın *Fünûnü'l-efnân fî uyûni ulûmi'l-Kur'ân* başlığını tercih etmiştir.¹⁹¹

Bu bölümde *Fünûnü'l-efnân*'ın tahlil edilirken daha önce temas edilen yazma nüshaların ihtiva ettiği bütün konular itibara alınmıştır. Yazma nüshaların muhtevaları değerlendirildiğinde “Bab” adını taşıyan 22 bölümden oluşan eserin, “Fasıl” şeklinde alt başlıklara ayrıldığı gözlemlenmektedir. Ayrıca Köprülü Kütüphanesi'ndeki nüshada ilave 16 başlık daha bulunmaktadır.

Ancak söz konusu başlıklardan bazıları aynı konuyla ilgilidir. Dolayısıyla eserin sadece başlık sayısına bakarak konu miktarı hakkında bilgi vermek hatalı olur. Söz gelimi “Müştebihâtu'l-Kur'ân” başlığının ardından gelen ve mezkûr bölümle irtibatlı olan yedi bab birlikte ele alınıp, Köprülü nüshasında müstakil bir bölüm halinde gösterilen

¹⁹⁰ Aslında müellif eserinde *et-Telkîh fî acâibi ulûmi'l-Hadis* değil *et-Telkîh fî garâibi ulûmi'l-Hadis* adlı bir eser telif ettiğini ifade etmektedir. Bununla birlikte Köprülü nüshasında ilgili bölümde eserin telif sebebinin anlatıldığı bu kısım yer almaksızın doğrudan ilk konuya geçilmiştir. (Bkz. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 1). Diğer nüshalarda ise mukaddime bölümünde hamdele ve salvaleden sonra telif sebebi kabilinden ulûmu'l-Hadis ile ilgili eserin zikri geçmektedir. Muhakkik çalışmasında yazma nüshaların örneklerini vermiş olmasına ve tahkîkinde aynı şekilde vererek Köprülü nüshasındaki eksikliği fark etmesine rağmen söz konusu bölümde geçen “et-Telkîh fî garâibi ulûmi'l-Hadis” başlığını “et-Telkîh fî acâibi ulûmi'l-Hadis” şeklinde zikretmiştir.

¹⁹¹ İbnü'l-Cevzî, *Fünûnü'l-efnân*, s. 123-124.

“Tefsir – Tevil, Nâsîh – Mensûh, Muhkem – Müteşâbih”¹⁹² başlığı ilave edildiğinde *Fünûnü’l-efnân*, temelde 15 bölüm kabul edilebilir. Ayrıca Köprülü’deki mülhak 16 bölümden Nâsîh – Mensûh ile ilgili olan 7 ve dile dair 3 başlık birleştirildiğinde eserin mülhak bölümlerle 23 konudan müteşekkil olduğu söylenebilir. Netice itibarıyla eserde birbirinden farklı yirmiden fazla ulûmü’l-Kur’ân meselesi üzerinde durulduğu ortadadır. Bu konuları da temelde Kur’ân’la ilgili genel bilgiler ve Kur’ân ilimleri olmak üzere ikiye ayırmak mümkündür. Bu bağlamda ilk kısımda Kur’ân, Kıraat ve Kur’ân’la ilgili meselelere; ikinci kısımda ise hitâbu’l-Kur’ân, vücûh ve nezâir gibi Kur’ân ilimlerine yer verilebilir. Dolayısıyla eserde yer alan konular, çoğunlukla sistematik Kur’ân ilimleri kaynakları ile mutabakat halindedir. Bu nedenle *Fünûnü’l-efnân*’ın her iki tahkikinde yer almamasına rağmen İstanbul Köprülü Kütüphanesi’nde bulunan yazma nüshadaki konular araştıramamızın alanına girmektedir.¹⁹³

1.1. Kur’ân, Kıraat ve Kur’ân’la İlgili Meseleler

Fünûnü’l-efnân’ın İstanbul yazma nüshasındaki genel bilgilerin büyük bir kısmı yazma eserin ilk 37 varâğına tekabül eden dolayısıyla tahkik edilen verileri ihtiva eder. Bu bölümü Kur’ân’ı Kerîm, kıraat ve Kur’ân’la ilgili bazı meseleler olmak üzere üç kısımda tasnif edebiliriz:

1.1.1. Kur’ân-ı Kerîm

İbnü’l-Cevzî bu başlık altında Kur’ân’ın cüzleri, sûreleri, âyetleri, kelime ve harfleri hakkında genel bilgilere yer verir. Bu kısımda müellif sadece bilinen cüzleri değil, Kur’ân’ın iki, üç, dört vs. farklı oransal bölümleri hakkında detaylı bilgiler vermektedir. Sayısal analizin

¹⁹² Son dönem sistemli Tefsir kaynaklarında müstakil bir bölümde incelenen Tefsir – Tevil, Nâsîh – Mensûh, Muhkem – Müteşâbih konuları diğer nüshalarda mahzûf harflerle ilgili bölümünün alt başlığı olarak bir arada verilmiştir.

¹⁹³ Ayrıntılı liste için bkz. EK 1.

yapıldığı bu bölümde¹⁹⁴ cüzlerinin yanı sıra Kur'ân sûrelerinin sayısı üzerinde durulmakta ve âyetlerin sayısı hususunda beldelerin görüşlerindeki farklılıklardan başlanarak âyetlerin, kelimelerin, harflerin ve noktaların sayısı ile harflerin kaç defa tekrar ettiği bildirilmektedir.¹⁹⁵ Bu farklı başlıklar, dört kısımda değerlendirilebilir:

1.1.1.1. Kur'ân'ın Cüzleri

Kur'ân ile ilgili bölümlemelerin yapıldığı bu kısımda Kur'ân-ı Kerîm, sırasıyla ikide bir, üçte bir, dörtte bir, beşte bir, altıda bir, yedide bir, sekizde bir, dokuzda bir, onda bir, on ikide bir, on dörtte bir, on altıda bir, on sekizde bir, yirmide bir,¹⁹⁶ yirmi sekizde bir, otuzda bir ve altmışta bir olmak üzere on yedi fasıl halinde bölümlere ayrılmış ve her bir bölümün bulunduğu sûre ve âyet verilmiştir.¹⁹⁷ Ayrıca mezkûr bölümlerin âyet başında veya sonundaki mevkileri de kaydedilmiştir. Buna ilaveten herhangi iki bölüm arasında kalan kelimenin harflerinin hangi bölüme ait olduğu da belirtilmiştir. Söz gelimi Kur'ân'ın ikide birinin ele alındığı ilk fasılda ilgili âyetten geçen (نكر) kelimesinin ilk iki harfinin ilk yarıda, son iki harfinin ikinci yarıda yer aldığının beyan edilmesini bu kabilden değerlendirmek mümkündür.¹⁹⁸

1.1.1.2. Kur'ân'ın Sûreleri

İbnü'l-Cevzî bu bölümde kavramsal her hangi bir açıklama yapmadan doğrudan sayısal veriler üzerinde durulur. Bu başlıkta

¹⁹⁴ Bu bölümün başlığı “عدد سور القرآن وآياته وكلماته وحروفه ونقطه” / Kur'ân Sûre, Âyet, Kelime, Harf ve Noktalarının Sayısı” olarak verilmiştir.

¹⁹⁵ Bkz. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 5-7; İbnü'l-Cevzî, *Fünûnu'l-efnân*, s. 233-252; İbnü'l-Cevzî, *Acâibu ulûmi'l-Kur'ân*, s. 122-136.

¹⁹⁶ Acâibu ulûmi'l-Kur'ân'da buradan “Vakıf ve İbtida” bölümüne kadar olan kısım eksiktir.

¹⁹⁷ Bkz. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 7-10; İbnü'l-Cevzî, *Fünûnu'l-efnân*, s. 253-277; İbnü'l-Cevzî, *Acâibu ulûmi'l-Kur'ân*, s. 136-149.

¹⁹⁸ Bkz. İbnü'l-Cevzî, *Fünûnu'l-efnân*, s. 253.

sûrelerin sayısına ve Mekkî-Medenî açısından durumuna dair bilgiler vereceğiz.

1.1.1.2.1. Sûrelerin Sayısı

İbnü'l-Cevzî sûrelerin sayısı hakkında âlimlerin icmasını benimseyerek bu hususta Hz. Ebûbekir ve Hz. Osman dönemlerinde telif edilen Zeyd b. Sâbit mushafına göre Kur'ân'ın, yüz on dört sûreden meydana geldiğine dair Ebu'l-Hüseyin el-Münâdî'nin görüşüne yer vermiştir. Ardından müellif Ubey b. Kâb'ın mushafına Kunut Dualarını¹⁹⁹ sûre olarak ilave ettiğini, İbn-i Mes'ûd'un ise Nâs ve Felâk sûrelerini kendi mushafına yazmadığını belirtmiştir.²⁰⁰ Ayrıca müellif burada Ubey b. Kâb'ın mushafında Zeyd mushafına göre iki, İbn-i Mes'ûd mushafına göre ise dört sûrenin fazla olduğu tespitinde bulunmuştur.

1.1.1.2.2. Mekkî ve Medenî Ayırımı

İbnü'l-Cevzî, bu bölümde konu hakkında pek çok farklı görüşün ortaya çıktığını, kendisinin de tefsirle ilgili kitaplarında bu ihtilaflara yer verdiğini dolayısıyla aynı malûmâtları tekrar ederek uzatmak istemediğini belirterek meseleyi muhtasar bir şekilde işlemiştir.²⁰¹ Bu bağlamda o, hangi sûrelerin Mekkî hangilerinin Medenî olduğuna işaret etmek suretiyle diğer bölümlerdeki gibi sayısal veriler kullanmıştır.²⁰²

¹⁹⁹ Muhakkik bu kısımda Ubey b. Kâb'ın mushafının sonuna eklediği dualar hakkında Allah Resûlü'nden hadis nakletmişse de bunun söz konusu sûrelerin Kur'ân'dan olduğunu göstermeyeceğini ve bu ikisinin Ubey'in nezdinde hatimden sonraki dualar olması gerektiğini ifade etmiştir.

²⁰⁰ Muhakkik burada Burhân'dan iktibasta bulunarak İbn Mes'ûd'un bu iki sûreyi mushafına almamasını Müslümanların onları devamlı okuya gelmelerine bağlamıştır.

²⁰¹ Bkz. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 19; İbnü'l-Cevzî, *Fünûnü'l-efnân*, s. 335-338.

²⁰² Muhakkik müellife takviye olması kabilinden Mekkî Medenî hakkında âlimlerin görüşlerini, Mekkî Medenî bilmenin faydalarını, bu konunun rivâyetlere dayandığından hakkında görüş belirtmenin yersiz olacağını, Mekkî sûrelerin Medenî sûrelerden daha fazla olduğunu, 114 sûre olduğu hususunda Ehl-i Sünnet arasında ihtilaf bulunmadığını ve Mekkî ve Medenî sûrelerin konu ile üslûp özelliklerini ifade etmemiştir.

Müellif sûrelerin 29 tanesinin Medenî, 85 tanesinin ise Mekkî olduğunu belirttikten sonra Mekkî mi yoksa Medenî mi olduğu hususunda ihtilaf edilen beş sûre bulunduğuna temas etmiştir. Ayrıca müellif 29 Medenî sûreyi Kur'ân-ı Kerîm'in ilk ve ikinci yarısında bulunmasına göre iki kısımda incelemiştir. Buna göre İbnü'l-Cevzî Medenî sûrelerin ilk kısmına ilk beş sûre olan Fatiha, Bakara, Âl-i İmrân, Nisâ ve Mâide'yi ardından Enfâl, Tevbe ve Râd'ı, ikinci kısmına Hac, Nûr, Ahzâb, Kıtâl (Muhammed), Fetih ve Hucurât'ı bunlara ilaveten Hadîd'den Tahrîm'e kadar on sûre ve İnsan sûrelerini yerleştirmiştir.²⁰³

1.1.1.3. Kur'ân'ın Âyetleri

İbnü'l-Cevzî âyetlerin sayısı hakkında beş beldenin görüşlerinin farklılık gösterdiği ifade ettikten sonra bu beldeleri Mekke, Medine, Kûfe, Basra ve Şam olarak sıralamış ve söz konusu beldelerin imamlarını zikretmiştir. Buna göre Mekke'nin imamı Mücâhid b. Cebr ve Abdullah b. Kesîr 'dir. Medine ehlinin ilk sayısı herhangi bir kimseye nispet edilmeksizin sadece Kûfe'den gelen nakillere dayanmakta; diğeri ise Ebû Cafer Yezid b. el-Ka'ka ve damadı Şeybe b. Nessâh'a nispet edilmektedir. Diğer taraftan müellif Medine ehlinin gelen ilk sayının ne zaman verildiğinin bilinemeyeceğini ve bu konuda pek çok sahâbe hemfikir olduğu için bunun belli birine nispet edilemeyeceğini belirtmektedir.

Kûfe'den gelen nakiller ise Ebû Abdurrahman es-Sülemî vasıtasıyla Ali b. Ebî Tâlib'e nispet edilmiştir. Her ne kadar İbn Mesûd'a nispet edenler olmuşsa da ilk görüş sahih addedilmiştir. Verilen mâlumata göre Basra ehli imamı Âsım b. Meymûn el-Cehderî'dir. Bu zât

---

²⁰³ Muhakkikin de dikkat çektiği gibi müellif burada toplam on yedi sûre sıralamıştır, eksik olan dört sûre nüshanın yazımı esnasında düşmüş olabilir. Ancak eksik sûreleri *İtkân*'daki verilerden tamamlamak mümkündür.

Haccâc'ın Hasan el-Basrî, Mâlik b. Dînar, Ebû Âliye, Ebû Muhammed Râşid el-Himmâni ve Nasr b. Asım el-Leysî gibi Kur'ân harflerini saymakla görevlendirdiği tâbiünden biridir. Bu bölgeyi Ebû Eyyub el-Mektûl'a nispet edenler olmasına rağmen ilk görüş daha tutarlı kabul edilmiştir. Son olarak Şam bölgesinin verdiği sayı da en sahih görüşe göre Abdullah b. Âmir'e nispet edilmiştir.

Âyet sayısının 6200 olduğu hususunda ittifak edildiği belirtildikten sonra bu sayının küsuratı hakkında beldelere göre farklılık arz eden rivâyetlere yer verilerek âyetlerin sayısı hakkındaki rivâyetlerin kime nispet edildiği üzerinde durulmuştur. Bu bağlamda Medine ehlinin Minhal b. Amr kanalıyla İbn Mesûd'dan gelen rivâyetine dayanan ilk sayısına göre 6217, Şeybe'den gelen rivâyete dayanan ikinci sayıya göre 6210, Mekke ehline göre 6220, Kûfe ehline göre 6236, Âsım b. el-Cehderî'ye izafe edilen Basra ehlinin bir rivâyetine göre 6205, diğerine göre 6204, Şam ehline göre 6226 âyet bulunur.

1.1.1.3.1. Sûrelerin Âyet Sayıları

İbnü'l-Cevzî *Fünûnu'l-efnân*'ında Kur'ân-ı Kerîm'in ilk sûresinden başlayarak sonuna kadar bütün sûrelerdeki âyet sayılarını beldeler arası ihtilaflar da gözeterek ele almıştır.²⁰⁴ Buna göre Fatîha hakkındaki veriler incelendiğinde bu ihtilafın temelde Kur'ân metninin kelimelerinden kaynaklanmadığı ortaya çıkmaktadır.²⁰⁵ Âyetlerin sayısına dair muhtelif beldelerin görüşleri, hangi âyetler üzerinde daha çok ittifak edildiği ve hangi kısımlara müstakil bir âyet olarak itibar edildiğinin üzerinde durulmaktadır.²⁰⁶

²⁰⁴ Bkz. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 10-18; İbnü'l-Cevzî, *Fünûnu'l-efnân*, s. 278-327.

²⁰⁵ Bu hususa ayrıca temas eden muhakkik konuyu girerken Kur'ân'ın sûrelere ayrılmasının hikmetlerinden bazılarını ve âyetlerle fasılları bilmenin faydalarını sistemli bir şekilde takdim etmeyi de ihmal etmemiştir.

²⁰⁶ Müellif konuyu işlerken âyetlerin beldelere göre farklılık arz eden sayılarına yer verdikten sonra hangi âyetlerin beldelerce müstakil âyet sayılıp sayılmadığı konusuna açıklık getirmiştir. Beldelelere göre sûrelerin âyet sayıları için bkz. EK 2.

Sûre adı	Benzer olduğu sûre	Sûrelerin âyet sayıları
Fatiha	Mâûn	7
Enfâl	Zümer	75
Yûsuf	Benî İsrâîl	111
İbrahim	Nûn, Hakka	52
Hac	Rahmân	78
Kasas	Sâd	88
Rûm	Zâriyât	60
Secde	Mülk, Fecr	30
Sebe	Fussilet	54
Fâtır	Kâf	45
Fetih	Hadîd, Tekvîr	29
Hucurât	Teğâbûn	18
Mücâdele	Burûc	22
Cuma	Münâfikûn, Duhâ, Âdiyât, Kâria	11
Talâk	Tahrîm	12
Nûh	Cîn	28
Müzemmil	Beled	20
Kıyâme	Nebe	40
İnfîtâr	A'lâ, Alak	19

İnşirah	Tîn, Beyyine, Zelzele, Tekâsür	8
Kadir	Fîl, Tebbe, Felâk	5
Asr	Kevser, Nâsr	3
Kureyş	İhlâs	4
Kâfirûn	Nâs	6

Veriler değerlendirildiğinde Fatiha, Yûsuf, Hicr, Nahl, Furkân, Ahzâb, Fetih, Hucurât, Kâf, Zâriyât, Kamer, Haşr, Mümtehhine, Saff, Cuma, Münâfikûn, Teğâbûn, Tahrîm, Nûn, İnsan, Mürselât, İnfitâr, Mutaffifîn, A'lâ, Ğaşiye, Beled, Leyl, Duhâ, İnşirah, Tîn, Âdiyât, Tekâsür, Asr, Hümeze, Fîl, Kevser, Kâfirûn, Nâsr, Tebbet ve Felâk sûrelerinin sayısında görüş birliği olduğu ortaya çıkmaktadır. Buna göre kısa sûrelerin sayısında uzun sûrelere göre daha fazla ittifak vardır. Aynı şekilde Mekki âyetlerde daha az ihtilaf mevcuttur. Her ne kadar âyetlerin sayıları konusunda muhtelif görüşler olsa da genellikle mevcut Mushaf, Kûfe ehlinin görüşü ile uyum arz etmektedir. Hatta Kûfe ehlinin tercihlerinin diğerleri karşısında yalnız kaldığı durumlarda da Mushaf hattıyla münasebeti söz konusudur. Ayrıca sûre başlarındaki hurûf-ı mukattaa harflerini âyet sayıp saymamaktan kaynaklanan farklılıklar dikkat çekmektedir. Sûre başlarındaki bu ilk harfleri Kûfîler genellikle müstakil âyet kabul etmiştir.

1.1.1.3.2. Sûrelerin Âyet Sayısı Açısından Benzerliği

Bu bölümde âyet sayıları aynı olan sûreler Mushaf'taki tertibe göre sıralandıktan sonra Kûfîlere göre 61 sûrenin âyet sayılarının aynı olduğu belirtilmiştir.²⁰⁷ Buna göre âyet sayısı aynı olan sûreleri İbnü'l-Cevzî'nin yaklaşımı doğrultusunda şöyle sıralamak mümkündür:

²⁰⁷ Bkz. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 18-19; İbnü'l-Cevzî, *Fünûnü'l-efnân*, s. 328-334.

Sûre adı	Benzer olduğu sûre	Sûrelerin âyet sayıları
Fatiha	Mâûn	7
Enfâl	Zümer	75
Yûsuf	Benî İsrâîl	111
İbrahim	Nûn, Hakka	52
Hac	Rahmân	78
Kasas	Sâd	88
Rûm	Zâriyât	60
Secde	Mülk, Fecr	30
Sebe	Fussilet	54
Fâtır	Kâf	45
Fetih	Hadîd, Tekvîr	29
Hucurât	Teğâbûn	18
Mücâdele	Burûc	22
Cuma	Münâfikûn, Duhâ, Âdiyât, Kâria	11
Talâk	Tahrîm	12
Nûh	Cîn	28
Müzemmil	Beled	20
Kıyâme	Nebe	40
İnfîtâr	A'lâ, Alak	19

İnşirah	Tîn, Beyyine, Zelzele, Tekâsür	8
Kadir	Fîl, Tebbe, Felâk	5
Asr	Kevser, Nâsr	3
Kureyş	İhlâs	4
Kâfirûn	Nâs	6

Müellif bahsi geçen sayının Basra ehli açısından 64, Mekke ehline göre ise 65 olarak kabul edildiğini de ifade etmiştir. Son olarak bir önceki konuda beldelerin âyet sayısı hakkındaki görüşleri verdiği için konuya tekrar temas etmek suretiyle meseleyi uzatmak istemediğini, arzu edenin o bahse dönmesini belirtmiştir. Ancak kendisinin âyet sayısı hususunda itimat edilen Kûfe ehlinin görüşünü esas aldığını zikretmiştir.²⁰⁸ Tablo incelendiğinde müellifin ilgili âyetleri ele alırken sayının Kûfe ehlininkine uygun olmasına dikkat ettiği gibi sayıları itibarıyla ittifak edilen sûrelere yer verdiği de görülmektedir. Bu bağlamda benzer iki âyetin ya her ikisi de ittifak edilen sûre ya da biri ittifak edilen diğeri Kûfe ehlinin tercih ettiği sûre yahut her ikisi de Kûfe ehlinin tercih ettiği sûredir. O halde Kûfe ehlinin tercihlerinin Mushaf ile aynı olduğu dikkate alındığında müellifin, cumhurun kabulüyle mutabakat ettiği anlaşılar.

1.1.1.4. Kur'ân'ın Kelime ve Harfleri

Fünûnu'l-efnân'ın bu bölümünde Kur'ân kelimelerinin sayısı hakkındaki muhtelif rivâyetler nakledilmiştir. Bu nakillerden hareketle denilebilir ki Kur'ân kelimeleri Minhal b. Amr'ın İbn Mes'ûd'dan rivâyetine göre 77934, Mücâhid ve İbn Cübeyr'den gelen rivâyete göre 77437, Ata b. Yesar'dan gelen rivâyete göre 79277, Ebu'l-Muâfi Yezid b.

²⁰⁸ İbnü'l-Cevzî, *Fünûnu'l-efnân*, s. 330.

Abdolvâhid ed-Darîr'den gelen rivâyete göre 76000, başka bir rivâyete göre 77460 ve zayıf bir görüşe göre de 77701 tanedir.²⁰⁹

Bu bölümde yazar, Kur'ân-ı Kerîm'de kaç harf bulunduğu üzerinde de durmuştur. Bu bağlamda Kur'ân'ın harflerinin 300.000 olduğu konusunda icmâ edilmesine rağmen kûsuratta farklı görüşlerin bulunduğunu belirterek söz konusu görüşlerle ilgili rivayetleri nakletmiştir. Ardından Medine ehlinin kıraatine göre eksik ya da fazla harflerle yazılan kelimelerin sûrelere göre dağılımına yer vermiştir.

Bu bağlamda Kur'ân'nın harflerinin 300000 olduğu hususunda icma edilmesine rağmen kûsuratta farklı görüşlerin zuhur ettiği belirtilmiş ve söz konusu görüşlerle ilgili rivâyetler nakledilmiştir. Bu hususta 300000 harfin kûsuratına dair rivâyetler ve rivâyet sahipleri sıralanmıştır.²¹⁰ Daha sonra Medine ehlinin kıraatına göre eksik ve fazla harflerin sûreler açısından dağılımı verilmiştir.²¹¹ Kur'ân-ı Kerîm'deki tekrarlanan harflerin sayıları şu şekilde sıralanmıştır:²¹²

(ا) 48940, (ب) 11420, (ت) 1404, (ث) 10480, (ج) 3322, (ح) 4138, (خ) 2503, (د) 5998, (ذ) 4934, (ر) 1680, (ز) 12606, (س) 5999, (ش) 2115, (ص) 2780, (ض) 1682, (ط) 842, (ظ) 1204, (ع) 9409, (غ) 1229, (ف) 9813, (ق) 8099, (ك) 10522, (ل) 33502, (م) 26922, (ن) 26955, (و) 25506, (هـ) 17007, (لا) 4709, (ي) 25717

²⁰⁹ Bkz. İbnü'l-Cevzî, *Fünûnu'l-efnân*, s. 245.

²¹⁰ İbn Mes'ûd 4740 harf, Hamza b. Habîb 73250 harf, Âsım b. Cahderî 63300 kûsur harf, Ebû Muhammed Râşid el-Basrî 60023 ve başka bir rivâyette de 40700 kûsur harf, Medine ehline ve Kûfe ehlinen bazıları 25250 harf, İbn Kesîr, el-Himmânî, Yahya b. el-Hâris ve Ebu'l-Muâfâ 21000 harf, İbn Kesîr ve el-Himmânî 188 harf, Yahya b. el-Hâris ve Ebu'l-Muâfâ 250 harf, Seleme b. Muhammed b. İshak 12000 harf olduğunu rivâyet etmişlerdir.

²¹¹ Buna göre Bakara 2/132 (وَأَوْصَى) lafzı (وَأَوْصَى) şeklinde elif ilavesiyle, Tevbe 9/107 (وَالَّذِينَ) lafzı (وَالَّذِينَ) şeklinde vavsız, Kehf 18/36 (مِنْهَا) lafzı (مِنْهُمَا) şeklinde mim ilavesiyle gelmiştir.

²¹² Bu kısma *Acâibu ulûmi'l-Kur'ân*'da temas edilmemiştir.

Ayrıca Kur’ân-ı Kerîm’deki harflerin üzerindeki noktalar 1025030 tane olduğu ifade edilmiştir.²¹³ Netice itibarıyla bu bölümde âyetlerdeki kelime ve harfleri ihtiva eden sayısal tespitlere yer verilmiştir.

1.1.2. Kıraat

İbnü’l-Cevzî *Fünûnu’l-efnân*’da kıraatla ilgili konulara da değinmektedir. Bu kısımda yedi harf, resmu’l-Mushaf, vakıf – ibtidâ ve (الياء) harfinin hazfî ile ilgili olarak müellifin temas ettiği bahisleri ele alacağız.

1.1.2.1. Yedi Harf

Yedi harf meselesi kaynağını Allah Resûlü ve sahâbeden gelen sahih rivâyetlerden aldığından İbnü’l-Cevzî konuya Hz. Ömer’den nakledilen meşhur rivâyetle girmiştir.²¹⁴ Rivâyete göre Hz. Ömer bu hususta şunları zikretmiştir: “Hişam b. Hakem’in Furkân Sûresi’ni Allah Resûlü’nün bana okumadığı bir şekilde okuduğunu işittim. Neredeyse namazda üzerine atılacaktım. Namazı bitirince ‘Bu sûreyi böyle okumayı sana kim öğretti?’ diye sordum. O Resûlullah’ın böyle öğrettiğini söyleyince ben de ‘Yalan söylüyorsun.’ dedim ve elinden tutup Allah Resûlü’ne götürdüm. Ona ‘Ya Rasûlallah sen bana Furkân Sûresi’ni öğretmiştin. Ben ise bu adamın bu sûreyi senin bana öğretmediğin şekilde okuduğunu duydum.’ dedim. Allah Resûlü ‘Okuy Hişam!’ buyurdu. Hişam namazda okuduğu gibi okudu. Resûlullah ‘Bu şekilde indirildi.’ dedi. Sonra da benim okumamı söyledi. Yine ‘Bu şekilde indirildi.’ dedi. Ardından ‘Kur’ân yedi harf üzere indirilmiştir’ buyurdu.”²¹⁵

²¹³ Bu kısma da *Acâibu ulûmi’l-Kur’ân*’da yer verilmemiştir.

²¹⁴ Müellif bölüm başlığını “نزل القرآن سبعة أحرف / Kur’ân’ın Yedi Harf Üzere İndirilmesi” şeklinde vermiştir.

²¹⁵ Buhârî, “Fedâilu’l-Kur’ân”, 5; “İstîtâbetü’l-mürteddîn”, 9; Müslim, “Salâtu’l-musâfirîn”, 1936 (48. Bab); Ebû Dâvûd, “el-Vitir”, 22; Tirmizî, “el-Kırâât”, 11; Ahmed b. Hanbel, I, 60, 61.

Bu rivâyetin akabinde müellif bu konu hakkında âlimlerin otuz beş farklı görüş ileri sürdükleri Ebû Hâtim'den nakletmiş ve içlerinden uygun gördüğü 14 tanesini âyetlerle örnekendirerek vermiştir. Söz konusu görüşlerden bazıları şöyle sıralanabilir:

1. Ebû Hureyre'den rivâyet edildiğine göre Allah Resûlü İbn Abbas'a (ö. 68/687-88) "İlahi kitap bir kapıdan bir harf üzere inerdi. Bu Kur'ân ise yedi kapıdan yedi harf üzere nâzil olmuştur; helal, haram, emir, zecr, darbu mesel, muhkem, müteşâbih. Allah'ın helal kıldığını helal bil, haram kıldığını haram bil, Allah'ın emrettiklerini yap, yasakladıklarından sakın, verdiği emsalden ibret al, muhkemi ile amel et, müteşâbihine iman et. Deki 'كُلِّ مِنْ عِنْدِ رَبِّنا وَمَا يَذْكُرْ إِلَّا أَوَّلُو الْأَلْبَابِ' ²¹⁶ " buyurmuştur. Müellife göre kitabın bir kapıdan inmesi, Kur'ân'ın zikredilen vecihleri kapsayacak şekilde indiğini ifade etmektedir.

2. Helal, haram, emir, nehiy, geçmişten haberler, olacakların haberi ve emsaldır.

3. Helal, haram, vaad, vaîd, mevâiz, emsal ve ihticâttır.

4. Muhkem, müteşâbih, nâsih, mensûh, husûs, umûm ve kasastır.

5. Mukaddem, muahhar, ferâiz, hudud, mevâiz, müteşâbih ve emsaldır.

6. Husûsiyet ifade eden hâs lafız, umûmiyet ifade eden âmm lafız, husûsiyet ifade eden âmm lafız, umûmiyet ifade eden has lafız, tevile ihtiyaç duyulan lafız, sadece âlimlerin kavrayabildiği lafız, manasını sadece dinde kökleşmiş kimselerin anladığı lafızdır.

7. Allah Teâlâ'nın varlığını ispat eden âyetler, Allah'ın zâtının birliğine delalet eden âyetler, Allah'ın sıfatlarını gösteren âyetler, resûllerin, kitapların ve İslâm'ın ispatı hakkındaki âyetler, küfrün batıl olduğu hakkındaki âyetlerdir.

²¹⁶ Âl-i İmran 3/7.

8. Allah'a, Hz. Muhammed'e (s.a.v.), Kur'ân'a, peygamberlere, kitaplara, meleklerle ve öldükten sonra dirilmeye imandır.

9. Dildeki hemz, fetha, kesra, imâle, tefhîm, med, kasr gibi hususlardır.

10. Aynı manaya gelen farklı lafızlardır. "ههنا، إلى،" lafzı için "اعطف عليّ، عندي" lafızlarının da kullanılması buna örnek verilebilir.

11. Yedi harften maksat çoğul ve tekil, müzekker ve müennes, i' râb, sarf vb. gibi yedi vecihtir.

12. Yedi harften maksat kelimenin irabında veya harekesinde meydana gelen ancak yazılış şeklini değiştirmeyen farklılık ve kelimenin takdim ve tehirinden kaynaklanan farklılık vb. gibi yedi vecihtir.²¹⁷

13. Yedi harften maksat müzekkerlik müenneslik, tekillik çoğulluk, mecrur merfu, edat ve aletler, irab ve tasrif gibi yedi vecihtir.

14. Yedi harften maksat Kur'ân'ın yedi lehçe üzere indirilmesidir. Zikredilen görüşleri müteakib Sa'lebî ve İbn Cerîr'e ait olduğu belirtilen son görüş en sahih addedilmiş ve bilahare mezkûr Arap lehçelerinin mahiyetine dair malumat verilmiştir.²¹⁸ Lehçelerden yedisinin Kur'ân'da dağınık bir şekilde bulunduğu ve her bir harfin meşhur bir kabileye aidiyetini savunanların yanı sıra yedi lehçenin hangi kabilelere ait olduğu hakkında fikir beyan edenler de mevcuttur.²¹⁹ Bazı âlimler ise Kur'ân'ın tamamının Kureyş lehçesine göre indirildiğini zira Kureyş

²¹⁷ Bu mesele için bkz. İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe, *Te'vîlu Müşkili'l-Kur'ân*, (nşr: Seyyid Ahmed Sakr), Beyrut 1983, s. 36-38.

²¹⁸ Müellifin beyanına göre Ebû Câfer et-Taberî de yedi harften kastedilenin yedi lehçe olduğunu düşünmektedir. Zira Allah Resûlü hepsini tasdik etmiştir. Şâyet okuyuşları helal, haram hususunda olsaydı tasdik etmezdi. Bu da farklılıkların lehçelerde olduğunu göstermektedir. İbn Mes'ûd'un "Kıratları dinledim ve onların birbirine yakın olduklarını gördüm. Öğrendiğiniz gibi okuyun, güç beğenmekten sakının." ifadesi de bunu göstermektedir.

²¹⁹ Lehçelerden dördünün Hevâzin, üçünün ise Kureyş veya her birinin Kureyş, Yemen, Temim, Cürhüm, Hevâzin, Kudâa, Lutay kabilelerine ait kabul edildiği gibi Ka'b b. Amr ve Ka'b b. Luey'in lehçesi olduğu da ileri sürülmektedir.

lehçesinin fasih konuşan kabilelerin esaslarını kapsadığını düşünmektedir.

Aynı zamanda sahâbe ve sonraki âlimlerin görüşlerinden rivâyette bulunan müellif bütün bu görüşleri veciz bir şekilde değerlendirmiş ve hangi lehçeler olduğunu belirtmek yerine Kur'ân'ın yedi fasih Arap lehçesine göre indirildiğini ifade etmenin daha isabetli olacağını beyan etmiştir.²²⁰ O halde Kur'ân-ı Kerîm, Arapça'nın en sahih yedi lehçe üzerine ve bu lehçelerle konuşanların dillerinden daha zengin bir şekilde indirilmiştir.

1.1.2.2. Resmu'l-Mushaf

Kendine mahsus yazısı olan Kur'ân-ı Kerîm kelimelerinin muhtelif durumlardaki yazılış şekilleri bakımından incelendiği bir ilim olan Resmu'l-mushafa dair tertip edilen bu bölümde bazı kelimelerin Mushaf'ta nasıl ve kaç defa yazıldığı birkaç fasıl halinde ele alınmıştır.²²¹ Her bir fasılda bahis konusu olan kelimenin bulunduğu âyet ve sûreler ayrıca verilmiştir.

Konuya girerken Ebû Bekir Muhammed b. Kasım el-Enbâri kaynak gösterildikten sonra (ألا) lafzından başlanarak sırasıyla (, (الكمة), (النعمة), (المعصية), (للعنة, (الثمرة, (إنما), (أمن), (الربا, (لكيلا, (فيما, (مما, (بئس ما, (فإن لم (lafızlarının yazılışları üzerinde durulmuştur. Zikri geçen kelimelerin bazılarına dair verilen âyet misalleri şöyledir:

(ألا) lafızları on yer dışında bitişik olarak yazılmıştır. “... أَنْ لَا أَقُولَ...”²²² gibi on âyetle “...أَنْ لَا يَقُولُوا عَلَى اللَّهِ إِلَّا الْحَقُّ...” ve “...عَلَى اللَّهِ إِلَّا الْحَقُّ...”

²²⁰ Bkz. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 2-4; İbnü'l-Cevzî, *Fünûnu'l-efnân*, s. 196-219; İbnü'l-Cevzî, *Acâibu ulûmi'l-Kur'ân*, s. 92-111.

²²¹ Bkz. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 4-5; İbnü'l-Cevzî, *Fünûnu'l-efnân*, s. 220-232; İbnü'l-Cevzî, *Acâibu ulûmi'l-Kur'ân*, s. 111-122.

²²² Âraf 7/105, 169.

aslına göre yani (أَنْ) şeklinde ayrı yazılmıştır.²²³ Ayrıca yazım farklılığının sebepleri de ayrıntılı bir biçimde değerlendirilmiştir.²²⁴ Öte taraftan (النَّعْمَة) lafzının on bir yer dışında (ة) ile kaydedildiği bildirilmiştir.²²⁵ Aynı şekilde (الكَلِمَة) lafzının üç yer dışında (ة) ile kapalı olarak yazıldığı ifade edilmiştir.²²⁶

Diğer kelimelerin de farklı yazıldığı yerler bundan önceki kelimelerde olduğu gibi âyetler halinde takdim edilmiştir. Ancak mezkûr âyetleri göstermek yerine sadece sayısal farklılıklara işaret etmek yerinde olacaktır. Buna göre (المَعْصِيَة، اللَعْنَة، الثَّمَرَة، إِنَّمَا) lafızlarından (المَعْصِيَة) ile (اللَعْنَة) Kur'ân'da iki yer; (الثَّمَرَة) lafzı da tek bir yer dışında (ة) ile yazılmıştır. (إِنَّمَا) ise Mushaf'ta bir yer dışında her zaman bitişik olarak gelmiştir. Bu arada müellif fasıl başında zikretmemesine rağmen Mushaf'ta iki kere geçen (...مُؤْمِنٌ...)²²⁷ lafzına da temas etmiştir. Bunlara ilaveten (أَمَّنْ) lafzı dört yer hariç bitişik ve (الرَّبَّاءِ، لَكَيْلًا، فِيمَا، مِمَّا، بَسْ مَا، فَإِنْ لَمْ) lafızlarından (الرَّبَّاءِ) bir yer dışında (و) ile yazılmıştır. Öte yandan (لَكَيْلًا) üç yer hariç ayrı, (فِيمَا) on

²²³ Müellifin burada Enbiyâ 21/87 âyetini gözden kaçırmış olmasına rağmen muhakkik herhangi bir tashihle bulunmamıştır.

²²⁴ On mahreç bulunan ağızda (لا) harfinin beşinci, (و) ise altıncı mahreç olduğu belirtilmiş ve mahreçleri yakın olduğu için (و) harfi (لا) harfine idğam edildiğini, idğam edildiklerinde ise şeddeli (لا) olarak okunduklarını ifade edilmiştir. Bununla birlikte telaffuz edildiği gibi yazıya geçirildiklerine ve (و) nasb ettiğinden nâsib ve mensûb tek bir harf kabilinden itibar göreceğine işaret edilmiştir.

²²⁵ Müellif her ne kadar bu on yerde açık yazılı olduğunu ifade etmişse de *Acâibu ulûmü'l-Kur'ân*'da kapalı yazılmıştır. Ancak Mushaf'ta ve *Fünûnü'l-efnân*'da müellifin de belirttiği gibi açık bir şekilde yazılmıştır. Mezkûr yerlerden bazıları ise şu âyetlerdir: "...وَأَذْكُرُوا نِعْمَتَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ وَمَا أَتَيْنَاكُمْ مِنْ الْكِتَابِ..." (Bakara 2/231), "...وَأَذْكُرُوا نِعْمَتَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ إِذْ هُمْ قَوْمٌ..." (Mâide 5/11), "...كُنْتُمْ أَغْدَاءَ..." (Âl-i İmrân 3/103), "...وَتَمَتَّ كَيْمَتَ رَبِّكَ..." (A'râf 7/137), "...كَذَلِكَ حَقَّتْ كَيْمَتَ رَبِّكَ عَلَى الَّذِينَ فَسَقُوا..." (Yûnus 10/33) ve "...حَقَّتْ كَيْمَتَ رَبِّكَ عَلَى الَّذِينَ كَفَرُوا..." (Gâfir 40/6).

²²⁶ "كَذَلِكَ حَقَّتْ كَيْمَتَ رَبِّكَ عَلَى الَّذِينَ فَسَقُوا..." (Yûnus 10/33) ve "...حَقَّتْ كَيْمَتَ رَبِّكَ عَلَى الَّذِينَ كَفَرُوا..." (Gâfir 40/6).

²²⁷ A'râf 7/150, Tâhâ 20/94.

bir yer hariç bitişik, (مما) üç yer hariç bitişik (بئس ما) ve (لبئس ما) üç yer hariç ayrı gelmiştir.²²⁸

1.1.2.3. Vakıf ve İbtida

İbnü'l-Cevzî bu konuya tam vakfın şartları hakkında Ebû Bekir el-Enbârî'ye (ö. 328) isnat edilen uzun bir rivâyetle başlamıştır.²²⁹ Müellif söz konusu rivâyet çerçevesinde öncelikle kaideleri sıralamış ardından da her bir kaideye dair örnekler vermiştir.²³⁰ Buna göre vakfın tam olabilmesi için vakıf yapılırken; muzâf muzâfın ileyhden, sıfat mevsûftan, ref eden amil merfûundan, merfû ref edenden, nâsıb mensûbtan ve mensûb nâsb edenden vb. ayrılmalıdır.

Müellif vakfı tam, hasen ve kabîh olmak üzere üç kısma ayırdıktan sonra her birinin hükmünü ilgili örnekler çerçevesinde izah etmiştir. Bu bağlamda vakıf çeşitlerini şu şekilde sıralamak mümkündür:²³¹

Tam vakıf: Vakıf yapıp kendisinden sonraki kısım ile başlamanın uygun olduğu türdür. Zira vakıf yapılan kelimenin kendisinden sonrakiyle bir ilgisi bulunmamaktadır.

Hasen vakıf: Vakıf yapmanın uygun olduğu ancak kendisinden sonraki kısım ile başlamanın uygun görülmediği türdür.

Kabîh vakıf: Vakfın uygun olmadığı türdür.

Bundan başka ayrı bir fasıl halinde bazı âlimlerin Kur'ân'da vakıf yapmanın uygun olup âyeti sonraki kısım ile birleştirmenin uygun olmadığı yerlere temas edildikten sonra söz konusu yerler, nerede vakıf yapıp nereden başlanacağı da nazar-ı dikkate alınarak sûrelerin

²²⁸ Bkz. *Burhân'* da üç yerde ayrı, diğerlerinde bitişik olduğu ifade edilmiş, hâlbuki doğru olan İbnü'l-Cevzî'nin tespitidir.

²²⁹ Müellif vakıf ve ibtidanın edebi başlığını koymuştur.

²³⁰ Bkz. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 20-22; İbnü'l-Cevzî, *Fünûnu'l-efnân*, s. 353-371; İbnü'l-Cevzî, *Acâibu ulûmi'l-Kur'ân*, s. 150-167.

²³¹ Daha ayrıntılı bilgi için bkz. İbnü'l-Cevzî, *Fünûnu'l-efnân*, s. 367.

Mushaf'taki sıralarına göre verilmiştir. Bakara 2/274, 275, Âl-i İmrân 3/7, Tevbe 9/19, 20, Nahl 16/90, Yâsîn 36/52, Ğâfir 40/6, 7, Haşr 59/7, 8 bu bağlamda zikri geçen âyetlerdir. Ayrıca İbnü'l-Cevzî, Kur'ân'daki (يا أيها، المرأة، والرحمة، والتأنيث، هاء التأنيث،) gibi bazı lafızlar üzerinde nasıl vakıf yapıldığına dair fasıllara değinmiştir.

1.1.2.4. (الياء) Harfinin Hazfi

Vakıf ve ibtida ile irtibatlı olan bu konu, *Fünûnu'l-efnân*'da müstakil bir bölüm olarak işlenmiştir.²³² Öncelikle Kur'ân'da iki yer hariç nefsi-i mütekellim olan (الياء) harfinin, telaffuz edilirken kendisine izafe edildiği her münâda başında hazfedilmesine temas edilmiştir. Yapılan açıklamalara göre harfin hazfedilmediği iki yer Ankebût 29/56, Zümer 39/53. âyetlerdir. Zuhurf 43/68. âyetinde ise ihtilaf bulunmaktadır. Ayrıca (الياء) harfinin hazfedildiği yerlerde harfin yerine, aslına işaret etmek üzere esre konulmuştur.²³³ Kur'ân-ı Kerîm'deki nidâ manasında kullanılmayan her (العباد) lafzında (الياء) harfi sabit olmakta ve Zümer 39/17. âyeti hariç (الياء) üzere vakıf yapılmaktadır.

Öte yandan mahzuf harflerle ilgili bölümün altında ana başlıkla irtibatı olmayan bir bölümde tefsir, nesh, muhkem ve müteşâbih kavramlarının ismi geçmektedir. Ancak bu kısımda müellif bahsi geçen konularla ilgili olarak herhangi bir açıklamada bulunmayarak konularla ilgili bir eser telif ettiğini belirtmiştir. Bu minvalde müellif tevil ile arasındaki farkları tefsirinde işlediğini zikretmiştir. Böylece müellif mesele hakkında her hangi bir açıklama yapmaksızın konu başlığını vererek ilgili eserini kaynak göstermekle iktifa etmiştir. Müellifin sadece konu ismi vermesine rağmen aslında bu başlığı kitabına alması, meseleleri kitabın muhtevası içine dâhil etmesinden ileri gelmektedir.

²³² Bkz. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 22; İbnü'l-Cevzî, *Fünûnu'l-efnân*, s. 272-375. Bu bölüm de *Acâibu ulûmi'l-Kur'ân*'da eksiktir.

²³³ Müellif her ne kadar tekrardan haz etmese de hazfedilen (الياء) harfinin yerine kesre koyulması meselesini aynı başlıkta iki kere zikretmiştir.

Buradan hareketle müellifin ulûmü'l-Kur'ân ile ilgili bir çalışmada bu konuya da değinilmesini gerekli gördüğü sonucuna ulaşmak mümkündür.²³⁴

1.1.3. Kur'ân'la İlgili Bazı Meseleler

İbnü'l-Cevzî, *Fünûnu'l-efnân*'da Kur'ân ve kıraata dair verdiği bilgilerin yanı sıra halku'l-Kur'ân, Kur'ân'da Müslümanların vasıfları ve bazı âyetlerle ilgili soru cevapları ele almaktadır. Müellifin meselelere bakış açısını görebilmek için bu başlıklar üzerinde duracağız.

1.1.3.1. Halku'l-Kur'ân

Mu'tezile ile Ehl-i Sünnet arasında başlayarak tarihte "el-Mihne", "Lafız Meselesi" olarak bilinen ve İslâm dünyasında bir dönem ihtilaf konusu haline gelen Halku'l-Kur'ân meselesi, Allah kelâmı Kur'ân-ı Kerîm'in Zât-ı İlâhiye'nin kadîm bir sıfatı sayılıp sayılmayacağı hususunda cereyan eden fikrî bir tartışmanın ürünüdür. İlmî ve siyasî müzakerelerin müsebbibi olan Halku'l-Kur'ân düşüncesi başlangıçta sakıncalı görülmesine rağmen Mu'tezilî ve Şîî âlimlerin tesiriyle tekrar tartışma konusu haline getirilerek hicri üçüncü asrın ilk yarısında siyasete de yansımıştır. Mâmâfih söz konusu düşünce Abbâsî halifelerinden Me'mûn ile devletin resmî görüşü haline geldiği gibi

²³⁴ Müellif *Zâdu'l-Mesîr fî ilmi't-Tefsîr* adlı tefsirinin girişinde sûrelerin tefsirine geçmeden önce birkaç fasıl halinde bazı meselelere temas etmiştir. Söz konusu fasıllardan ilki tefsir ilminin faziletine, ikincisi de tefsir ve tevil kavramları üzerinedir. Buna göre âlimler tefsir tevil kavramlarının aynı mı yoksa farklı mı olduğu hususunda farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Mutekaddimûn müfessirlerinin cumhuru bu iki kavramın aynı olduğu görüşünü benimserken bazı âlimler de farklı olduğu kanaatindedirler. Onlara göre tefsir bir şeyi gizlikten açığa çıkarmak, tevil ise bir lafzı, ispatı için bir delil ihtiyacı olan konulduğu manadan başka bir manaya nakletmektir. Eğer bu delil olmazsa lafzın zâhiri manası bırakılmaz. "أل شيء إلى كذا / صار إليه" cümlesini de bu kabilden değerlendirmek gerekir. (Bkz. İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr fî ilmi't-tefsîr*, I-IX el-Mektebetü'l-İslâmî, Dimaşk, I, 4).

Abbasî halifelerinin fiili müdahaleleriyle sürmüştür. Buna mukâbil aynı mesele kelâm anlayışının özellikle de nefsi kelâmın sistemleşmesini sağlamıştır.

Kur'ân'ın mahlûkiyeti fikrine karşı çıkan Sünnî âlimler²³⁵ arasında yer alan İbnü'l-Cevzî, bu konuda Mu'tezile'nin görüşüne muhaliftir.²³⁶ Bu bağlamda müellif Kur'ân'ın Allah kelâmı olduğuna dair rivâyetlerin ardından onun mahlûk olduğunu reddeden sahâbe ve tâbiûn görüşlerine yer vermiştir.²³⁷ İbnü'l-Cevzî kelâmallah hakkında Ebû Derdâ'dan Kur'ân'ın mahlûk olmadığına dair bir rivâyet verdikten sonra Cabir b. Abdullah'dan "Beni kavmine götürecek kimse yok mu? Zira Kureyş beni, Rabbimin kelâmını tebliğ etmekten engellemek istedi."²³⁸ rivâyetlerini nakletmiş ve ilk halifelerin sözlerine işaret etmiştir. Nitekim Ebû Bekir es-Sıddîk'ın (r.a.) Kureyşlilere "الم (1) غُلِبَتْ (2) الروم" ²³⁹ âyetlerini okuduğunda Kureyş'in "Bu arkadaşının sözüdür." ifadeleri üzerine onlara "Hayır, Allah'a yemin olsun ki o Allah'ın kelâmıdır." cevabını verdiğine, Ömer b. el-Hattâb'ın (r.a.) "Kur'ân Allah'ın kelâmıdır. Onu yerine yerleştiriniz." ve Osman b. Affân'ın ise "Eğer kalplerinizi arındırsaydınız Rabbinizin kelâmına doyamazdınız." sözlerine dikkat çekmiştir. Bilahare müellif Kur'ân'ın mahlûkiyetini

²³⁵ Örnek için bkz. Ebu'l-Mu'in en-Neseî, *et-Temhîd fî Usûlî'd-Dîn*, Dârû's-sekâfeti'n-neşr, Kâhire 1987, s. 23, 24; Muhammed b. Abdurrahman el-Humeysî, *Ebû Hanîfe'nin İtikad Esasları*, (çev. Ahmet İyibildiren, Mustafa Öztürk), Gurâba, İstanbul 2010, s. 305, 308. Ayrıca Kur'ân'ın mahlûk olduğu iddiasının reddi için bkz. Begavî, Hüseyin b. Mes'ûd, *Şerhü's-sünne*, I-XVI, (thk. Şuayb el-Arnaut, Muhammed Zühayr eş-Şâviş, el-Mektebü'l-İslâmî, Beyrut 1983/1403, I, 181-188.

²³⁶ Müellif bu bölümü ele alırken bölüm başlığını "باب في أن القرآن غير مخلوق" /Kur'ân'ın mahlûk olmadığına dair bir bab" şeklinde vermek suretiyle mesele hakkındaki fikrini başlığa yansıtmıştır.

²³⁷ Bkz. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 2; İbnü'l-Cevzî, *Fünûnü'l-efnân*, s. 149-195; İbnü'l-Cevzî, *Acâibu ulûmi'l-Kur'ân*, (thk. Abdülfettah Âşûr), ez-Zehrâ li'l-i'lâmi'l-Arabî, Kahire 1986, s. 44-91.

²³⁸ Ebû Dâvûd, "es-Sünnet", 22; Tirmizî, "Fazâilu'l-Kur'ân", 24; İbn Mâce, "Mukaddime", 35.

²³⁹ Rûm 30/1, 2.

reddedenlere örnek kabilinden Ali b. Ebî Talib, İbn Abbas, Ali b. Hüseyin, Amr b. Dînâr, Mâlik b. Enes ve Ahmed b. Hanbel'in görüşlerine yer vermiştir. Ayrıca müellif, Ebu'l-Fadl Muhammed b. Nâsır'ın kendisine Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdillâh b. Mende'den babası aracılığıyla yaptığı rivâyetle konu hakkındaki fikrini şu şekilde ortaya koyduğunu ifade etmektedir: "Sahâbe, tâbiûn ve diğer âlimler asırlardır bu güne kadar Kur'ân'ın Allah kelâmı olduğu ve mahlûk olmadığı hususunda icma etmişlerdir. Her kim de bunun aksini iddia ederse inkâr etmiş demektir."

Müellif söz konusu eserinde Allah Teâlâ'nın kelâmının mahlûk olmadığı fikrini benimseyen sahâbe isimlerini²⁴⁰ verdiği gibi aynı görüşteki tâbiûndan zâtların isimlerini de beldelere göre sıralayarak meseleyi nihâyete erdirmiştir. Söz konusu beldeler ise başta Medine ve Mekke olmak üzere sırasıyla Kûfe, Basra, Yemen, Şam ile Cezire, Sağr, Mısır, Horasan, Bağdat, Rey, Cebel ve İsbahan'dan müteşekkildir.

1.1.3.2. Kur'ân'da Müslümanlar ve Peygamberlerin Müşterek Vasıfları

İbnü'l-Cevzî bu başlık altında Hz. Muhammed (s.a.v.) ümmetinin hasletlerinden bahsetmektedir. Muhtevanın diğer bölümlerden biraz daha farklı olduğu bu bölümde Allah Teâlâ'nın Muhammed ümmetini otuz hasletle vasıflandırdığı, bu hasletlerin on tanesinin Hz. İbrahim'in, diğer onunun Hz. Mûsa'nın ve kalan on tanesinin de Hz. Muhammed'in (s.a.v.) özelliklerinden olduğunu ifade etmiştir.²⁴¹ Daha sonra da her bir

²⁴⁰ Ebû Bekir es-Siddîk, Ömer b. el-Hattâb, Osman b. Affân, Ali b. Ebî Tâlib, Abdullah b. Mesûd, Habbâb b. el-Eret, Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Amr, Abdullah b. Ömer, İmrân b. Hüsayn, Ebû Saîd el-Hudrî, Ubâde b. Sâmit, Ebû Hureyre, İkrime b. Ebî Cehil, Ebû Bekir'in iki kızı Hz. Aişe ve Esmâ, Necâşi, Üveys el-Karnî (r.a.) bu hususta Allah Teâlâ'nın kelâmının mahlûk olmadığını ifade etmişler, sahâbeden de hiç biri bu görüşe karşı çıkmamıştır.

²⁴¹ Bkz. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 37; İbnü'l-Cevzî, *Fünûnü'l-efnân*, s. 481-486.

peygamberin özelliklerini âyetler çerçevesinde ayrı başlıklar halinde sıralamıştır. Peygamberlerin özellikleri ile ilgili âyetler, mezkûr özelliklerin Müslümanlarda da bulunduğunu gösteren âyetlerle mukayeseli bir şekilde verilmiş böylelikle muhatabın kolaylıkla meseleye intikal etmesi sağlanmıştır. Bu arada Hz. İbrahim Halîl, Hz. Mûsa Kelîm ve Allah Resûlü Habîb isimleriyle anılmıştır.

Kur'ân'da geçen (شَاكِرًا لِّأَنْعَمِهِ اجْتَبَاهُ)²⁴² âyetinin Hz. İbrahim'le ilgili olduğu belirtilirken benzer şekilde Muhammed ümmeti için de (هُوَ وَالْقَيْثُ عَلَيْكَ مَحَبَّةً مِّمِّي)²⁴⁴ ibaresinin geçtiğini ifade etmesini, (وَأَتَمَّمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي)²⁴⁷ âyetinin de Müslümanlar hakkında geldiğini beyan etmesini bu konuya dair örnekler içerisinde sıralamak mümkündür.

Nihâyetinde müellif İbn Abbas'tan gelen bir rivâyete yer vererek Allah ve meleklerin Allah Resûlü dışında kimseye salât etmediklerini ve (هُوَ الَّذِي يُصَلِّي عَلَيْكُمْ وَمَلَائِكَتُهُ)²⁴⁸ âyetini delil getirerek meleklerin yalnız Muhammed'in (s.a.v.) ümmetine salât getirdikleri ifade etmiştir. Bu bölümde peygamberlerin beşeri olarak insanlara nasıl örnek olabileceği hususunda âyetlere bir arada dikkat çekilmesi açısından önemlidir.

²⁴² Nahl 16/121.

²⁴³ Hac 22/78.

²⁴⁴ Tâhâ 22/39.

²⁴⁵ Meryem 19/96.

²⁴⁶ Fetih 48/2.

²⁴⁷ Mâide 5/3.

²⁴⁸ Ahzâb 33/43.

1.1.3.3. Kur'ân Âyetleri ile İlgili İstifhamlar

İbnü'l-Cevzî'nin Kur'ân-ı Kerîm'deki bazı âyetler hakkındaki muhtemel sorular ve bu sorulara yönelik cevaplara tahsis ettiği bu bölüm sadece Köprülü nüshasında bulunmaktadır.²⁴⁹ Burada diğer bölümlerdeki gibi âyetler sûre sırası esas alınarak mesele ve cevaplar halinde sunulmuştur. Fatiha Sûresi'nde sûre başlığının koyulmamasına rağmen sonraki sûrelerde her bir sûrenin adı daha büyük karakterlerle yazılmak suretiyle araları tefrik edilmiştir. Aynı yöntemle konu, mesele ve cevaplara da ayrılmıştır. Ancak bazen ilk sorularda "Mesele" lafzı kullanılmadan doğrudan konuya girilmiştir.

Besmeleden itibaren başlayan sorular Duhâ Sûresi ile sona ermiştir. Söz konusu sorulara misal kabilinden besmelede neden "بِالله" değil de "بِسْمِ الله" lafzının tecih edildiğine dair yapılan izahları vermek mümkündür. Fatiha Sûresi'nin bu ilk meselesine cevap verildikten sonra hamd ve şükürün farkına temas edilmiştir. Buna göre hamd Allah Teâlâ'nın zâtî sıfatalarından, şükür ise fiilî sıfatlarından. Bundan dolayı Allah'a her durumda hamd edilirken yalnızca güzel işlerde şükredilir.

Bakara Sûresi'nde de öncelikle Kur'ân'ın Allah Resûlü'nden bir başkasına inmediği ve (ذَلِكَ) lafzının bilinen bir geçmiş için kullanıldığı halde sûrede neden "ذَلِكَ الْكِتَابُ" ibaresinin yer aldığı üzerinde durulmuştur. Bu sorulara birkaç cevabın verildiğini ifade etmek mümkündür. İlkine göre gerek "Kitap" gerekse "Vaad" Tevrat ve İncil'in nüzûlü sebebiyle önceden zikredilmiştir. Allah Teâlâ'nın (ذَلِكَ) lafzı "الذي كنت ذكرته/Önceden zikretmiş olduğum şey" manasına gelmektedir. İkincisi ise (ذَلِكَ) kelimesi sözlükte (كَيْفَ نَكَلِّمُ مَنْ كَانَ فِي الْمَهْدِ)

²⁴⁹ Bkz. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 114-138.

صَبِيًّا²⁵⁰) âyetinde olduğu gibi işaret ifade eden “هذا/Bu” anlamındadır. Yine aynı sûredeki başka bir soruda ise âyetteki (...صُمْ بُكُمْ عُمِي...) ²⁵¹ ibaresinin söz konusu şahısların kulakları, akılları ve gözleri olmasına rağmen nasıl değerlendirileceğine cevap kabilinden bu organları bulunduğu halde onlardan faydalanamayacakları belirtilmiştir. Bu şekilde on meselenin ele alındığı sûrede bazı sorulara birkaç tane cevabın verildiğine rastlamak mümkündür.²⁵² Nitekim (...وَإِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ ...) ²⁵³ âyetinde (رَبِّ أَرِنِي كَيْفَ تُحْيِي الْمَوْتَى قَالَ أُولَئِمُ تُوْمِنُ قَالَ بَلَى وَلَكِنْ لِيَطْمَئِنَّ قُلُوبِي İbrahim (a.s.) hakkında “Bu olaydan önce mutmain değil miydi?” sorusu sorulmuş ve buna beş açıdan cevap verilmiştir.²⁵⁴ Aynı şekilde Enâm Sûresi’nde de bir soruya dört cevap verilmiştir.²⁵⁵ Bunun dışında *Fünûnu’l-efnân*’da buna mukabil bir mesele bir cevap halinde işlenen sûreler de bulunmaktadır. Diğer taraftan müellif bazen hakkında soru soracağı âyetin tamamını almadan âyet aralığını “(فَلَمَّا جَنَّ عَلَيْهِ اللَّيْلُ رَأَى) (إِلَى بَرِيٍّ مِمَّا تَشْرُكُونَ) (كَوْكَبًا قَالَ هَذَا رَبِّي) ²⁵⁶ şeklinde sunmakla iktifa etmiştir. Mezkuâr âyette müellif “İbrahim (a.s.) daha önceden güneş ve ayı görmemiş miydi? Üstelik İbrahim (a.s.) nasıl oluyor da (فَلَمَّا رَأَى الشَّمْسَ بَارِغَةً) şeklinde güneş müennes lafızla gelmesine rağmen (هَذَا رَبِّي) diyor? ” sorusunu cevaplamıştır.

Kimi sorular hakkında da geniş açıklamalar yapılmıştır. (إِنَّ اللَّهَ ... اشْتَرَى مِنَ الْمُؤْمِنِينَ أَنْفُسَهُمْ وَأَمْوَالَهُمْ بِأَنْ لَهُمُ الْجَنَّةَ ²⁵⁷ âyetini bu kabilden örnek vermek mümkündür.²⁵⁸ Bölümde genel olarak ele alınan

²⁵⁰ Meryem 19/29.

²⁵¹ Bakara 2/18.

²⁵² Bkz. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 114-116.

²⁵³ Bakara 2/260.

²⁵⁴ Bkz. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 115-116.

²⁵⁵ Bkz. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 117-118.

²⁵⁶ Enâm 6/76-78.

²⁵⁷ Tevbe 9/111.

²⁵⁸ Bkz. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 119-120.

meselerin çokluğunun sûrelerin uzunluğu ile doğru orantılı olduğu görülmektedir.²⁵⁹

1.2. Kur'ân İlimleri

Kur'ân'ı anlamaya yardımcı olan anlamına gelen Kur'an ilimleri, Kur'ân'ın nasıl anlaşılacağını değil, onu anlamaya yönelen kimsenin nelere bakması gerektiğini bildirmektedirler. Bu kısımda müellifin ele aldığı bazı Kur'an ilimleri zikredilecektir.

1.2.1. Fezâilü'l-Kur'ân

İbnü'l-Cevzî bu bölümde Kur'ân'nın faziletleri meselesinin rivâyet kaynaklı olduğundan hareketle herhangi bir yorum yapmaksızın Allah Resûlü'nden sahâbeler (r.a.) vasıtasıyla gelen rivâyetleri sıralamakla iktifa etmiştir.²⁶⁰ Böylelikle bu kısımda Kur'ân okuma ve ezberlemenin faziletiyle ilgili olan bu rivâyetleri rivâyet sahipleri ile birlikte sıralanmaktadır. Bunlardan bazıları şöyledir:

Osman b. Affân (r.a): "Sizin en hayırlınız Kur'ân'ı öğrenen ve öğretendir."²⁶¹

Abdullah b. Amr (r.a): "Kur'ân okuyan kimseye 'Oku ve yüksel! Dünyada okuduğun gibi oku zira derecen okuduğun âyetlerin son noktası kadardır.' denilecektir."²⁶²

Abdullah b. Mes'ûd (r.a): "Kur'ân'dan bir harf okuyana bir sevap yazılacak ve her sevap on katıyla karşılık bulacaktır. Elif lam mîm bir harftir demiyorum. Fakat elif bir harf, lam bir harf, mim de bir harftir."²⁶³

²⁵⁹ Sûrelerdeki mesele sayıları için bkz. EK 3.

²⁶⁰ Bkz. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 1; İbnü'l-Cevzî, *Fünûnu'l-efnân*, s. 142-148; İbnü'l-Cevzî, *Acâibu ulûmi'l-Kur'ân*, s. 41-44.

²⁶¹ Buhârî, "Fazâilu'l-Kur'ân", 21; Ebû Dâvûd, "Vitr", 14; Tirmizî, "Fazâilu'l-Kur'ân", 15; İbn Mâce, "Mukaddime", 38; Ahmed b. Hanbel, I, 151.

²⁶² Ebû Dâvûd, "Vitr", 20; Tirmizî, "Fazâilu'l-Kur'ân" 18.

²⁶³ Tirmizî, "Fazâilu'l-Kur'ân", 16.

Hız. Aışe (r.a): “Her kim Kur’ân-ı öğrenir ve ezberlerse Allah Kur’ân sebebiyle onu cennete koyar ve ailesinden cehennemlik olan on kişiye şefaathçi kılar.”²⁶⁴

İbnü’l-Cevzî fezâilü’l-Kur’ân’la ilgili rivâyetleri naklederken üç yüz âyeti okumanın sevabı üzerinde de ayrıca durmuştur.²⁶⁵ Bu bağlamda müellif İbn Abbas’ın “Kim üç yüz âyet okursa öne geçenlerden (sâbikûn) yazılır.” ve Temîm ed-Dârî’nin²⁶⁶ “Kim üç yüz âyet okursa Allah Teâlâ ‘Kulum benim için elinden geleni yaptı.’ der.” rivâyetlerine yer vermiştir.²⁶⁷ Ardından müellif Kûfe ehlinin âyet sayıları hakkındaki görüşünü benimseyerek farklı sûreleri toplayarak üç yüz âyete tamamlamaya çalışmıştır. Nitekim Bakara (286) ile Saff (14), En’âm (165) ile Tâhâ (135), Müminûn (118) ile Saffât (182) ve Şuarâ (227) ile Ahzâb (73) sûreleri, müellifin rakamlarıyla birlikte verdiği örneklerdir.²⁶⁸

1.2.2. Lüğâtu’l-Kur’ân

Bu başlık altında da Kur’ân’daki yabancı kelimelere geçilmeden önce Kur’ân dili üzerinde durulmuştur.²⁶⁹ Bu bölümde İbnü’l-Cevzî “Kur’ân’da bütün diller mevcuttur.”, “Şüphesiz Kur’ân’da Arapçadan

²⁶⁴ Hadisi Tirmizî ve İbn Mâce Ali b. Ebî Tâlib’ten rivâyet etmişlerdir. Bkz. Tirmizî, “Fazâilü’l-Kur’ân”, 13; İbn Mâce, “Mukaddime”, 38.

²⁶⁵ Müellif âyetlerle ilgili bu kadar sayısal veriden sonra okumanın sevabına dair böyle bir başlığa yer vermeyi uygun görmüştür. Bu da ilimle amel bütünlüğünün önemine işaret etmektedir.

²⁶⁶ Temîm b. Evs b. Harice ed-Dârî meşhur sahabilerdendir. Hicri 40 senesinde vefat ettiği söylenir. (Takrîb 1/113)

²⁶⁷ Aynı rivâyete Fudâle b. Ubeydullah kanalıyla müellifin başka bir eserinde Fezâilü’l-Kur’ân bahsinde temas edildiği gibi âyet sayıları toplam üç yüz olan sûre çiftleri de buradaki şekliyle verilmiştir. Dolayısıyla müellifin eserlerinin bazı bölümleri veya bir eserinin tamamı başka bir eserinde yer almaktadır. Her ne kadar zikrettiği yerlere atıfta bulunmayı tercih etse de eserlerin bu kabilden tekrarları da az değildir. Üstelik aynı konun birkaç eserde tekrar ettiğine yönelik örnekler de mevcuttur. (Bkz. İbnü’l-Cevzî, Ebu’l-Ferec Abdurrahman b. Ali, Ruûsu’l-kavâir, Dârû’s-Sahâbe, Tanta 1990, s. 82).

²⁶⁸ Bkz. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 19; İbnü’l-Cevzî, *Fünûnü’l-efnân*, s. 330-334.

²⁶⁹ Bkz. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 19-20; İbnü’l-Cevzî, *Fünûnü’l-efnân*, s. 341-352.

başka dillerde kelimeler vardır.” ve “Yeryüzünde Allah Teâlâ’nın Kur’ân’da indirmedığı hiçbir dil yoktur.” gibi rivâyetler çerçevesinde Kur’ân’da Arapça’dan başka dillerde kelimelerin bulunduğu görüşünü benimseyen sahâbe ve tâbiîn kavillerine yer vermiştir. Daha sonra müellif ilk görüşün aksine Kur’ân’nın Arapça’dan başka dillerdeki kelimelerden beri olduğunu ileri süren bir kısım âlime işaret etmiştir. Söz konusu âlimlerden biri olan Ebû Ubeyde’nin de bu görüşü desteklemek için Kur’ân’nın Arapça indirildiğine dair âyetlerden²⁷⁰ delil getirdiğini belirten müellif, hocası Ebû Mansûr el-Luğavî (ö. 540) vasıtasıyla Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm’dan (ö. 224) aldığı bir görüşe atıfta bulunmuştur. Bu hususta müellif hem Ebu Ubeyd’in hem de de diğer görüş bildirenlerin isabet ettiğini ifade etmiştir. Buna göre Kur’ân’da Arapça dışında kelimeler mevcuttur. Ne var ki Araplar bu kelimeleri kullanarak Arapçalaştırmışlardır. Böylelikle iki kesimin de görüşü doğru olmaktadır.²⁷¹

Kur’ân’nın dili meselesini müteakib Kur’ân’daki asıl itibarıyla yabancı dilde olup sonradan Arapçalaşan kelimelere yer verilmiştir. Bu bağlamda İshak, İbrahim, İsmail gibi peygamber; İsrâil, Cibril gibi melek; Âzer gibi şahıs isimlerinin yanı sıra eşya vb. isimler ve bu isimlerin kökenindeki dil veya lehçeler dikkate alınmıştır. Kelimeler sıralanırken bazen sadece kelimelerin Arapça olmadığı bilgisi verilmiş bazen de buna ilaveten Farça, İbranice, Süryanice, Türkçe ve Rumca gibi hangi dilden geldiği ifade edilmiştir. Bununla birlikte lafızların İshak

---

²⁷⁰ Zuhurf 43/3, ayrıca Yûsuf 12/2, Tâhâ 20/113, Zümer 39/28, Fussilet 41/3, Şûrâ 42/7.

²⁷¹ Müellif Kur’ân’da yabancı dillerden kelime olduğunu kabul etmekte hangi dillerde olduğunu vermektedir. Muhakkik ise burada İbnü'l-Cevzî’nin Arapların kullandığı yabancı kelimelerin artık yabancı sayılamayacağı görüşünde olduğunu düşündüğü kanaatindedir. Böylece müellifi ikinci görüşe meylettirmiş olmaktadır. Her ne kadar müellifin daha önceki tercihlerinden hareketle ikinci görüşü tercih etmesi beklense de ara bir tercihte bulunmuştur.

kelimesindeki gibi Arapçaya uygun olup olmadıkları ve İbrahim kelimesindeki gibi Arapçada kullanılış şekilleri²⁷² de ayrıca belirtilmiştir. İbn Kuteybe ve müellifin hocası Ebû Mansûr'dan alıntı yapılmış hatta bu bahsin müellifin hocasının *el-Muarrab mine'l-Kur'ân* adlı eserinden alındığı zikredilmiştir. Müellif aynı zamanda hocasından Âdem, Sâlih, Şuayb ve Muhammed hariç peygamber isimlerinin tamamının acem olduğunu öğrendiğini söylemiştir. Daha sonra müellif iki alt başlık açarak Kur'ân-ı Kerîm'deki Arap lehçelerinden ve diğer lehçelerden bazı kelimelere temas etmiştir. Mezkûr Arap lehçeleri Himyer, Hemedan, Kays, Tay, Hüzeyl, Nasr b. Muaviye, Âmir b. Sâsa'a, Sekif, Temim, Nebit; diğer lehçeler ise Süryâni, İbrâni, Habeş, Zenc, Kıptî, Rum, Yemen, Akk, Fars lehçeleridir.

1.2.2.1. Arap Dilinin Yapısı

Köprülü nüshasında müstakil bir bölüm olarak ayrılan bu kısımda Arap dilinin yapısı fasıllar halinde incelenmiştir.²⁷³ Bu konu müellifin *el-Müdhîş* adlı eserinde de geçmektedir.²⁷⁴ Hatta eserler arası benzerlik birinin diğerinden istinsah edildiği izlenimini vermektedir. Zira örnekler de dâhil olmak üzere iki eser tamamen aynıdır. Buna mukabil söz konusu eserlerden *Fünûnü'l-efnân*'da bazı eksik lafızlar mevcuttur. İhtiva ettiği alan daha genişliği hasebiyle bu kısmın *el-Müdhîş*'ten iktibas edilmiş olması imkân dâhilindedir. Buna ilaveten müellifin *Ruûsu'l-kavarir* adlı eserinde de aynı konu için bir bölüm açılmıştır. Ancak söz konusu eser *Fünûnü'l-efnân* ve *el-Müdhîş*'e nazaran daha muhtasardır. Eserde konu aynı şekilde işlenmiş olmasına rağmen genellikle tek örnekle iktifa edilmiştir.²⁷⁵ Netice itibarıyla müellifin üç eserinde de konu örnekler de dâhil olmak üzere tamamen aynıdır. Eserler içerisinde

²⁷² “إبراهيم، وإبراهيم، وإبراهيم، وإبراهيم” olarak kullanılmaktadır.

²⁷³ Bkz. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 194-199.

²⁷⁴ Bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-Müdhîş*, s. 36-48.

²⁷⁵ Bkz. İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali, *Ruûsu'l-kavâir*, Dârü's-sahâbe, Tanta 1990, s. 40-63.

konuyu en kapsamlı işleyen *el-Müdhiş* olmasına karşın bazen *Fünûnu'l-efnân* ve *Ruûsu'l-kavarir*'de geçen bir malumata *el-Müdhiş*'te yer verilmediği görülmektedir.²⁷⁶

Arap dilinin, lafızların taşıdığı anlama göre açık ve kapalı olmak üzere iki kısma ayrıldığı ifade edilerek açık lafzın manasının işiten kimseye gizli kalmadığı ve zahirinden başka bir manaya tevîl edilme ihtimali bulunmadığı, kapalı lafzın ise kinaye, işaret ve mecaz gibi unsurları kapsadığı belirtilmiştir. Kur'ân-ı Kerîm'in de Arapları bir benzerini getirmekten aciz bırakmak için açık ve kapalı her iki tür lafızla da nazil olduğuna temas edilmiştir. Böylelikle Cenâb-ı Hakk sanki "Bu ikisinden hangisine benzer isterseniz ona getirin!" demek istemiştir. Şâyet bütün âyetleri açık bir şekilde indirseydi "Bize göre güzel bir şeyler de indirseydi ya!" diyeceklerdi. Zira işaret, kinâye, istiâre, ta'riz ve teşbih kelama güzellik katmaktadır. Ardından İmruülkays'tan şiir örnekleriyle bu görüş desteklenmeye çalışılmıştır. Ayrıca şiirlerle ilgili gerekli izahat da yapılmıştır.

Kur'ân-ı Kerîm'in de Arapların bu sözlü gelenekleri üzerine inzal edildiği belirtildikten sonra Kur'ân'daki Araplar arasında yaygın kullanılan mecaz, kinâye, istiâre, hazf, ziyâdetu'l-kelime, ziyâdetu'l-harf, takdîm, te'hir, taklîl, isimleri gizlemek, fiilleri gizlemek, harfleri gizlemek vb. söz sanatlarına yer verilmiştir. Bu misallerin ardından müellif, 12 fasıl halinde Arap dilinde yaygın olarak kullanılan diğer söz sanatlarını buraya kadar zikredilenlerden daha tafsilatlı bir şekilde işlemiştir. Söz konusu bölümler şunlardır:

²⁷⁶ "Teksîr ifade edebilmesi için fiili tefil babında kullanmak" başlığı hakkında örnek için bkz. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 195; İbnü'l-Cevzî, *el-Müdhiş*, s. 37; İbnü'l-Cevzî, *Ruûsu'l-kavarir*, s. 43.

1. Tekrar²⁷⁷

2. Bir kelimenin yanına kendisine bitişik olmamasına rağmen onunla bitişikmiş gibi başka bir kelime getirme²⁷⁸

3. İki şeyi tek bir cümlede birleştirme

4. Bazı cümleleri beyan etme (birbirini tefsir eden âyetler)²⁷⁹

5. Sorunun cevabını soru cümlesinin ardından veya daha sonradan verme²⁸⁰

6. Sarf ilmi²⁸¹

7. Bir varlığa o varlıkta değişim söz konusu olmaksızın birkaç isim verme²⁸²

8. Kelime zenginliği²⁸³

9. Benzer gibi görünen kelimeler arasındaki farklar

10. Kelimelerin değişkenliği

11. Umûm – husûs

12. Kelimelerin doğru kullanımları

Netice itibarıyla Arap dilinin yapısı hakkındaki bu bölüm genel olarak değerlendirildiğinde müellifin Arapça'daki dil zenginliğini kelime örnekleri ile teferruatlı bir şekilde sunduğu dikkat çekmektedir. Daha önceden de temas edildiği gibi bu konu müellifin *el-Müdhîş*, *Fünûnü'l-efnân* ve *Ruûsu'l-kavarir* adlı eserlerinde aynı şekilde

²⁷⁷ Müellif bu kısmı iki eserinde bölüm içerisinde müstakil bir fasıl olarak zikretmiştir. (Bkz. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 195; İbnü'l-Cevzî, *Ruûsu'l-kavârîr*, s. 43).

²⁷⁸ Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 195; İbnü'l-Cevzî, *el-Müdhîş*, s. 38; İbnü'l-Cevzî, *Ruûsu'l-kavârîr*, s. 44.

²⁷⁹ Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 195, 196; İbnü'l-Cevzî, *el-Müdhîş*, s. 39, 40; İbnü'l-Cevzî, *Ruûsu'l-kavârîr*, s. 47-49; Ayrıntılı bilgi için bkz. EK 4.

²⁸⁰ Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 196; İbnü'l-Cevzî, *el-Müdhîş*, s. 40, 41; İbnü'l-Cevzî, *Ruûsu'l-kavârîr*, s. 50, 51; Ayrıntılı bilgi için bkz. EK 5.

²⁸¹ Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 196, 197; İbnü'l-Cevzî, *el-Müdhîş*, s. 42, 43; İbnü'l-Cevzî, *Ruûsu'l-kavârîr*, s. 56, 57.

²⁸² Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 196; İbnü'l-Cevzî, *el-Müdhîş*, s. 41, 42; İbnü'l-Cevzî, *Ruûsu'l-kavârîr*, s. 55, 56.

²⁸³ Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 197, 198; İbnü'l-Cevzî, *el-Müdhîş*, s. 43- 47; İbnü'l-Cevzî, *Ruûsu'l-kavârîr*, s. 57- 63; ayrıntılı bilgi için bkz. EK 6.

işlenmiştir. Eserler mukayese edilediğinde *Ruûsu'l-kavarir*'de bazı başlıkların sırasında farklılık görülürken *el-Müdhîş* ve *Fünûnü'l-efnân*'da sıranın da aynı şekilde devam ettiği ortaya çıkmaktadır. *Fünûnü'l-efnân*'ın kelime ve cümle eksiklikleri eserin diğer yazma nüshalarında bulunmayan bu bölümün *el-Müdhîş*'ten alındığı izlenimini verebilir. Bunun yanı sıra deve, inek ve koyun sürüsüne “ثلة” dendiği ile ilgili örnekte olduğu gibi *el-Müdhîş*'te olmayan ibareler veya az da olsa kelime farklılıkları mevcuttur.²⁸⁴ Nitekim soğuk esen rüzgâr anlamındaki “الحرحر” kelimesi *el-Müdhîş*'te “الحرجف” ve iri taneli yağmur manasına gelen “هطل” lafzı, *el-Müdhîş*'te “هضل” şeklinde geçmektedir.²⁸⁵ Ayrıca *Fünûnü'l-efnân*'da bazı ibarelerin yerlerinde farklılıklar da bulunmaktadır. Son olarak her ne kadar konuların sırası açısından farklılıklar olsa da meselenin *Ruûsu'l-kavarir*'de de benzer bir şekilde işlendiğini belirtmekte fayda vardır. Zaten mevcut ihitilaflar da itibar edilmeyecek kadar küçük lafız farklılıklarından ibarettir.

1.2.2.2. Arap Dilinin Güçlendirilmesi

İlim ehlerinden bir takım kimselerin âvamın kullandığı dile iltifat etmesi hasebiyle dili doğru kullanma ihtiyacına binaen ele alınan bu bölüm de sadece Köprülü nüshasında bulunmaktadır.²⁸⁶ Bölüm temelde iki fasıl halinde işlenmiştir. Birincisinde ilim ehlinin çok yanıldığı, bu nedenle meksûrun madmûm, madmûmun meksûr yapılması veya kelimedeki ziyade ve eksikliklerle ilgili her bir hata için müstakil bölümler açılması gerektiği belirtilmiştir. İkinci bölüm ise yanlış kullanımlar ve bunların doğru şekillerine tahsis edilmiştir. İbnü'l-Cevzî bu kısımda kimlerden iktibas ettiğini, konunun başında vermiştir. Müellifin

²⁸⁴ Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 197; İbnü'l-Cevzî, *el-Müdhîş*, s. 45.

²⁸⁵ Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 198; İbnü'l-Cevzî, *el-Müdhîş*, s. 46.

²⁸⁶ Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 204-225.

kaynakları arasında Ferrâ, Esmâî, Ebû Ubeyde, Ebû Hâtîm, İbn Sikkât, İbn Kuteybe, Sa'leb, Ebû Hilal el-Askerî bulunmaktadır. Daha sonra müellif yanlış kullanılan kelimelerin her birine alfabadeki sırasına göre bölüm açmak suretiyle yer vermiştir. Ayrıca müellif verilen ibarelerin doğru şekillerini âyet örnekleriyle desteklemiş ve Arap şiirinden örneklerle istişhatta bulunmuştur. Bununla birlikte müellif çıkarımlarda bulunmuştur. Söz gelimi genellikle hatalı olarak “اشتكت عينه” şeklinde kullanılan ifadenin doğru hali için “اشتكى فلان عينه” ibaresi verildikten sonra rahatsız olanın göz değil şahsın kendisi olduğunun belirtilmesi bu kabilden değerlendirilebilir.²⁸⁷ Ayrıca İbnü'l-Cevzî harflerin hareketlerine dair malumat da vermiştir. Bu minvalde müellif ibarelerin çoğunlukla nasıl kullanıldığı belirtildikten sonra “وهو خطأ” şeklinde kullanım hatalarını da vurgulamıştır. Nitekim müellif, seyrek sakallı manasındaki “رجل ثُط” ibaresinin çoğunlukla elif ziyadesi ile “اِثُط” şeklinde ve “ثياب جُدْد” ibaresinin ise çoğunlukla (د) harfinin fethasıyla “جُدْد” olarak kullanılmasına işaret etmiştir.

Böylelikle ilk harften son harfe kadar bâblar halinde ibarelerde yanlış kullanılan kelimeler ele alınmıştır. Her bir harf için ayrılan kısım değerlendirildiğinde ilk harfin üzerinde diğerlerine nazaran daha fazla durulduğu, sonlara doğru verilen malumatın azaldığı ortaya çıkmaktadır. Köprülü nüshası üzerinde araştırma yapan Ali Turgut bu son kısım hakkında “Bu fasıl kitap muhtevasının dışında hazırlanmış dile ilişkin bir risale olarak gözükmektedir.” değerlendirmesinde bulunmuştur.²⁸⁸ Ancak dille alakalı önceki fasıllar da işlev itibarıyla bu fasıldan farklı değildir. Bütün bu fasıllarının Kur'ân dilini daha iyi anlamaya yönelik ele alınmış olması imkân dâhilindedir. Nitekim bu bölümün de dille ilgili diğer bölümler gibi sadece Köprülü nüshasında

²⁸⁷ Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 204. Ayrıca elif bâbı ile ilgili diğer örnekler için bkz. vr. 204-207.

²⁸⁸ Turgut, Ali, *İbnü'l-Cevzî ve Tefsir Usûlündeki Yeri*, s. 71.

bulunduğu dikkate alındığında müellifin dile yönelik telif ettiği eserlerden iktibas edildiği ihtimali akla gelmektedir.

1.2.3. Hitâbu'l-Kur'an

Fünûnü'l-efnân'ın sadece Köprülü nüshasında yer alan konularından biri olan Kur'ân'daki hitap şekilleri işlenirken 15 hitap şekline temas edilmiştir. Hitap şekilleri ile ilgili herhangi bir izah yapılmaksızın doğrudan örnekler çerçevesinde konu işlenmiştir.²⁸⁹ Bu bölüm müellifin *el-Müdhiş* adlı eserinin Kur'ân ilimleri ile alakalı bölümünde birkaç farkın dışında aynı şekilde geçmektedir. Müellif her iki eserde de 15 hitap şeklini şu şekilde sıralamıştır:

1. Umûmi hitap (خلقكم)
2. Husûsi hitap (أكفرتم)
3. Cinse hitap (يا أيها الناس)
4. Neve hitap (يا بني آدم)
5. Zâta hitap (يا آدم)
6. Medhî hitap (يا أيها الذين آمنوا)
7. Zemmî hitap (يا أيها الذين كفروا)
8. Şeref hitabı (يا أيها النبي)
9. İhanet hitabı (فإنك رجيم)²⁹⁰
10. Tekil lafızla çoğula hitap (يا أيها الإنسان ما غرك)
11. Çoğul lafızla tekile hitap (وإن عاقبتهم)
12. İkil lafızla tekile hitap (ألقيا في جهنم)
13. Tekil lafızla ikile hitap (فمن ربكما يا موسى)
14. Başkası kastedilerek zâta hitap (فإن كنت في شك)

²⁸⁹ Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 193; İbnü'l-Cevzî, *el-Müdhiş*, s. 15, 16.

²⁹⁰ Bu madde *el-Müdhiş*'te Hitabu't-teveddüd şeklinde geçmektedir. Örnek olarak da (يا بن أم النقوم) verilmiştir.

15. Hitap ardından haber, haber ardından hitap ve zata hitap edip sonra başkasına yönelmek:

a.Hitap ardından haber (... حَتَّىٰ إِذَا كُنْتُمْ فِي الْفُلْكِ وَجَرَيْنَ بِهِمْ)²⁹¹

b. Haber ardından hitap (... فَأَمَّا الَّذِينَ اسْوَدَّتْ وُجُوهُهُمْ أَكْفَرْتُمْ...)²⁹²

c. Zâta hitap edip sonra başkasına yönelmek (... إِنَّا أَرْسَلْنَاكَ شَاهِدًا ...) Bu âyet-i kerîmedeki "لِتُؤْمِنُوا" lafzını Nâfi ve İbn Âmir (ت) harfi ile okumuşlardır.²⁹⁴

1.2.4. Emsâlu'l-Kur'ân

Fünûnü'l-efnân'ın sadece Köprülü nüshasında yer alan bu bölümde, Kur'ân-ı Kerîm'de 42 meselin bulunduğu bildirildikten sonra sûre sırası esas alınarak ilgili âyetlere yer verilmiştir. Her bir âyetin hangi sûrede olduğu ayrıca belirtilmiştir.²⁹⁵ Bu bölüm müellifin *el-Müdhîş* adlı eserinde aynı şekilde geçmektedir.²⁹⁶ Üstelik *Fünûnü'l-efnân*'da da konu *el-Müdhîş*'te olduğu gibi Kur'ân'daki hitap şekillerinden sonra işlenmiştir. Kur'ân'da kaç mesel bulunduğu belirtildikten sonra sadece söz konusu âyetler verildiği için iki eser arasında da lafız farkı son derece azdır. Mevcut farklılıklar ise *Fünûnü'l-efnân*'daki eksik ve ziyade olan âyetlerde yoğunlaşmaktadır. Diğer taraftan Kur'ân-ı Kerîm'deki mesele sayısı hakkında *Fünûnü'l-efnân*'da 42, *el-Müdhîş*'de ise 43 ibaresi kullanılmıştır. Müellifin mesele hakkında genel bir açıklamada bulunmadan verdiği bazı âyetler şunlardır:

1. Bakara:²⁹⁷ (... كَمَثَلِ الَّذِي اسْتَوْفَدَ نَارًا)²⁹⁸

²⁹¹ Yûnus 10/22.

²⁹² Âl-i İmrân 3/106.

²⁹³ Ahzâb 33/45.

²⁹⁴ *el-Müdhîş*'te âyet "لِتُؤْمِنُوا" lafzıyla verildiğinde İbn Kesîr ve Ebî Amr kıraatine göre (ي) ile okunduğu belirtilmiştir.

²⁹⁵ Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 193, 194.

²⁹⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Müdhîş*, s. 16-18.

²⁹⁷ *el-Müdhîş*'te bu sûrenin 161, 261, 264 ve 265. âyetleri de geçmesine rağmen *Fünûnü'l-efnân*'da zikredilmemiştir.

²⁹⁸ Bakara 2/17.

2. Âl-i İmrân: (...وَكُنْتُمْ عَلَىٰ شَفَا حُفْرَةٍ مِنَ النَّارِ...)²⁹⁹

3. Enâm: (...كَالَّذِي اسْتَهْوَتْهُ الشَّيَاطِينُ...)³⁰⁰

4. A'râf: (...فَمَثَلُهُ كَمَثَلِ الْكَلْبِ...)³⁰¹

Öte yandan müellif Arapların kullandıkları mesellerin Kur'ân-ı Kerim'de daha güzel bir şekilde geçtiğini belirttikten sonra bu husustaki âyet örneklerini sıralamış ve her bir meseli (وقولهم) lafzıyla göstermiştir. Söz konusu mesellere uygun olarak gösterilen âyetler şu şekildedir:

Arapların meselleri	Kurân'daki âyetler
(القتل أنفى للقتل)	³⁰² (وَلَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيَاةٌ)
(ليس المخبر كالمعين)	³⁰³ (وَلَكِنَّ لِيُظْمِنَ قَلْبِي)
(ما تزرع تحصد)	³⁰⁴ (مَنْ يَعْمَلْ سُوءًا يُجْزَ بِهِ)
(للحيطان آذان)	³⁰⁵ (وَفِيكُمْ سَمَّاعُونَ لَهُمْ)
(الحمية رأس الدواء)	³⁰⁶ (وَكُلُوا وَاشْرَبُوا وَلَا تُسْرِفُوا)
(احذر شر من أحسنت إليه)	³⁰⁷ (وَمَا نَقْمُوا إِلَّا أَنْ أَغْنَاهُمُ اللَّهُ وَرَسُولُهُ مِنْ فَضْلِهِ)
³⁰⁸ (من جهل شيئاً عاداه)	³⁰⁹ (وَإِذْ لَمْ يَهْتَدُوا بِهِ فَسَيَقُولُونَ هَذَا إِنْكَ قَدِيمٌ)
(خير الأمور أوساطها)	³¹⁰ (وَلَا تَجْعَلْ يَدَكَ مَغْلُولَةً إِلَىٰ عُنُقِكَ وَلَا تَبْسُطْهَا كُلَّ الْبَسْطِ)

²⁹⁹ Âl-i İmrân 3/103.

³⁰⁰ Enâm 6/71.

³⁰¹ A'râf 7/176.

³⁰² Bakara 2/179.

³⁰³ Bakara 2/260.

³⁰⁴ Nisâ 4/123.

³⁰⁵ Tevbe 9/47.

³⁰⁶ A'râf 7/31.

³⁰⁷ Tevbe 9/47.

³⁰⁸ Bu meselin *Fünûnü'l-efnân*'da zikredilmemesine rağmen el-Müdhîş'te iki âyet örneğiyle birlikte yer almaktadır. Üstelik *Fünûnü'l-efnân*'da doğrudan ikinci örnek verilmiştir. Dolayısıyla daha önce mesel de zikredilmediği için sanki bu örnek bir önceki mesele ait gibi görünmektedir. Halbûki arada bir mesel düşmüştür. O halde iktibasın el-Müdhîş'ten *Fünûnü'l-efnân*'a iktibas söz konusu olabilir.

³⁰⁹ Ahkâf 46/11.

³¹⁰ İsrâ 17/29.

(من أعان ظالما سلطه الله عليه)	(كُتِبَ عَلَيْهِ أَنَّهُ مَنْ تَوَلَّاهُ فَإِنَّهُ يُضِلُّهُ) ³¹¹
(لما انضج رمد)	(وَأُعْطِيَ قَلِيلًا وَأُكْذِيَ) ³¹²
(لا تلد الحية إلا حية)	(وَلَا يَلِدُوا إِلَّا فَاكِراً كَفَّارًا) ³¹³

1.2.5. Muhkem – Müteşâbih

İbnü'l-Cevzî diğer iki konuda olduğu gibi muhkem ve müteşâbih³¹⁴ arasındaki farka tefsirinde değindiğini zikrederek meseleyi tekrar izah etmemiştir.³¹⁵ Bu konu da kitabın muhtevasına girmektedir. Ne var ki

³¹¹ Hac 22/4.

³¹² Necm 53/34.

³¹³ Nûh 71/27.

³¹⁴ “Muhkem ve Müteşâbih” İslâm âlimlerinin asırlarca üzerinde durdukları meseleler içerisinde mühim bir mevkiye sahiptir. Meselenin temel kavramlarından muhkem manası açık olan, müteşâbih ise manası kapalı olan âyetlerdir. Buna göre âyetleri mutlak manada muhkem, mutlak manada müteşâbih ve bir yönüyle muhkem bir yönüyle müteşâbih şeklinde tasnif etmek mümkündür. Bu hususta erken dönemlerden itibaren âlimlerin taksimatı bulunmaktadır. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Ragıb el-İsfahani, Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal (502/1108), *Müfredatu elfazi'l-Kur'ân*, (thk. Safvan Adnan Dâvûdî, Dârü'l-kalem, Dımaşk 2002/1423; Dârü's-şamiyye, Beyrut 2002/1423 s.443-445; es-Suyûtî, *el-İtkân*, III, 5-32; Demirci, Muhsin, *Kur'ân'ın Müteşâbihleri Üzerine: (Müteşâbihâtü'l-Kur'ân)*, Birleşik Yay., İstanbul 1996, s. 63-112.

³¹⁵ Müellif tefsirinde Âl-i İmrân Sûresi'nin yedinci âyetinde müteşâbih hakkında izahatta bulunmuştur. Ardından konu hakkındaki âlimlerin görüşlerine yer vermiştir. Buna göre muhkem açık olan âyetlerdir, bunun mahiyeti hususunda ise sekiz görüş mevcuttur. Bunlar sırasıyla nâsîh, helal – haram, âlimlerin tevlini bildikleri, nesh edilmeyenler, lafzları tekrar etmeyenler, kendi başına yeterli olup açıklamaya ihtiyacı olmayanlar, mukatta harfleri hariç Kur'ân'ın tamamı, emir – nehy, vaad – vaid, helal – haramdır. Müteşâbih hakkında da mensûh, kıyametın kopması gibi âlimlerin bile manasını bilemediği âyetler, mukatta harflerinin olduğu âyetler, birkaç manaya gelebilen âyetler (ما اشتبهت), lafızları tekrar eden âyetler, birkaç bakımdan tevile ihtimali bulunan âyetler, kıssa ve darbı meselli âyetler olmak üzere yedi görüş vardır. Diğer taraftan müteşâbihi indirmenin faydası, Allah Teâlâ'nın kullarını gerek manası açık muhkem âyetleri gerekse daha fasih bir anlatım biçimi olan mecaz, kinaye gibi hitap şekillerini ihtiva eden müteşâbih âyetleriyle Kur'ân'ın bir benzerini getirmeleri hususunda aciz bırakması, kullarını imtihan etmek istemesi, ilim ehlini daha fazla meşgul etmek (âlimi cahilden ayırmak) ve derin manalar çıkarmaktır. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr fî ilmi't-tefsir*, I-IX, el-Mektebetü'l-İslâmî, Dımaşk ts., I, 350-353.

müellif tefsirinde bu konuyu izah ettiğinden burada yeniden bir bahis açmamış, mevzunun sadece ismini vermekle yetinmiştir. Ardından müteşâbih ile ilgili bir bahis daha açacağını ancak bununla lafız açısından benzer âyetleri kastettiğini belirtmiştir.³¹⁶ O halde bu son kısım Kur'ân ilimlerindeki müteşâbih hakkında değil, tamamen lâfzî bir meseledir.

1.2.6. Müştebihâtü'l-Kur'ân

Bu bölümde “Müteşâbihat” başlığı kullanılmış olmasına rağmen Müteşâbihü'l-Kur'ân değil, Kur'ân-ı Kerîm'in lafızlarındaki benzerliklerle ilgili bir ilim olan Müştebihâtü'l-Kur'ân³¹⁷ kastedildiğinden çalışmamızda meseleyi incelerken karışıklığa mahal vermemek adına “Müştebihât”³¹⁸ lafzını tercih ettiğimizi önceden belirtmek isteriz. Nitekim müellif bir önceki bölümün sonunda muhkem

³¹⁶ Bkz. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 22; İbnü'l-Cevzî, Fünûnu'l-efnân fî uyûni ulûmi'l-Kur'ân, s. 375.

³¹⁷ Müştebihâtü'l-Kur'ân hakkında bazı âlimler müstakil eserler telif etmişlerdir. Bu hususta ilk eser Kıraat imamlarından Kisâi'nin *Kitâbu'l-müteşâbihât fî'l-Kur'ân* adlı eseridir. Eserin yazması İstanbul Beyazıt Kütüphanesi'nde mevcuttur. Sehâvî'nin nazma çevirdiği bu eserin dışında Kirmânî'nin *el-Burhân fî tevcihi müteşâbihi'l-Kur'ân*, Ebu Abdillâh er-Râzî'nin *Durretu't-tenzîl ve ğurratu't-tevil*, Kadı Burhaneddin b. Cemaa'nın *Keşfu'l-meânî an müteşâbihi'l-mesânî* gibi eserleri de mevcuttur. Ayrıca bkz. Suyûtî, *el-İtkân*, III, 286.

³¹⁸ Müştebih sözlük anlamı itibarıyla benzeyen, hakkında şüpheye düşülen şeydir. Aynı zamanda bu kelime aralarında anlam ve üslup benzerliğinin bulunduğu âyetler için kullanılan bir terimdir. Söz konusu kelime genellikle usûl ilminde âyetlerin lafız ve anlam yönünden benzerliğini ifade etmek üzere “müştebihat” şeklinde çoğul olarak kullanılmaktadır. Ayrıca bkz. Demirci, Muhsin, *Tefsir Terimleri Sözlüğü*, İFAV, İstanbul 2009, s. 189.

ve müteşâbih konusuna tefsirinde temas ettiğini³¹⁹ ve lafız açısından müteşâbih âyetleri de zikredeceğini ifade etmiştir.³²⁰

Buradan hareketle lafız açısından benzer âyetler kısmında ana başlığı ifade eden (أَبَوَاب) lafzının ardından alt başlıkları gösteren (بَاب) lafızları ve muhtelif bölümlere yer verilmiştir.³²¹ Böylece “Bir yönüyle benzer âyetler”, “Lafız açısından bazı benzer âyetler”, “Kelime veya harflerinde değişiklik bulunan benzer âyetler”, “Fazla ve eksik harfleri bulunan benzer âyetler”, “Takdim ve tehirin söz konusu olduğu benzer âyetler”, “Birbiri ile ilişkisi bulunan kelimelerin kullanıldığı benzer âyetler”, “Bazı sorulara göre benzer âyetler” ve “Müslümanlarla peygamberlerin ortak özelliklerine göre benzer âyetler” bölümleri, âyetlerin lafız açısından benzerliklerine göre incelenmektedir.

Bu bölümde müellif lâfzen benzer âyetlere giriş kabilinden bir yönüyle benzer âyetlere yer vermiştir.³²² Örnek âyetler değerlendirildiğinde müellifin belirttiği lafızları bizatihi aynı şekilde taşıyan başka âyetler bulunmamakla birlikte³²³ söz konusu lafızlara yakın âyet misallerinin mevcut olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu benzerlik yönü kimi zaman her hangi bir kelimenin benzerliği bazen de âyetin birebir benzerliği (bir kelimenin marife veya nekre olarak kullanılışı ile ilgili fark müstesna) şeklinde zuhur etmektedir.³²⁴

³¹⁹ Ancak konuyu sadece muhkem ve müteşâbih arasındaki farklarla sınırlamıştır. Müellifin müstakil bir bölümde mezkûr konuların sadece isimlerini takdim etmesi nedeniyle ilgili malumat, bu çalışmanın “Muhkem – Müteşâbih” başlığında ele alınmaktadır.

³²⁰ İbnü'l-Cevzî, *Fünûnü'l-efnân*, s. 375.

³²¹ Bkz. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 22; İbnü'l-Cevzî, *Fünûnü'l-efnân*, s. 376.

³²² Bkz. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 22-24; İbnü'l-Cevzî, *Fünûnü'l-efnân*, s. 377-386. *Acâibu ulûmi'l-Kur'ân*'da bu bölüm de eksiktir.

³²³ Bakara 2/62 âyeti bu yargının dışında kalmaktadır. Zira söz konusu âyetle ilgili verilen (فَلَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ) lafzı aynı sûrenin 274. âyetinde de geçmektedir.

³²⁴ Her ne kadar müellif ana başlığın ardından “القرآن منه حرف واحد” başlığını kullanmışsa da müşkil ile “benzer” manasındaki “müteşâbih” kavramını kastetmiş olmalıdır. Nitekim konu örnekleri ile değerlendirildiğinde Kur'ân ilimlerinden biri olan Müşkilü'l-Kurân bahsi ile alakasının bulunmadığı ortaya çıkacaktır. Ayrıca

Diğer taraftan lafızlar açısından benzeyen âyetler Mushaf'taki sırasına göre ele alınmıştır.³²⁵ Meseleye giriş mahiyetinde lâfzî olarak benzeyen üç âyet verildikten sonra belirli bazı lafızlar on yedi fasıl halinde kısımlara ayrılmıştır. Konu işlenirken ilgili lafzın geçtiği âyetlere ve hangi sûrede kaç defa geçtiğine temas edilmiştir. Her bir lafzın kendi içinde bağlaç, zamir vb. değişiklikleri dikkate alınıp sayısal verilerin kullanılarak değerlendirilmesi bu eserin ne kadar teferruatlı olduğunu ortaya koymaktadır. Daha önce zikri geçen ilk üç âyetin her biri Kur'ân'nın tek bir yerinde şu şekilde geçmektedir:

فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ إِنَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ³²⁶
فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ³²⁷
فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ³²⁸

1. بِسْمِ اللَّهِ، لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ

(بِسْمِ اللَّهِ) lafzı Hûd 11/41 ve Neml 27/30 olmak üzere Kur'ân-ı Kerîm'de iki yerde geçmektedir. Ayrıca Fatıha Sûresi'nin başındaki besmele de âyet kabul edilirse üç yerde, diğer sûrelerin başındaki besmeleler âyet sayılırsa toplam 115 yerde geçmiş olur. (لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ) lafzı ise dört farklı şekilde ifade edilmiştir. Söz konusu verilerin ardından ( )

müşkil âyetlerin müteşâbih âyetlerin kapsamında değerlendirilmesinin de söz konusu olduğunu belirtmekte fayda vardır. Bu hususta bkz. Demirci, Muhsin, *Kur'ân'ın Müteşâbihleri Üzerine: (Müteşâbihâtü'l-Kur'ân)*, Birleşik Yay., İstanbul 1996, s. 65. Üstelik bu bölümde kullanılamamasına rağmen müteşâbih kavramı hakikatte bünyesinde bilinmezlik, kapalılık, benzer anlamlar arasında tercihte zorluk gibi vasıflara sahiptir. Dolayısıyla bu yönüyle de müteşâbih ve müşkil lafızları arasında münasebet kurabilmek imkân dâhilindedir.

³²⁵ Müellif burada "باب من المتشابه" şeklinde ayrı bir başlık açmasına rağmen bir önceki kısımdaki gibi lafız açısından benzer âyetlerle ilgili örnekleri sunmaya devam etmiştir. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 24-28; İbnü'l-Cevzî, *Fünûnu'l-efnân*, s. 387-419; İbnü'l-Cevzî, *Acâibu ulûmi'l-Kur'ân*, s. 168-220.

³²⁶ Âraf 7/200.

³²⁷ Fussilet 41/36.

³²⁸ Gâfir 40/56.

(إله إلا الله) lafzının Allah Teâlâ'nın ism-i a'zamından olduğuna dair bir rivâyete yer verilmiştir.

İfade Şekli	İfade Adedi
لا إله إلا الله	2
لا إله إلا أنت	1
لا إله إلا أنا	3
لا إله إلا هو	30

2. الحمد لله: Küçük lafız farklılıkları ile beş şekilde gelmiştir.

İfade Şekli	İfade Adedi
الحمد لله	21
والحد لله	2
فلله الحمد	1
له الحمد	1
وله الحمد	3

3. يسبح، سبحان الله

(يسبح) lafzı ise dört farklı şekilde, (سبحان) ise üç şekilde ifade edilmiştir:

İfade Şekli	İfade Adedi
يسبح	6
ويسبح	1
نسبح	1
تسبح	1

İfade Şekli	İfade Adedi
سبحان الله	5
وسبحان الله	2
فسبحان الله	2

4. إذا قضى أمرا: Bu lafız iki farklı şekilde toplam iki defa gelmiştir.

İfade Şekli	İfade Adedi
إذا قضى أمرا	2
وإذا قضى أمرا	1

5. تبارك: Üç şekilde ifade edilmiştir:

İfade Şekli	İfade Adedi
تبارك	6
فتبارك	2
وتبارك	1

6. تلك: Üç şekilde ifade edilmiştir:

İfade Şekli	İfade Adedi
تلك	28
وتلك	11
فتلك	2

7. نعم: Dört şekilde ifade edilmiştir.

İfade Şekli	İfade Adedi
نعم	5
ونعم	4
فنعم	6
فلنعم	1

8. بئس: Küçük lafız ile altı şekilde gelmiştir.

İfade Şekli	İfade Adedi
بئس	8
فبئس	7
وبئس	15 ³²⁹
ولبئس	4
لبئس	5
فلبئس	1

9. أم لم: Bu lafız Kur'ân'da altı defa kullanılmıştır.

³²⁹ Müellif bu 15 lafzı da benzer kullanımlarına göre kendi içinde dört kısımda sınıflandırmıştır.

10. يك، تك، Üç şekilde ifade edilmiştir.

İfade Şekli	İfade Adedi
تك	7
يك	8
نك	2

11. يا أيها الناس: Bu lafız iki farklı şekilde gelmiştir:

İfade Şekli	İfade Adedi
يا أيها الناس	20
أيها الناس	1

12. يا أيها الذين آمنوا: Kur'ân'da seksen dokuz defa geçen bu lafzın bulunduğu âyetler, Mushaf'taki sıralarına uygun olarak verilmiştir. Ayrıca her sûrede kaç defa geçtiği de belirtilmiştir.³³⁰

13. يا أيها الذين كفروا: (يا أيها الذين كفروا) ve (يا أيها الذين هادوا) şekillerinde birer defa kullanılmıştır.

14. يا أيها النبي: Bu lafız iki farklı şekilde gelmiştir:

İfade Şekli	İfade Adedi
يا أيها النبي	13
يا أيها الرسول	2

---

³³⁰ Sayılar verilirken sayıların temyizi ile ilgili bir irab hatası bulunmaktadır.

15. فلما: Kur'ân'da 101 defa geçen bu lafızın geçtiği sûreler Mushaf'a göre sıralanmıştır.

16. ولما: Kur'ân'da 31 defa geçen bu lafızın geçtiği sûreler Mushaf'a göre sıralanmıştır.³³¹ Ancak âyetlerin yazımında görülen hataları muhakkik Mushaf'a uygun olarak tashih etmiştir. Bakara 214. âyetini buna misal vermek mümkündür.³³²

17. يسألونك : Bu lafız iki farklı şekilde gelmiştir:

İfade Şekli	İfade Adedi
يسألونك	9
ويسألونك	9

1.2.6.1. Kelime veya Harflerinde Değişiklik Bulunan Benzer Âyetler

Lafız açısından benzer olmasına rağmen bir kelime veya harfinde değişiklik bulunan âyetlerin incelendiği bu bölümde Bakara'dan İnsan Sûresi'ne kadar Mushaf'a göre sıralama yapılmıştır.³³³ Bakara Sûresi'ndeki (وَقُلْنَا يَا آدَمُ اسْكُنْ ...) ³³⁴ lafzı ile A'râf Sûresi'ndeki (وَيَا آدَمُ ...) ³³⁵ arasındaki benzerlikler bu kabilden değerlendirilmiştir.

Söz konusu âyetler ele alınırken benzer olan âyetin tamamını zikretmek yerine sadece değişiklik bulunan kısmına temas edilmiştir. İbnü'l-Cevzî'nin ilgili âyetler içerisinde müteşâbihin başka bablarında örnek olarak verdiği âyetler de bulunmaktadır. Zira müellif "Bir

³³¹ Muhakkik âyetlerdeki hataları Mushaf'a uygun bir şekilde tashih etmiştir.

³³² Bkz. İbnü'l-Cevzî, *Fünûnü'l-efnân*, s. 417.

³³³ Bkz. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 28-33; İbnü'l-Cevzî, *Fünûnü'l-efnân*, s. 420-450; İbnü'l-Cevzî, *Acâibu ulûmi'l-Kur'ân*, s. 221-263.

³³⁴ Bakara 2/35.

³³⁵ A'râf 7/19.

yönüyle benzer âyetler”³³⁶ bölümünde örnek gösterdiği “... وَيَقْتُلُونَ...”³³⁷ âyetini burada da kaydetmiştir. Ne var ki müellif ilk bölümde sadece verilen âyeti bir yönüyle benzer olan âyetler arasında sıralamakla yetinirken onun benzerlik arz ettiği âyetlere işaret etmemiştir.

Diğer taraftan âyet örnekleri verilirken özellikle de çalışmanın uzun ve teferruatlı olmasından ileri gelen hatalar görülmektedir.³³⁸ Hataların bir kısmı müelliften kaynaklanmışsa da farklı nüshaların mukayesesi neticesinde müstensihlerin ihmallerinin de az olmadığı görülmektedir. Bu arada muhakkik söz konusu hataları devamlı tashihe gitmiştir.³³⁹ Mesela (وَبُشِّرِ الْمُسْلِمِينَ) ³⁴⁰ lafzının Kur’ân’da iki defa geçtiği ve geçiş yerleri ifade edilirken bütün nüshalarda âyetteki “وَرَحْمَةً” ibaresinin eksik olmasının müelliften kaynaklanan hatalar kabilinden değerlendirilmesi mümkündür.³⁴¹ Buna mukabil (وَبُشِّرِ لِلْمُحْسِنِينَ) ³⁴² lafzının nüshalardan birinde hatalı bir şekilde “لِلْمُسْلِمِينَ” ibaresiyle yazılması da müstensihe mâl edilebilir. Ancak bu örnekte müellif (وَبُشِّرِ لِلْمُحْسِنِينَ) lafzının Ahkâf ve Lokmân Sûresi olmak üzere Kur’ân’da iki kere geçtiğini ifade etmiştir. Hâlbuki Lokmân Sûresi’nde

³³⁶ Bkz. İbnü'l-Cevzî, *Fünûnu'l-efnân*, s. 377-386.

³³⁷ Bakara 2/61.

³³⁸ A'râf 7/161, Meryem 19/20, Zâriyât 51/28, Enbiyâ 21/70 âyetlerini bu kabilden değerlendirmek mümkündür. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. İbnü'l-Cevzî, *Fünûnu'l-efnân*, s. 421-450.

³³⁹ Ancak muhakkik bazen müellifi tashih ederken kendisi yanılığa düşmüştür. Mesela müellif Lokmân 31/7 âyetinin Câsiye 45/8. âyeti ile benzer olduğunu zikretmesine rağmen muhakkik Lokmân Sûresi'nde böyle bir âyetin bulunmadığını ifade etmiştir. Ne var ki mezkûr âyet müellifin de ifade ettiği şekilde ilgili sûrede bulunmaktadır.

³⁴⁰ Nahl 16/89, 102.

³⁴¹ İbnü'l-Cevzî, *Fünûnu'l-efnân*, s. 423.

³⁴² Ahkâf 46/12.

müellifin yanılarak verdiği şekilde değil (هُدًى وَرَحْمَةً لِّلْمُحْسِنِينَ)³⁴³ olarak gelmiştir. Dolayısıyla söz konusu âyetlerin sadece son kelimeleri itibarıyla benzerliğinden söz edilebilir. Öte yandan (أَنْ ظَهَرَ بَيْنِي ...) ³⁴⁴ âyetinde olduğu gibi bütün nüshalarda baştaki “أَنْ” kısmının eksikliği ilk etapta düşmüş olma izlenimi verse de bütün nüshalarda bulunmayışı hatanın müelliften kaynaklandığı ihtimalini daha fazla düşündürmektedir.³⁴⁵

Müellif ayrıntılı bir şekilde çalışmasına rağmen zaman zaman bazı hususları gözden kaçırmıştır. Nitekim müellif (مِّنَ الْمُشْرِكِينَ) ibaresinin Kur’ân’da iki kere geçtiğini³⁴⁶ belirttikten sonra bir yerde daha bulunduğunu³⁴⁷ zikretmiş ne var ki ibarenin yer aldığı iki yeri³⁴⁸ gözden kaçırmıştır.³⁴⁹ Dolayısıyla bu türden teliflerin gözden geçirilip tashih edilmeye ihtiyacı vardır.

Her ne kadar müellif, tekrarı tercih etmese de işlediği bazı konuları farklı kitaplarında tekrar etmiş hatta aynı örnekleri kullanmaktan çekinmemiştir. Buradan hareketle müellifin telif ettiği *el-Müdhiş* adlı eserinde lafız açısından benzer âyetlerle ilgili açtığı fasılların *Fünûnü’l-efnân*’daki bahislerle bütünlük arz ettiğini belirtmekte fayda vardır. Öyle ki müellif lâfzen mütaşabih âyetlerle ilgili açtığı fasılları aynı sıraya göre vermekten beri durmamıştır. Fakat müellifin *el-Müdhiş*’te verdiği toplam otuz örneğin³⁵⁰ her birini *Fünûnü’l-efnân*’da da aynı haliyle ele aldığı hatta daha fazla örnek sunduğu dikkate alındığında bu eserde mevzuyu daha ayrıntılı incelediği gerçeği ortaya çıkacaktır. O zaman

³⁴³ Lokmân 31/3.

³⁴⁴ Bakara 2/125.

³⁴⁵ Bkz. İbnü’l-Cevzî, *Fünûnü’l-efnân*, s. 424.

³⁴⁶ Bakara 2/125, Âl-i İmrân 67.

³⁴⁷ Nahl 16/123.

³⁴⁸ Âl-i İmrân 3/95, En’âm 6/161.

³⁴⁹ Muhakkikin tashihi için bkz. İbnü’l-Cevzî, *Fünûnü’l-efnân*, s. 425.

³⁵⁰ Ancak müellif her iki telifinde de toplam kaç konuya temas ettiğine dair bir beyanda bulunmamıştır.

müellif her hangi bir konuya dair aktaracağı meseleleri ortaya koyarken bazen konuyu genişletmekte bazen de ihtiyaca göre muhtasar olarak geçmektedir. Ayrıca müellif meselelere daha hâkim olabilmek için mevzuları sistematik bir şekilde sunmaktadır. Zaten onun zikri geçen iki eserinde de örneklerin sırasına varıncaya kadar aynı yolu takip etmesi ve Mushaf sırasına bağlı kalması da bu titizliğinin bir neticesidir. Yine müellif meseleler hakkında tercihte bulunurken çoğunluğun görüşünü tercih etmektedir. Dolayısıyla eserleri arasındaki münasebet sıradan bir tekrar faaliyeti ile karıştırılmamalı, müellifin bir konuya dair katkılarının bir semeresi olarak değerlendirilmelidir.

Bunlara ilaveten diğer eserlerde olduğu gibi ilgili örnekler verilirken müellifin ya da müstensihin bazı hataları da dikkatlerden kaçmamaktadır. Harflerinde değişiklik bulunan benzer âyetlere dair bölümde temas edilen (... أَنْ ظَهَرَ بَيْتِي لِلطَّائِفِينَ وَالْعَاكِفِينَ ...) ³⁵¹ âyeti ile benzerliği bulunan (... وَظَهَرَ بَيْتِي لِلطَّائِفِينَ وَالْقَائِمِينَ ...) ³⁵² âyeti ele alınırken ikinci âyetin *el-Müdhîş*'te hata ile “فِي الْحَجَرِ” şeklinde Hicr Sûresi'nde bulunduğu ifade edilmesine rağmen ³⁵³ *Fünûnü'l-efnân*'da doğru haliyle “فِي الْحَجَرِ” Hac Sûresi'nde yer aldığının beyan edilmesini ³⁵⁴ buna örnek vermek mümkündür. Tabiatıyla bu hata küçük bir harften kaynaklanmaktadır ancak bir müellifin iki eserinde aynı konuyu ele alırken kendini bizzat kendisinin tashih etmesi son derece dikkat çekicidir. Ayrıca bu veri tahkik edilen kısımda olduğundan müstensihin tashih etme ihtimali söz konusu değildir.

---

³⁵¹ Bakara 2/125.

³⁵² Hac 22/26.

³⁵³ İbnü'l-Cevzî, *el-Müdhîş*, s. 18.

³⁵⁴ İbnü'l-Cevzî, *Fünûnü'l-efnân*, s. 424.

1.2.6.2. Fazla ve Eksik Harfleri Bulunan Benzer Âyetler

Birbirinden eksik veya fazla lafızları bulunan müteşâbih âyetlerin Bakara'dan Fecr Sûresi'ne kadar Mushaf sırasına göre verildiği bu bölümde, benzer âyetlerin sayısına göre bazen ikili mukayeseler yapılırken bazen de söz konusu lafzın geçtiği her bir âyete ayrı ayrı temas edilmiştir.³⁵⁵ (فَبَدَّلَ الَّذِينَ ظَلَمُوا قَوْلًا...) ile (فَبَدَّلَ الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْهُمْ...) (فَبَدَّلَ الَّذِينَ ظَلَمُوا قَوْلًا...) ³⁵⁶ ile (فَبَدَّلَ الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْهُمْ...) ³⁵⁷ âyetleri ve (فَبَدَّلَ الَّذِينَ ظَلَمُوا قَوْلًا...) ³⁵⁸ âyetinin eksik ve fazla lafız farklılığı ile geçtiği yerler³⁵⁹ buna örnek teşkil etmektedir. Örnekler değerlendirildiğinde aynı âyetin lâfzen farklı iki kısmının, benzer âyetlerle ilgili iki farklı başlıkta kullanıldığı görülmektedir.³⁶⁰

İbnü'l-Cevzî ilgili farkları gösterirken lafzın tamamını aktardığı gibi zaman zaman da muhtasar bir şekilde sadece farklı olan ibareyi vermekle yetinmiştir.³⁶¹ Müellif bir önceki bölümde olduğu gibi toplam kaç benzer âyetten bahsettiğine dair her hangi bir açıklamada bulunmamaktadır. Bununla beraber verilen 96 örneğin 32 tanesi aynı şekilde müellifin *el-Müdhîş* adlı eserinde geçmektedir.³⁶² Fakat (يُرِيدُ أَنْ) ³⁶³ âyetinin verildiği örnek dışında ciddi olmayan birkaç ibare farklılığı bulunmaktadır. *el-Müdhîş*'te zikri geçen

³⁵⁵ Bkz. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 33-35; İbnü'l-Cevzî, *Fünûnü'l-efnân*, s. 451-466; İbnü'l-Cevzî, *Acâibu ulûmi'l-Kur'ân*, s. 264-284.

³⁵⁶ Bakara 2/59.

³⁵⁷ A'râf 7/162. (Sehven 161. âyet olduğunu söylenmiştir.)

³⁵⁸ Mâide 5/46.

³⁵⁹ Müellif (فَبَدَّلَ الَّذِينَ ظَلَمُوا قَوْلًا...) ibaresinin dört defa "التَّوْرَةَ" lafzı bulunmaksızın geçtiğini belirttiikten sonra söz konusu yerleri şu şekilde vermiştir: Bakara 2/97, Âl-i İmrân 3/3, Fâtır 35/31, Ahkâf 46/30. Ancak aynı lafzın Maide 5/31, 48. âyetlerde de geçtiği bildirilmemiştir.

³⁶⁰ Mukayese için bkz. İbnü'l-Cevzî, *Fünûnü'l-efnân*, s. 420 ve 451. Bakara 2/35 ve A'râf 7/19 âyetlerin "Kelime veya harflerinde değişiklik bulunan benzer âyetler" ve "Fazla ve eksik harfleri bulunan benzer âyetler" başlıklarında kullanılmıştır.

³⁶¹ Daha ayrıntılı bilgi için bkz. İbnü'l-Cevzî, *Fünûnü'l-efnân*, s. 451-466.

³⁶² Bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-Müdhîş*, s. 21.

³⁶³ Â'râf 7/110.

âyetin hatayla Ahzâb Sûresi'nde bulunduğu ifade edilmiştir.³⁶⁴ Burada müellif *Fünûnü'l-efnân* ile kendisini tashih etmiştir.³⁶⁵

Bu bölümde bütün nüshalarda Mushaf'a muhalif bir takım hatalar bulunmaktadır.³⁶⁶ Buna ilaveten nüshaların bazılarında hatalı, bazılarında doğru olarak gelen kullanımlar da mevcuttur.³⁶⁷

1.2.6.3. Takdim ve Tehirin Söz Konusu Olduğu Benzer Âyetler

Bundan önceki müteşâbih bölümlerde olduğu gibi burada da lafızlarında takdim tehir olan benzer âyet örnekleri Mushaf'taki sırasına göre verilmiştir.³⁶⁸ İbnü'l-Cevzî her ne kadar sayı belirtmese de verilen 22 örneğin 15 tanesi *el-Müdhîş*'te geçmektedir.³⁶⁹ Bu bölümde müellif birkaç kere geçen lafızlarda öncelikle lafzı tayin ederek Kur'ân'da kaç defa geçtiğini ve geçiş yerlerini vermiş ardından takdim tehir neticesinde lafızın değişen haliyle geçtiği yerlere atıfta bulunmuştur.³⁷⁰ Müellif ikili örneklerde ise (...*كُونُوا قَوَّامِينَ بِالْقِسْطِ شُهَدَاءَ لِلَّهِ*...) ³⁷¹ ve (...*كُونُوا قَوَّامِينَ لِلَّهِ شُهَدَاءَ بِالْقِسْطِ*...) ³⁷² şeklinde âyetleri nakletmekle yetinmiştir. Diğer bölümlerde olduğu gibi âyetin ilgili kısmı farklı kullanımıyla birlikte tekrar edilmiş ve sadece farklı kısımları arz

³⁶⁴ Bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-Müdhîş*, s. 20, 21.

³⁶⁵ Bkz. İbnü'l-Cevzî, *Fünûnü'l-efnân*, s. 460.

³⁶⁶ Söz konusu örnekleri muhakkikin tespitlerinden hareketle Âl-i İmrân 2/73, Nisâ 4/38, Mücâdele 58/15 gibi âyetlerde görmek mümkündür.

³⁶⁷ Bu husustaki örnekleri de muhakkikin tespitlerinden hareketle Tevbe 9/85, Tevbe 9/94, Yûnus 10/74 gibi âyetlerde görmek mümkündür.

³⁶⁸ Bkz. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 35-36; İbnü'l-Cevzî, *Fünûnü'l-efnân*, s. 467-470; İbnü'l-Cevzî, *Acâibu ulûmi'l-Kur'ân*, s. 285-290.

³⁶⁹ Bkz. Bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-Müdhîş*, s. 21, 22.

³⁷⁰ Örnek için Bkz. İbnü'l-Cevzî, *Fünûnü'l-efnân*, s. 467.

³⁷¹ Nisâ 4/135.

³⁷² Maide 5/8.

edilmiştir. Bu duruma (...وَتَرَى الْفُلْكَ مَوَاحِرَ فِيهِ...)³⁷³ ve (...فِيهِ مَوَاحِرَ...)³⁷⁴ âyetleri misal verilebilir.³⁷⁵

1.2.6.4. Birbiri ile İlişkisi Bulunan Kelimelerin Kullanıldığı Benzer Âyetler

Birbiri ile ilişkisi bulunan kelimelerin önce veya sonra kullanımlarından kaynaklanan farklılıkları Mushaf'ta geçiş şekillerine göre ele alınmıştır.³⁷⁶ İbnü'l-Cevzî meseleyle ilgili ilk örnekleri müteakip on fasıl açmıştır. Ancak konunun daha kapsamlı incelenmesi için müellifin örneklerini bir tabloda toplamak yerinde olacaktır:

İfade Şekli	İfade Adedi	İfade Şekli	İfade Adedi
النفع قبل الضر	8	الضر قبل النفع	9
اللعب قبل اللهو	4	اللهو قبل اللعب	2
الرجفة	3		
الصبيحة	5		
في دارهم	4	في ديارهم	2 ³⁷⁷
التراب مع العظام	5		
التراب	3 ³⁷⁸		
الإنس قبل الجن	3		
السبيل قبل الأموال	3		

Önce – sonra kullanımların yanı sıra “الرجفة” gibi tek bir kelimenin, “تُرَابًا وَعِظَامًا” gibi iki kelimenin veya “تُرَابًا” gibi hem tek başına hem de başka kelime ile gelebilen kelimelerin geçtiği âyetlere değinilmiştir.³⁷⁹ Ancak tek lafızlarda, Mushaf'ta olmasına rağmen müellifin gözden

³⁷³ Nahl 16/14.

³⁷⁴ Fâtır 35/12.

³⁷⁵ *Acâibu ulûmi'l-Kur'ân* burada sona ermektedir.

³⁷⁶ Bkz. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 35-36; İbnü'l-Cevzî, *Fünûnü'l-efnân*, s. 471-477.

³⁷⁷ “فِي دَارِهِمْ” ve “مِنْ دَارِهِمْ” iki farklı kullanımla şeklinde birer defa geçtiğine de ayrıca değinilmiştir.

³⁷⁸ Müellifin Nebe 78/40 âyetini gözden kaçırmasına rağmen muhakkik herhangi bir açıklamada bulunmamıştır.

³⁷⁹ Daha ayrıntılı bilgi için bkz. İbnü'l-Cevzî, *Fünûnü'l-efnân*, s. 471-477.

kaçırdığı kısımlar söz konusudur.³⁸⁰ Bu bölümde de önceki bölümlerde olduğu gibi bütün yazma nüshalarda veya bazı nüshalarda Mushaf'tan farklı yazım hataları mevcuttur.³⁸¹

1.2.6.5. İstifham Üslûbundan Kaynaklanan Benzer Âyetler

Müteşâbih âyetlerin insanı âciz ve hayran bırakan yönlerine işaret edildiği bu bölümde aynı lafızların nasıl bir insicam içerisinde geldiği gösterilmiştir.³⁸² Müellif belki de çoğu kimsenin okurken farkına varamadığı ilginç tekrarlar yer verirken “Eğer denilirse / إن قيل” ve “Cevap şöyledir / فالجواب” lafızları vasıtasıyla on soru halinde arka arkaya gelen benzerliklere işaret etmiştir. Söz konusu soru ve cevapları şu şekilde sıralamak mümkündür:

1. Sonları Allah Teâlâ'nın iki ismiyle biten ardışık yedi âyet Kur'ân'da nerede geçmektedir? (Hac 22/59 – 65)

2. Her biri “قَالَ” ile başlayan dokuz âyet nerede geçmektedir? (Şuarâ 26/ 23 – 31)

3. Her biri “قَالُوا” ile başlayan beş âyet nerede geçmektedir? (Yûsuf 12/71 – 75)

4. Her biri “وَلَقَدْ” ile başlayan beş âyet nerede geçmektedir? (Kamer 36 – 41)³⁸³

5. Her biri “ش” ile başlayan beş âyet nerede geçmektedir? (Bakara 2/185, Âl-i İmrân 3/18, Nahl 16/121, Şûra 42/13)

³⁸⁰ Her ne kadar muhakkik müellifin kaçırıldığı yerleri vermişse de kendisinin de “الرحفة” kelimesinde Hicr 15/73, 83; Ankebût 29/40 ve Kâf 50/42 âyetlerini gözden kaçırıldığı ortaya çıkmaktadır. Bu hususta muhakkikin tespit ettiği âyetler için bkz. *Fünûnü'l-efnân*, s. 473, 474.

³⁸¹ Bu hususta muhakkikin tespit ettiği âyetler için bkz. İbnü'l-Cevzî, *Fünûnü'l-efnân*, s. 471-477.

³⁸² Bkz. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 36; İbnü'l-Cevzî, *Fünûnü'l-efnân*, s. 478-480.

³⁸³ Muhakkik ilgili sûrenin 39. âyetinin “وَلَقَدْ” ile başlamadığını ifade ederek müellifin bu tespitinde tashihe gitmiştir.

Bu sorunun akabinde sonu “ش” ile biten âyetlerin Kâria 101/5 ve Kureyş 106/1 âyetleri olduğu ifade edilmiştir.

6. Ortasında “يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا” ibaresinin bulunduğu âyet nerede yer almaktadır? (Azâb 33/56)

Bu soruyu müteakip ortasında “يَا أَيُّهَا النَّاسُ” bulunan âyetin Yûnus 10/23 olduğu belirtilmiştir.

7. “الَّذِينَ آمَنُوا وَعَلَىٰ رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ” lafzı nerede geçmektedir? (Nahl 16/99)

8. “الَّذِينَ آمَنُوا لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ” lafzı nerede geçmektedir? (Nûr 24/19)

9. Alfabedeki bütün harfleri ihtiva eden âyetler nerede geçmektedir? (Âl-i İmrân 3/154, Feth 48/29)

10. Allah lafzının geçmediği sûre hangisidir? (Kamer, Rahmân)

Ayrıca Kamer, Rahmân ve Vâkıa sûrelerinde “بِاللَّهِ”, “اللَّهُ” ve “وَاللَّهُ” bulunmadığı ifade edilmiştir. Daha sonra bütün âyetlerinde “اللَّهُ” lafzının geçtiği sûrelerin Mücâdele ve Haşr sûresi olduğu belirtilmiştir. Bu bölümde de bütün nüshalarda, Mushaf hattından farklı kaydedilmiş yerler bulunmaktadır.³⁸⁴

1.2.7. Garîbu'l-Kur'ân

Kur'ân-ı Kerîm'deki garip kelimelerin açıklandığı bölümde Bakara'dan başlanarak Nâs'a kadar devam etmek sûretiyle her bir sûrenin sırası takip edilmiştir. Ayrıca sûre isimleri diğer bölümlerde olduğu gibi daha koyu ve büyük karakterlerle yazılmıştır. Bu bölüm de Köprülü nüshasındaki ilave bölümler arasında olduğundan müellifin konuyla irtibatlı telif ettiği *Tezkiretü'l-erîb fî tefsiri'l-garîb* adlı eseri ile mukayese edildiğinde ciddi benzerlikler ortaya çıkmaktadır. Her şeyden önce *Fünûnü'l-efnân*'nın bu kısmı ile *Tezkiretü'l-erîb*'in aynı lafızlarla meseleye girdiğini belirtmek gerekir. Hatta bazı küçük

³⁸⁴ Bu hususta muhakkikin tespit ettiği âyetler için bkz. İbnü'l-Cevzî, *Fünûnü'l-efnân*, s. 479.

istisnalar dışında söz konusu telifler birbirinin tamamen aynısıdır.³⁸⁵ Bu da eserlerin birinin diğerinden iktibas ettiği ihtimalini kuvvetlenmektedir. Zaten farklı olan yerlerin, bir nüshadan diğer nüshaya geçirilirken dikkatten kaçan kısımlar olması da imkân dâhilindedir. Nitekim (أَنذَادًا)³⁸⁶ lafzı açıklanırken iki eserde de “الأمثال” ifadesinin kullanılmasına rağmen *Fünûnü'l-efnân*'da *Tezkiretü'l-erîb*'de bulunan “الأشكال و هي الأَصْنَام” ibaresinin eksikliği bu kabilden değerlendirilebilir.³⁸⁷ Aynı şekilde *Tezkiretü'l-erîb*'de (هَذَا الَّذِي رُزِقْنَا مِنْ) kısmının verilmemesi³⁸⁹ veya (أَوَّلَ كَافِرٍ بِهِ)³⁹⁰ âyetinden *Fünûnü'l-efnân*'da (أَوَّلَ كَافِرٍ) kadarının alınması diğer misallerdir.³⁹¹ Yine bazen Bakara 2/58. âyetinin (بِمَعْنَى)³⁹² ibaresindeki gibi açıklama esnasında eserlerden birinde (سُجَّدًا) diğerinde ise (الَّذِينَ اغْتَدَوْا مِنْكُمْ فِي السَّبْتِ)³⁹⁴ kullanılması ve (أَى)³⁹³ ilgili yapılan izahta “وَقَدْ حَرَّمَ عَلَيْهِمْ ذَلِكَ”³⁹⁵ lafzının “ذَلِكَ عَلَيْهِمْ”³⁹⁶ şeklinde yerlerinin değişmesi diğer farklılıklardır. Ancak *Fünûnü'l-efnân*'da aradan bazı lafızların düşmüş olması³⁹⁷ özellikle bu eserde eksiklik bulunduğunu göstermektedir. Söz konusu eserde her bir

³⁸⁵ Bkz. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 37-114; İbnü'l-Cevzî, *Tezkiretü'l-erîb fî tefsiri'l-garîb*, (thk. Tarık Fethi Seyyid), Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2004, 14-478.

³⁸⁶ Bakara 2/22.

³⁸⁷ Bkz. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 37, İbnü'l-Cevzî, *Tezkiretü'l-erîb*, s.15.

³⁸⁸ Bakara 2/25.

³⁸⁹ Bkz. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 38, İbnü'l-Cevzî, *Tezkiretü'l-erîb*, s.16.

³⁹⁰ Bakara 2/41.

³⁹¹ Bkz. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 38, İbnü'l-Cevzî, *Tezkiretü'l-erîb*, s.15.

³⁹² Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 38.

³⁹³ İbnü'l-Cevzî, *Tezkiretü'l-erîb*, s. 17.

³⁹⁴ Bakara 2/65.

³⁹⁵ İbnü'l-Cevzî, *Tezkiretü'l-erîb*, s. 18.

³⁹⁶ Fazıl Ahmet Paşa Blm, dn. 208, vr. 38.

³⁹⁷ *Fünûnü'l-efnân*'da Bakara 2/71. âyeti açıklanırken (أَى) lafzı düşmüştür. (Bkz. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 38, İbnü'l-Cevzî, *Tezkiretü'l-erîb*, s.18).

sûrenin adı büyük karakterlerle yazılmış ancak “Sûre” lafzı son cüzde ara sıra kullanılmamıştır. Konu işlenirken yapılan açıklamalar esnasında “المطر (والصيب)”³⁹⁸ lafzında olduğu gibi kimi zaman tek bir kelime ile iktifa edilmiş,³⁹⁹ kimi zaman (مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا)⁴⁰⁰ ibaresinde olduğu gibi mesele daha geniş bir şekilde tefsir edilmiştir.⁴⁰¹ Bazen de İbn Abbas, İbn Mes’ûd gibi sahâbelerden nakilde bulunulmuştur. Buna (تلبسوا)⁴⁰² lafzı hakkında yapılan açıklamaları misal vermek mümkündür.⁴⁰³ Ayrıca ilk örnekteki gibi kelimelerin Kur’ân’da kullanıldığı hal üzere değil, sözlükteki şekliyle getirilmesi söz konusu olmuştur.⁴⁰⁴ Âyette geçen (حُوبًا)⁴⁰⁵ lafzı açıklanırken marife getirilmesi de buna misal sayılabilir.⁴⁰⁶ Diğer taraftan müellif kimi zaman âyetlerin sebebi nüzûlüyle meseleye başlamış kimi zamansa âyeti zamirlerle açıklamıştır. Bütün bunlara ilaveten müellif sadece kelimeleri değil âyetin tamamını da tefsir etmiştir.⁴⁰⁷ Böylece yapılan ön inceleme iki telifin aynı olduğu izlenimini vermektedir. Ancak sadece ilk kısımların mukayesesi eserlerin aynı olduğunu iddia etmek için yeterli değildir. Bu bakımdan eserlerin her bir sûredeki âyet açıklamalarının karşılaştırması mesele hakkında daha kesin hüküm vermeyi sağlayacaktır. Yalnız söz konusu kısım yazmada 37 ila 114. varak kadar büyük bir yekûnu tuttuğundan sûrelerde tefsir edilen ilk ve son lafızlar incelenmiştir.⁴⁰⁸

Netice itibarıyla *Fünûnü’l-efnân*’ın “Garibu’l-Kur’ân” bahsinin *Tezkiretü’l-erîb* ile muvafakat ettiği ve eksikliklerin *Fünûnü’l-efnân*’da

³⁹⁸ Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 37; İbnü’l-Cevzî, *Tezkiretü’l-erîb*, s.15.

³⁹⁹ Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 37; İbnü’l-Cevzî, *Tezkiretü’l-erîb*, s. 15.

⁴⁰⁰ Bakara 2/30.

⁴⁰¹ Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 38; İbnü’l-Cevzî, *Tezkiretü’l-erîb*, s.16.

⁴⁰² Bakara 2/42.

⁴⁰³ Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 38; İbnü’l-Cevzî, *Tezkiretü’l-erîb*, s. 16-17.

⁴⁰⁴ Bakara 2/19 âyetinde (كَصِيبٍ) şeklinde geçmektedir.

⁴⁰⁵ Nisâ 4/2.

⁴⁰⁶ İbnü’l-Cevzî, *Tezkiretü’l-erîb*, s. 58.

⁴⁰⁷ Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 107; İbnü’l-Cevzî, *Tezkiretü’l-erîb*, s. 414.

⁴⁰⁸ *Fünûnü’l-efnân* ve *Tezkiretü’l-erîb*’in mukayesesi için bkz. EK 8.

yoğunlaştığı ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla *Fünûnü'l-efnân*'nın Köprülü nüshasındaki bu ilave kısmının müellifin *Tezkiretü'l-erîb* adlı eserinden iktibas edilmiş olması imkân dâhilindedir.

1.2.8. Vücûh ve Nezâir

Kur'ân ilimleri içerisinde önemli bir mevkisi bulunan ve kelimelerinin ifade ettikleri anlamları inceleyen “Vücûh ve nezâir” *Fünûnü'l-efnân*'ın Köprülü nüshasında yer almasına rağmen diğer nüshalarda bulunmayan ilave konularından biridir.⁴⁰⁹ Bu bölümde bir kelimenin birkaç manaya gelmesi manasında kullanılan vücûh ile aynı kelimenin Kur'ân'ın muhtelif yerlerinde farklı anlamlar ifade etmesini inceleyen nezâir üzerinde durulmuştur. Vücûh ve nezâirin alanına giren kelimelerin sözlük ve terim anlamları, alfabedeki harf sırası takip edilmek suretiyle ve âlimlerin görüşleriyle birlikte ele alınmıştır. Diğer bölümlerde sûre sıralamasının dikkate alındığı gibi bu bölümde de kelimelerin sözlükteki alfabetik dizimine itibar etmek suretiyle bazı ansiklopedik bilgiler verilmiştir. Kelimelerin manalarına dair görüşler sunulurken kimi zaman rivâyet kaynağı olan âlimlerin isimleri zikredilmiş, kimi zaman da umûmi alıntılarda bulunulmuştur. Bu bağlamda İbn Fâris gibi dilcilerin görüşlerine temas edilmiştir. Konunun muhatabın zihninde daha net anlaşılması için mezkûr kelimenin geçtiği âyetlerden önce kelimenin sözlük anlamı ve kullanımı ile ilgili örnekler de serdedilmiştir.

Müellifin bu mevzuu Kur'ân ilimleri ile alakalı diğer eserlerinde de incelediği görülmektedir. Bu bölüm işlenirken müellifin konu ile ilgili eserlerinden istifade edilmiş olabileceği ihtimalinden ötürü ilgili

---

⁴⁰⁹ Bkz. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 138-170.

* Âyetin sebebi nüzûlu ile başlanmıştır.

** İbn Kuteybe'den rivâyetle başlanmıştır.

eserler arasında mukayesede bulunmak gerekmektedir. Eserler karşılaştırıldığında son derece fazla benzerliğin bulunduğu görülmektedir. Pek tabidir ki bunda müellifin işlediği konunun alfabetik bir sırayı gerektirmesi de etkilidir. Müellif kelimelerin manalarını farklı eserlerinde aynı başlıklar halinde ele almıştır. Eserler, işleniş şekli ve temas edilen ana başlıklar itibarıyla aynı olmakla birlikte ihtiva ettikleri alan itibarıyla bazı farklılıklara sahiptir. Söz gelimi Kur'ân ilimlerine dair genel bilgiler içeren *el-Müdhîş*'te ve müellifin vüçûh ve nezâir konusuna dair müstakil bir eseri olan *Nüzhetü'l-a'yüni'n-nevâzir fî ilmi'l-vüçûh ve'n-nezâir*'de de *Fünûnü'l-efnân*'daki gibi kelimeler alfabenin (حرفالألف) şeklinde ilk harfinden başlayarak son harfine kadar bölümler eşliğinde verilmiştir. Her ne kadar aynı kelimelere temas edilmiş olsa da eserler arasında ihtiva ettikleri kelime sayılarında farklılıklar bulunmaktadır. Bu bağlamda meseleyle ilgili müstakil bir eser olması hasebiyle *Nüzhetü'l-a'yüni'n-nevâzir fî ilmi'l-vüçûh ve'n-nezâir*'de işlenen kelime sayısı en fazla iken, ulûmü'l-Kur'ân hakkında umûmî bilgiler vermesine rağmen bunun dışında hadis, dil vb. gibi farklı konulara da iktibas eden *el-Müdhîş*'te en azdır. Diğer taraftan *Fünûnü'l-efnân*'da *el-Müdhîş*'te temas edilenlere ilaveten farklı kelimeler de incelenmiştir.⁴¹⁰ Şu kelimeler müellifin *el-Müdhîş* adlı eserinde de işlenmiştir:⁴¹¹

”أو، أدنى، الإنزال، الأرض، الأمر، الإنسان، الباء، الحق، الخير، الدين، الذكر، الروح، الصلاة، عن، الفتنة، في، القرية، كان، كلا، اللام، لولا، من، الواو، الهدى“

Bu eserde kelimelerin manaları verildikten sonra âyetlerdeki örnekleri belirtilmiştir. *Nüzhetü'l-a'yüni'n-nevâzir fî ilmi'l-vüçûh ve'n-nezâir*'de ise konu daha kapsamlı olarak ele alındığı için her bir harf “Kitap” lafzıyla bölümlendirilmiş, bunlar da “Bab” şeklinde alt

⁴¹⁰ Söz konusu kelimeler için bkz. EK 9.

⁴¹¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Müdhîş*, 23-35.

bölmelere ayrılmıştır. Buna mukabil *Fünûnü'l-efnân*'da açıklanacak kelimeler daha büyük karakterlerle yazılmıştır. Ardından “حرف الظا، الباء، الرجاء، السماء، سوء” ibaresinde olduğu gibi ele alınacak harfle kelimenin arasını ayırmak için virgül kullanılmıştır. Ayrıca diğer bölümlerde olduğu gibi kelime sonlarındaki hemzeler düşürülmüştür. “الباء، الرجاء، السماء، سوء” kelimelerinin “الباء، الرجاء، السماء، سوء” şeklinde yazılmaları bunu açıkça göstermektedir. Bazen (الغيب) ve (لا) lafzındaki gibi tek bir harfte sadece bir kelimeye yer verilmiştir. Kelimelerin bazıları daha dar kapsamlı işlenirken (الضلال)⁴¹² gibi bazı lafızlar geniş bir şekilde izah edilmiştir. Yine (الام)⁴¹³ gibi bir harf kapsamında verilen kelimelerden birine diğer kelimelerin tamamından daha fazla yer verilmiştir.

Öte yandan her üç kitapta da kelimeler zikredilirken isimler marife olarak, fiiller mazi sîgada, harfler ise bulundukları hal üzere sözlüklerde kullanıldığı şekilde getirilmiştir. *Fünûnü'l-efnân*'daki her bir kelimenin karşılığı *Nüzhetü'l-a'yüni'n-nevâzir fi ilmi'l-vüçûh ve'n-nezâir*'de bulunduğu için bilhassa ikisi arasında yapılan mukayeseler neticesinde kelimelerin çoğunlukla aynı sıra dâhilinde verildiği ancak bazı kelimelerin yerlerinde küçük değişiklikler olduğu görülmektedir. Nitekim (الاتباع) kelimesi iki eserde neredeyse aynı lafızlarla işlenmiştir. Öyle ki eserler arasında bir kelime ve son cümle eksikliği⁴¹⁴ dışında hiçbir fark yoktur.⁴¹⁵ Yine (أخذ) lafzı açıklanırken *Nüzhetü'l-a'yüni'n-nevâzir*'de fiilin hangi baktan geldiği söylendikten sonra kelimenin iki manası verilmesine rağmen *Fünûnü'l-efnân*'da babın verilmediği gibi

⁴¹² Bkz. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 159-160.

⁴¹³ Bkz. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 165-166.

⁴¹⁴ *Fünûnü'l-efnân*'da “والعقل” kelimesi ve “إن الاتباء والتباء بالتخفيف” cümlesi eksiktir.

⁴¹⁵ Bkz. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 138-139; İbnü'l-Cevzî, *Nüzhetü'l-a'yüni'n-nevâzir*, s. 85, 86.

fiilin tek bir manası ile iktifa edilmiştir. Yalnız bu mana iki eserde lafız farkı ile ifade edilmiştir. Bunun dışında söz konusu kelime hakkında işaret edilen (...وَلَدَانِ مُخَلَّدُونَ)⁴¹⁶ âyeti ile ilgili örnek *Fünûnü'l-efnân*'da bulunmamaktadır. Dolayısıyla bu kelimedeki kayda değer bir fark yoktur.⁴¹⁷ Diğer taraftan eserler arasında aynı mananın daha muhtasar ifade edildiği örnekler de mevcuttur. (الاستطاعة) lafzında "على سبيل المجاز" yerine "التجوز" kullanılması bu kabilden değerlendirilebilir.⁴¹⁸ Ya da (الأسف) lafzının izahında eserlerden birinde "شدة الحزن"⁴²⁰ kullanılırken diğerinde "الحزن الشديد على الشيء"⁴¹⁹ ibaresinin tercih edilmesi de buna örnektir. Eksik cümle ve lafız değişiklikleri istisna edilirse eserlerin birbirine mutabak ettiği görülmektedir. Nitekim *Fünûnü'l-efnân*'da (أصبح) lafzı açıklanırken baştaki eksik kısım istisna edilirse *Nüzhetü'l-a'yüni'n-nevâzir*'le aynıdır.⁴²¹ Aynı şekilde (إلى) lafzının eserlerden birinde önce diğerinde sonra gelmesi de buna misaldir.⁴²² Eserlerin özellikle ilk kısımları daha fazla mutabakat göstermektedir. Bununla beraber kelime hakkındaki görüşlerin yerlerinde değişikliklere rastlanmaktadır. Nitekim *Fünûnü'l-efnân*'da (التوفي) lafzı açıklanırken bazı eksikliklere ilave olarak kelime ile ilgili verilen üç görüşün sıralarında farklılıklar görülmektedir.⁴²³ Ayrıca

⁴¹⁶ İnsan 76/19.

⁴¹⁷ *Nüzhetü'l-a'yüni'n-nevâzir*'deki "وذكر أهل التفسير" ibaresi *Fünûnü'l-efnân*'da "قال المفسرون" olarak gelmiştir. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 138; İbnü'l-Cevzî, *Nüzhetü'l-a'yüni'n-nevâzir*, s. 86, 87.

⁴¹⁸ Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 139; İbnü'l-Cevzî, *Nüzhetü'l-a'yüni'n-nevâzir*, s. 88-89.

⁴¹⁹ İbnü'l-Cevzî, *Nüzhetü'l-a'yüni'n-nevâzir*, s. 91.

⁴²⁰ Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 139.

⁴²¹ Bkz. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 140; İbnü'l-Cevzî, *Nüzhetü'l-a'yüni'n-nevâzir*, s. 91, 92.

⁴²² Bkz. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 139; İbnü'l-Cevzî, *Nüzhetü'l-a'yüni'n-nevâzir*, s. 102.

⁴²³ Bkz. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 147; İbnü'l-Cevzî, *Nüzhetü'l-a'yüni'n-nevâzir*, s. 213, 214.

Fünûnü'l-efnân'da kelimelerin sözlük manaları atlanarak doğrudan Mushaf'ta bulunduğu vecihlerine göre meseleye başlanmıştır.

1.2.9. Nâsîh – Mensûh

Müellif nâsîh – mensûh konusunu zikrederken bu meseleye dair müstakil bir kitap yazdığından⁴²⁴ aynı şeyleri tekrar etmek istemediğini belirtmiştir.⁴²⁵ Burada müellifin hakikatte bu mevzuyla kitabın muhtevasına uygun bulmasına rağmen daha önceden başka bir eserinde işlediği için izaha girmemesi söz konusudur. Böylece eserin muhatabı dolaylı olarak o kitaba yönlendirilmektedir.

Diğer taraftan Köprülü nüshasındaki ilave başlıklardan dört tanesinde yeniden bu mevzûya temas edilmiştir. Bu durum mülhak bölümlerin müellif tarafından eklenmediği ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Eserdeki malumat, diğer konulardaki gibi

⁴²⁴ Müellif bu konuyla ilgili birkaç tane kitap yazdığı gibi bunlardan bazıları da tahkik edilmiştir. Söz konusu kitaplar içerisinde en meşhur olanı *Nevâsihu'l-Kur'ân*'dır. *Nâsihu'l-Kur'ân ve mensûhuhû* adıyla da bilinen bu eser sekiz babtan müteşekkil olup neshin caizliği ve beda' ile arasındaki fark, Kur'ân'da mensûh âyetlerin bulunması, neshin hakikati, neshin şartları, üç fasıl halinde nesh ile ilgili ihtilaflı meseleri (Sünnetin Kur'ân'ı neshedip edemeyeceğine dair âlimlerin görüşleri: Müellif bu meselede öncelikle nesh edemeyeceğini, sonra da nesh edebileceğini ileri süren âlimlerin beyanlarına yer vermiş, ardından da ilk görüşün sahih olduğunu, sünnetin Kur'ân'ı nesh değil tefsir ettiğini gerekçeleriyle beraber zikretmiştir. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. İbnü'l-Cevzî, *Nevâsihu'l-Kur'ân*, s.119-122.), nâsîh ve mensûh ilminin faziletleri, mensûhun kısımları ile nâsîh ve mensûhun âyetleri olan, sadece nâsîh veya mensûh âyetleri olan, nâsîh ve mensûhun âyetleri olmayan sûreler sıralanmıştır. Ayrıca müellifin nâsîh ve mensûhla ilgi olarak yazdığı eserlerden biri de *el-Musaffâ bi ekuffi ehli'r-rusûh min ilmi'n-nâsîh ve'l-mensûh* adlı eseri de gerek müstakil bir kitap olarak, gerekse *Erbeatü kütüb fî'n-nâsîh ve'l-mensûh* adlı kitabın içinde bir bölüm halinde basılmıştır. Bu eserde mukaddime kabilinden zikredilen birkaç fasılın ardından bu ilmin faziletine dair bir fasıla geçilmiş ve Mushaf'a göre sûrelerdeki nesh iddiası olan âyetleri sırayla uzunca bir fasıl halinde verilmiştir. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-Musaffâ bi ekuffi ehli'r-rusûh min ilmi'n-nâsîh ve'l-mensûh*, (thk. Hâtim Salih ed-Dâmin), Müessesetü'r-risâle, Beyrut 1984.

⁴²⁵ Bkz. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 22; İbnü'l-Cevzî, *Fünûnü'l-efnân*, s. 374-375.

müellifin bu husustaki eseriyle mutabakat sağladığından müellife aidiyeti söz konusudur ve incelenmesi gerekmektedir. Köprülü'deki nüshada nesh hakkında diğer nüshalarda olmayan “Nâsih – Mensûh”, “Nâsih bulunduğu halde mensûh bulunmayan sûreler”, “Mensûh bulunduğu halde nâsih bulunmayan sûreler”, “Nâsihin ve mensûhun bulunduğu sûreler”, “Nesh hakkındaki ihtilaf”, “Neshi inkâr edenlere ilâhi cevap”, “Şeriata göre nesh uygulamaları” ve “Kur’ân’daki nâsih ve mensûh âyetler” başlıkları da bulunmaktadır.

“Nâsih – Mensûh”⁴²⁶ bölümünde öncelikle nesh kelimesinin tanımı üzerinde durulmuştur. Buna göre nesh sözlükte “Kaldırmak” manasına gelmekte⁴²⁷ ve şeriatte de nâsih mensûhun hükmünü kaldırmasından ötürü Arapların bildiği bu manada kullanılmaktadır.⁴²⁸ Daha sonra neshin kısımları âyetlerle örneklendirilmek suretiyle izah edilmiştir.⁴²⁹ Neshin kısımları şu şekilde sıralanmıştır:

Metni ve Hükmü Mensûh Âyetler:⁴³⁰ Müellif bu hususta Enes b. Mâlik’ten gelen bir rivâyete dayanmaktadır. Söz konusu rivâyet şu şekildedir: “Tevbe Sûresi uzunluğunda bir süre vardı. Biz onu Allah Resûlü zamanında okurduk sonra tamamı nesh edildi ve ‘İnsanoğlunun iki vadi dolusu altını olsa bir üçüncüsünü ister, üç vadi altını olsa bir dördüncüsünü ister, insanoğlunun gözünü ancak toprak doyurur. Allah Teâlâ tevbe edenin tevbesini kabul eder.’⁴³¹ dışında hiçbir âyeti

⁴²⁶ Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 170.

⁴²⁷ *Nevâsihu'l-Kur’ân*’da ise neshin sözlükte iki manaya geldiği, bunlardan ilkinin “Kaldırmak, yok etmek” diğerinin ise “Tasvir etmek” olduğu belirtildikten sonra şerâitte ilk manada kullanıldığı üzerinde durulmuştur. İbnü'l-Cevzî, *Nâsihü'l-Kur’ân ve mensûhuhû: Nevâsihu'l-Kur’ân*, s. 114.

⁴²⁸ Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 170.

⁴²⁹ Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 170; İbnü'l-Cevzî, *Nâsihü'l-Kur’ân ve mensûhuhû: Nevâsihu'l-Kur’ân*, s. 136-149.

⁴³⁰ *Nevâsihu'l-Kur’ân*’da bu kısım hakkında birkaç farklı rivâyete yer verilmiştir. İbnü'l-Cevzî, *Nâsihü'l-Kur’ân ve mensûhuhû: Nevâsihu'l-Kur’ân*, s. 136-139.

⁴³¹ Tirmizî “Zühd”, 23.

kalmadı.”⁴³² Bundan başka İbn Mes'ûd'dan da “Allah Resûlü onu bana öğretti, ben de onu ezberledim ve mushafıma kaydettim. Bir gece onu okumak istedim fakat hatırlayamayınca mushafıma müracaat ettim. Ne var ki onun bulunduğu yer bomboştu.” rivâyeti vârid olmuştur.⁴³³

Metni Mensûh Hükümü Bâki Olan Âyetler:⁴³⁴ Müellif bu kısımda Hz. Ömer'den gelen ve recim âyeti olarak bilinen âyete yer vermiştir.⁴³⁵ Söz konusu rivâyete göre Hz. Ömer bir hutbesinde şunları söylemiştir: “Şüphesiz Allah (c.c.) Muhammed'i (s.a.v.) hak ile göndermiş ve ona Kitab'ı indirmiştir. Recim âyeti de ona indirilenler arasındadır. Biz de onu okuduk ve ezberledik. Allah Resûlü (s.a.v.) recmetti, ondan sonra biz de recmettik. İnsanlar üzerinden uzun zaman geçer de birinin çıkıp ‘Biz Allah'ın kitabında recim âyetini bulamıyoruz.’ demesinden ve Allah'ın indirdiği bir farzı terk etmek sûretiyle sapıklığa düşmelerinden korkarım. Evli olduğu ve beyyine bulunduğu zaman ya da hamilelik ve itiraf söz konusu olduğunda erkeklerden ve kadınlardan zina edene recim haktır. Allah'a yemin ederim ki eğer insanlar, ‘Ömer Allah'ın kitabına ilâvede bulundu.’ demeyecek olsalardı, recim âyetini Kur'ân'a yazardım.”⁴³⁶

⁴³² Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 170, 171.

⁴³³ Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 171.

⁴³⁴ Köprülü nüshasında bu başlık hata ile “Hükümü Mensûh Metni Bâki Olan Âyetler” şeklinde yazılmıştır. Öte yandan Nevâsihu'l-Kur'ân'da Fünûnü'l-efnân'dan farklı olarak metnin mensûh olmasına rağmen hükmünün baki olduğu hakkında ihtilaf bulunan âyetlere dair bir fasıl daha açılmıştır. Burada da Hz. Aişe'den emzirme ile ilgili rivâyet nakledilmiştir. İbnü'l-Cevzî, *Nâsihü'l-Kur'ân ve mensûhuhû: Nevâsihu'l-Kur'ân*, s. 145-148.

⁴³⁵ Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 171; İbnü'l-Cevzî, *Nâsihü'l-Kur'ân ve mensûhuhû: Nevâsihu'l-Kur'ân*, s. 140-144.

⁴³⁶ İmam Mâlik, “el-Hudûd”, 1504, 1506; Ahmed b. Hanbel, el-Müsnedü'l-Ensâr, V, 183; Buhârî, “el-Hudûd”, 31, Müslim, “el-Hudûd”, 4; İbn Mâce, “el-Hudûd”, 9; Ebû Dâvûd, “el-Hudûd”, 23; Tirmîzî, “el-Hudûd”, 7.

Hükmü Mensûh Metni Bâki Olan Âyetler: Bu hususta Beytü'l-Makdis'e doğru namaz kılmak, ilk oruç, müşriklerden ve cahillerden yüz çevirmek vb. ile ilgili 63 sûreden âyetler örnek gösterilmiştir.⁴³⁷

Bu üçlü taksimin ardından içerisinde nâsih ve mensûh âyet bulunmayan şu kırk üç sûrenin ismi verilmiştir:⁴³⁸ Fâtîha,⁴³⁹ Yûsuf, Yâsîn, Hucurât, Rahmân, Hadîd, Saff, Cuma, Tahrîm, Mülk, Hâkka, Nuh, Cin, Murselât, Nebe, Nâziat, İnfîtâr, Mutaaffîfîn, İnşikâk, Burûç, Fecr, Beled, Şems, Leyl, Duhâ⁴⁴⁰, İnşirâh, Kalem, Kadir, İnfikak,⁴⁴¹ Zelzele, Âdiyât, Kâria, Tekâsur, Humeze, Fîl, Kureyş, Mâûn,⁴⁴² Kevser, Nasr, Tebbet, İhlâs, Felâk, Nas. Bu sûrelerin içerisinde emir ve nehiy bulunan, nehiy olduğu halde emir bulunmayan ve emir olduğu halde nehiy bulunmayanların da yeri geldiğinde zikredileceği ifade edilmiştir.⁴⁴³

“Nâsih bulunduğu halde mensûh bulunmayan sûreler”⁴⁴⁴ bölümünde ise şu altı sûre zikredilmiştir:⁴⁴⁵ Feth, Haşr, Munâfikûn, Teğâbûn, Talak, A'lâ.

“Mensûh bulunduğu halde nâsih bulunmayan sûreler”⁴⁴⁶ bölümünde de şu kırk sûre zikredilmiştir:⁴⁴⁷ Enâm, A'râf, Yûnus, Hûd,

⁴³⁷ Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 171.

⁴³⁸ Bu kısım *Fünûnü'l-efnân* ve *Nevâsihu'l-Kur'ân*'da tamamen aynıdır. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 171; İbnü'l-Cevzî, *Nâsihü'l-Kur'ân ve mensûhuhû: Nevâsihu'l-Kur'ân*, s. 150.

⁴³⁹ *Fünûnü'l-efnân*'da sûrenin adı “أم الكتاب” şeklinde geçmektedir.

⁴⁴⁰ *Fünûnü'l-efnân*'da Leyl ve Duhâ sûrelerinin yerleri değişmiştir.

⁴⁴¹ Beyyine Sûresi kastedilmiştir.

⁴⁴² Sûrenin ismi “الدين” şeklinde verilmiştir.

⁴⁴³ *Nevâsihu'l-Kur'ân*'da daha farklı bir şekilde Ali b. Ubeydullah'ın görüşüne yer verilmiştir. (Bkz. İbnü'l-Cevzî, *Nâsihü'l-Kur'ân ve mensûhuhû: Nevâsihu'l-Kur'ân*, s. 114-116).

⁴⁴⁴ Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 171.

⁴⁴⁵ Bu kısım *Fünûnü'l-efnân* ve *Nevâsihu'l-Kur'ân*'da tamamen aynıdır. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 171; İbnü'l-Cevzî, *Nâsihü'l-Kur'ân ve mensûhuhû: Nevâsihu'l-Kur'ân*, s. 150.

⁴⁴⁶ Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 171.

⁴⁴⁷ Bu kısım *Fünûnü'l-efnân* ve *Nevâsihu'l-Kur'ân*'da tamamen aynıdır. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 171; İbnü'l-Cevzî, *Nâsihü'l-Kur'ân ve mensûhuhû: Nevâsihu'l-Kur'ân*, s. 149-150.

Rad, Hicr, Benû İsrâîl⁴⁴⁸, Kehf, Tâhâ, Müminûn, Neml, Kasâs, Ankebût, Rûm, Lokmân, Secde, Melâike, Sâffât, Sâd, Zümer, Mesâbih, Zuhurf, Duhân, Câsiye, Ahkâf, Muhammed, Kâf, Necm, Kamer, Mümteherine, Nûn, Meâric, Müddesir, Kıyâme, İnsan, Abese, Târık, Ğâşiye, Tîn, Kâfirûn.

“Nâsihin ve mensûhun bulunduğu sûreler”⁴⁴⁹ bölümünde de şu yirmi beş sûre zikredilmiştir:⁴⁵⁰ Bakara, Âli İmrân, Nisâ, Mâide, Tevbe, İbrâhim, Nahl, Meryem, Enbiyâ, Hac, Nûr, Furkân, Şuara, Ahzab, Sebe, Mümin, Şûrâ, Zâriyat, Tûr, Vâkı'a, Mücâdele, Müzzemmil, Tekvîr, Asr.

“Nesh Hakkındaki İhtilaf”⁴⁵¹ bölümünde müfessirlerin nesh hususundaki görüşlerine yer verilmiştir.⁴⁵² Mücâhid, Said b. Cübeyr ve Ammâr'dan rivâyetle neshin sadece emir ve nehiylerde söz konusu olduğunu belirtmişlerdir.⁴⁵³ Dahhâk (105/723) ise kendinden öncekilere ilaveten neshin emir, nehiy ve emir manasındaki haberlerde olduğunu ifade etmiş ardından da (...الْأَنِّي لَا يَنْكُحُ إِلَّا زَانِيَةً)⁴⁵⁴ âyetini misal vermiştir. Yine emir manasındaki haber cümlesine (...تَزْرَعُونَ سَبْعَ سِنِينَ...)⁴⁵⁵ âyeti örnek gösterilmiştir. Ayrıca bu âyetteki fiilin “ازرعوا” manasına geldiği

⁴⁴⁸ *Nevâsihu'l-Kur'ân*'da sûrenin ismi “سبحان” şeklinde gelmiştir.

⁴⁴⁹ Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 171.

⁴⁵⁰ Bu kısım *Fünûnü'l-efnân* ve *Nevâsihu'l-Kur'ân*'da tamamen aynıdır. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 171; İbnü'l-Cevzî, *Nâsihü'l-Kur'ân ve mensûhuhû: Nevâsihu'l-Kur'ân*, s. 149.

⁴⁵¹ Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 171-172.

⁴⁵² *Nevâsihu'l-Kur'ân*'da âlimlerin çoğunun Kur'ân-ı Kerim'de neshi kabul ettikleri ancak istisnai bir grubun reddetmek sûretiyle Kitabın nassı ve ümmetin icmasına muhalefet ettikleri beyan edilmiş ve bu görüş âyetlerle desteklenmeye çalışılmış, sahâbe ve tâbiünden muhtelif zâtların rivâyetleri aktarılmıştır. İbnü'l-Cevzî, *Nevâsihu'l-Kur'ân*, s. 108-113.

⁴⁵³ İbnü'l-Cevzî, *el-Musaffâ*, s. 12.

⁴⁵⁴ Nûr 24/3.

⁴⁵⁵ Yûsuf 12/47.

zikredilmiştir. Yine beyan edildiğine göre (... (86) *إِنْ كُنْتُمْ غَيْرَ مَدِينِينَ* (86) *أَرْجِعُوا* anlamında kullanılmıştır.

Buna mukabil Abdurrahman b. Zeyd b. Eslem ve Süddî'den bir rivâyete dayanılarak neshin emir ve nehiy ayırımı yapmaksızın bütün haberlerde söz konusu olduğunu ileri sürülmüştür. Bazıları da (إلا) ile istisna edilen cümlelerde neshin bulunduğunu ifade etmişlerdir. Son olarak haktan sapmış bazı kimselerin Kur'ân'da nesih bulunduğunu reddettikleri belirtilmiştir.

"Neshi İnkâr Edenlere İlâhi Cevap"⁴⁵⁷ bölümünde Kur'ân-ı Kerîm'in hükümlerini kabul etmekten yüz çevirdikleri için Allah Teâlâ'nın mülhad ve münafıklara cevabı kabilinden (... *مَا نَنْسَخْ مِنْ آيَةٍ أَوْ نُنسِهَا نَأْتِ بِخَيْرٍ مِنْهَا أَوْ مِثْلَهَا*)⁴⁵⁸ âyeti verilmiştir. Burada "Herhangi bir âyetin hükmünü yürürlükten kaldırır veya unutturursak, onun yerine daha hayırlısını veya onun benzerini getiririz. " anlamı mevcuttur. Böyle bir yoruma itiraz edilmiş ve "Kur'ân'da bir kısmı diğerinden daha hayırlı âyet mi var, Allah'ın kelâmı tek değil mi?" sorusu sorulmuştur. Bunun cevabında ise "Ondan hayırlı" ifadesinin "Ondan daha hayırlı" manasına geldiği ifade edilmiştir. Zira nesih sadece ecir sebebiyle bir hükmün daha fazla ağırlaştırılmasında ya da kolaylaştırmak için hafifletilmesinde olmak üzere iki şekilde meydana gelmektedir. Bu şekilde mesele ele alınırken İbn Abbas'tan bir rivâyete de yer verilmiştir.

"Şeriata Göre Nesh Uygulamaları"⁴⁵⁹ bölümünde şeriatte ilk neshedilen emrin namaz hakkında olduğu sonra sırasıyla kible, oruç, zekât gibi meseleler hakkında olduğu belirtilmiştir. Yine müşriklerden önce yüz çevirme sonra ise onlarla cihat etmenin emredilmesi ve Allah Resûlü'nün bizim şu an yapmakta olduğumuz emirleri bildirmesi de bu

⁴⁵⁶ Vâkı'a 56/86, 87.

⁴⁵⁷ Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 172.

⁴⁵⁸ Bakara 2/106.

⁴⁵⁹ Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 172-173.

kabildendir. Bunlardan başka nesh uygulamalarına verilen örnekler içerisinde müşriklerle savaş, ehl-i kitapla da cizye verinceye kadar savaşmak, ehlü'l-ukûdun mirastan olan payının neshi, cahiliye adetlerinin kaldırılması yer almakta ve nâsih âyetlerin çoğunlukla Mekke'de mensûh âyetlerinse ekseriyetle Medine'de nazil olduğu ifadeleri ile konu tamamlanmaktadır.

“Kur’ân’daki Nâsih ve Mensûh Âyetler”⁴⁶⁰ kısmında ise önceki bölümlerdeki gibi Kur’ân sûrelerinin sırası esas alınarak Bakara Sûresi’nden itibaren mensûh âyet sayıları verilmiştir. Ancak sadece mensûh âyet bulunan değil bütün sûreler, nâsih – mensûh açısından ele alınmıştır. Dolayısıyla müellif her bir sûre için başlık açarak nesh açısından meseleyi beyan etmiştir. Üstelik her bir sûrenin nâzil olduğu yer de bildirilmiştir. Buna göre *Fünûnu'l-efnân*’da sırayla verilen sûreleri şu şekilde taksim etmek mümkündür:

Nâsih ve mensûh âyet bulunmayan sûreler: Fatiha, Yûsuf,⁴⁶¹ Kehf,⁴⁶² Yâsîn,⁴⁶³ Hucurât,⁴⁶⁴ Rahmân,⁴⁶⁵ Vâkı’a,⁴⁶⁶ Hadîd,⁴⁶⁷ Saff,⁴⁶⁸ Cuma,⁴⁶⁹ Tahrîm,⁴⁷⁰ Mülk,⁴⁷¹ Hakka,⁴⁷² Nûh, Cîn, Mürselât, Nebe, Nâziât, İnfitâr, Mutaffifîn, İnşikâk, Burûc, Fecr, Leyl, Şems, Duhâ, İnşirah,

⁴⁶⁰ Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 172-193.

⁴⁶¹ Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 183.

⁴⁶² Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 184.

⁴⁶³ Sûrede mensûh âyet bulunmadığı söylenmiş, ardından bir grup âlimin (... فَلَا يَخُذُّكَ (قَوْلُهُ) âyetini mensûh kabul ettiği ifade edilmiştir. (Bkz. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 187).

⁴⁶⁴ Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 189.

⁴⁶⁵ Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 190.

⁴⁶⁶ Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 190.

⁴⁶⁷ Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 190.

⁴⁶⁸ Sûrenin adı “سورة الحواريين” şeklindedir. (Bkz. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 191).

⁴⁶⁹ Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 191.

⁴⁷⁰ Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 191.

⁴⁷¹ Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 191.

⁴⁷² Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 191.

Alak,⁴⁷³ Kadir, Beyyine,⁴⁷⁴ Zelzele, Âdiyât, Kâria, Tekâsür, Hümeze, Fîl, Kureyş, Kevser, Nâsr, Tebbet, İhlâs, Felâk ve Nâs.⁴⁷⁵

Nâsih bulunduğu halde mensûh âyet bulunmayan sûreler: Fetih,⁴⁷⁶ Münâfikûn,⁴⁷⁷ Teğâbûn,⁴⁷⁸ Talâk,⁴⁷⁹ ve A'lâ.⁴⁸⁰

Mensûh âyet bulunan sûreler: Mensûh âyetlere dair verilen rakamlar müellifin *Nâsihü'l-Kur'ân ve mensûhuhu* adlı eseriyle küçük farklılıklar dışında mutabakat halindedir. Nitekim her iki telifin de Bakara Sûresi'nin üçüncü âyetiyle başlamasına rağmen ilerleyen âyetlerde sayı ve yer değişikliklerinin tezahür etmesi bu farklılıklardan kaynaklanmaktadır. Mesela *Fünûnü'l-efnân*'da verilen 19. sıradaki âyet *Nevâsihu'l-Kur'ân*'da 24. sıradadır.⁴⁸¹ Aynı şekilde eserin 30. sıradaki âyeti, *Nevâsihu'l-Kur'ân*'da 36. sırada işlenmektedir.⁴⁸²

Netice itibarıyla mensûh âyet sayısı verilen sûrelerden 17 tanesinde bazı rakam farkları bulunduğu, *Fünûnü'l-efnân*'da geçen 4 âyetin *Nâsihü'l-Kur'ân ve mensûhuhu*'nda yer almadığı ve *Nâsihü'l-Kur'ân ve mensûhuhu*'nda geçen 2 âyetin de *Fünûnü'l-efnân*'da bulunmadığı ortaya çıkmaktadır. Ayrıca iki eserde özellikle tek olan mensûh âyetler aynıdır. İbrahim, Neml, Kasas, Ankebût, Rûm, Lokmân, Secde, Sebe, Fâtır, Fussilet, Kamer, Mücâdele, Nûn, Müddesir, Kıyâme, Abese, Tekvîr, Târık, Ğaşiye, Tîn, Asr ve Kâfirûn sûrelerinde birer mensûh âyet verilmesine rağmen *Nâsihü'l-Kur'ân ve mensûhuhu*'nda İbrahim ve Neml

⁴⁷³ Sûrenin adı "القم" şeklindedir.

⁴⁷⁴ Sûrenin adı "الإنفال" şeklindedir.

⁴⁷⁵ Nûh ile Nâs arasında zikredilen sûreler için bkz. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 191-193.

⁴⁷⁶ Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 189.

⁴⁷⁷ Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 191.

⁴⁷⁸ Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 191.

⁴⁷⁹ Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 191.

⁴⁸⁰ Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 192.

⁴⁸¹ Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 175; İbnü'l-Cevzî, *Nevâsihu'l-Kur'ân*, s. 231-235.

⁴⁸² Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 177; İbnü'l-Cevzî, *Nevâsihu'l-Kur'ân*, s. 268-281. Ayrıca sûrelerde müellifin zikrettiği mensûh âyet sayıları için bkz. EK 7.

sûrelerinin mensûh âyetleri hakkında malumat olmaması nedeniyle iki eser arasında mukayese yapılamamıştır. Diğer taraftan Abese sûresinin mensûh âyeti iki eserde farklılık arz etmektedir.⁴⁸³ Bütün bunlara ilaveten müellif Dîn Sûresi⁴⁸⁴ hakkında nesihle ilgili her hangi bir şeyden bahsetmeksizin ilk yarısının Abdullah b. Übey b. Selul hakkında Mekke'de, kalan yarısının ise Medine'de indiğini zikretmiştir.⁴⁸⁵

2. FÜNÛNÜ'L-EFNÂN'IN İSTANBUL YAZMA NÜSHASININ ÜSLÛBU VE YÖNTEMİ

Erken dönem ulûmü'l-Kur'ân kaynaklarından olan *Fünûnü'l-efnân* döneminin klasik yöntemiyle telif edilmiş kıymetli bir eserdir. Müellif Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin Hanbelî mezhebine mensubiyeti eserin muhteva ve yöntemine hatırı sayılır derecede tesir etmiştir. Dolayısıyla eserin yöntemi incelenirken gerek müellifin gerekse yaşadığı dönemdeki şartların itibara alınması beklenir. Fırkalaşma sürecinin teşekkül etmeye başladığı bir İslâm coğrafyasında yetişen müellif, hicri altıncı asırda zuhur eden meseleleri yine dönemin yöntemlerini kullanmak suretiyle eserine yansıtmıştır. Bu kısımda *Fünûnü'l-efnân*'ın diğer yazma nüshalarından fazla muhtevaya sahip olan İstanbul yazma nüshasının üslubu ve yöntemi üzerinde duracağız.

2.1. Fünûnü'l-Efnân'ın Üslûbu

İbnü'l-Cevzî *Fünûnü'l-efnân*'da hem doğrudan hem de dolaylı anlatımı tercih etmiştir. Bu minvalde müellif diyalog, soru cevap olarak bilinen fenkale, betimleme ve açıklama üslûbunu kullanmıştır. Müellif

⁴⁸³ Fünûnü'l-efnân'da sûrenin (كَلَّا إِنَّهَا تَذْكِرَةٌ) âyeti *Nâsihu'l-Kur'ân* ve mensûhuhû'nda (فَمَنْ أَشَاءَ ذِكْرًا) âyeti mensûh olarak gösterilmiştir. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 183; İbnü'l-Cevzî, *Nevâsihu'l-Kur'ân*, s. 554.

⁴⁸⁴ Mâûn Sûresi kastedilmiştir.

⁴⁸⁵ Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 193.

klasik usûle uygun olarak okuyucuyu doğrudan muhatap kabul etmek suretiyle hitap dilini tercih ederek diyalog üslûbuna yer vermiştir. Söz gelimi müellifin fiil çekimleri bölümündeki “Zikretmiş olduğum bütün fiillerin misallerinin (فعل) binasından olduğunu bilmelisin.” ifadesi bu kabildendir.

İbnü'l-Cevzî aynı zamanda soru – cevap (fenkale) üslûbunu da kullanmıştır. Bu minvalde müellif bazı sorular sormak suretiyle okuyucunun dikkatini çeşitli meselelere çekmeye çalışmıştır. Söz gelimi “Lafız Açısından Benzer Âyetler” bölümündeki gibi “Eğer denilirse / إن قيل” ve “Cevap şöyledir / فالجواب” lafızlarıyla soru cevap yöntemine de başvurulmuştur.⁴⁸⁶ Ayrıca müellif “Ben de derim ki” anlamına gelen “قلت” lafzıyla kendi fikrine temas etmektedir. Ancak müellif her ne kadar tercih ifadeleri kullansa da hakikatte yeni bir fikir beyan etmekten ziyade daha önceden kaydettiği bir rivâyeti akıyla desteklemektedir. Dolayısıyla hüccet getirirken rivâyetle birlikte akıldan destek almaktadır. Müellif doğrudan anlatım biçimlerini kullanarak diyalog ve soru – cevap üslûbı ile metni muhataplarının dikkatine sunmuştur.

Öte yandan İbnü'l-Cevzî rivayetleri aktarırken ve konuları açıklarken dolaylı anlatıma müracaat etmiştir. Bu minvalde müellifin eser boyunca betimleme ve açıklama üslûbunu tercih ettiği görülür. Nihayetinde müellif farklı üslûp biçimlerini akıcı bir şekilde kullanmıştır.

2.2. Fünûnü'l-Efnân'ın Yöntemi

Fünûnü'l-efnân'ın İstanbul Köprülü Kütüphanesi'ndeki yazma nüshasındaki yöntemi incelerken İbnü'l-Cevzî'nin rivayetleri nakletme, kaynak gösterme, örnek verme, tercihte bulunma gibi yöntemlerine temas edeceğiz. Ayrıca bu kısımda eserde öne çıkan bazen kronolojik

⁴⁸⁶ Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 36; İbnü'l-Cevzî, *Fünûnü'l-efnân*, s. 478-480.

bazen alfabetik bazense konulara göre nasıl sistematik tasniflerin bulunduğuna işaret edeceğiz.

2.2.1. Rivâyetleri Nakletme

İbnü'l-Cevzî bazı konuları işlerken mevcut görüşleri nakletmekle iktifa etmiştir. Özellikle bölümle ilgili malumatların rivâyetlere dayandığı durumlarda mesele hakkındaki rivâyetleri sırayla zikretmiştir. Rivâyet kaynakları arasında sahâbe, tâbiûn ve sonraki dönem ulemasından muhtelif kişiler bulunmaktadır. Buna göre sahâbe kaynakları arasında Hz. Ebû Bekir (ö. 13/634), Hz. Ömer (ö. 23/643), Hz. Ali (ö. 40/660), Abdullah b. Mes'ûd (ö. 32/652), Ebû Hureyre (ö. 58/678), tâbiîn arasında Mücâhid b. Cebr (ö. 104/722), Dahhâk b. Müzâhim (ö. 105/723), İkrime (ö. 107/725) ve daha sonraki dönemden İmruülkays (ö. 540 dolayları), Nâbiğa (ö. 18/604), Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/767), Kisâi (ö. 189/804), Ferrâ (ö. 207/822), Ebû Ubeyde (ö. 209/824), Ahfeş (ö. 221/835), Buhârî (ö. 256/869), Müslim (ö. 261/874), Tirmizî (ö. 279/892), İbn Kuteybe (ö. 276/889), İbnü'l-Enbârî (ö. 328/939), Ebû'l-Hüseyin İbnü'l-Münâdî (ö. 336/947), İbn Fâris el-Luğavî (ö. 395/1004) ve Ali b. Ubeydullah (ö. 527/1132) gibi zâtlar bulunmaktadır.⁴⁸⁷ Kendi asrındaki âlimlerin yanı sıra sahâbe ve tâbiinden de nakilde bulunan müellif genellikle rivâyetleri senetleri ile birlikte vermiştir. Bütün bunlara ilaveten rivâyetlerinde sıhhat şartı aramamıştır.

Müellif kimi zaman mevcut rivâyetler arasında tercihte bulunmuştur. Ayrıca halku'l-Kur'ân meselesinde olduğu gibi mezhebi görüşü tercihlerine açık bir şekilde tesir etmiştir. Üstelik tercihlerini konu başlıklarına yansıtmayı da ihmal etmemiştir. Nitekim halku'l-Kur'ân'da olduğu gibi "Neshi İnkâr Edenlere İlâhi Cevap"⁴⁸⁸

⁴⁸⁷ Turgut, Ali, *İbnü'l-Cevzî ve Tefsir Usûlündeki Yeri*, s. 71, 72.

⁴⁸⁸ Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 172.

bölümünde de konu başlığından, müellifin neshi kabul edenler arasında yer aldığı görülmektedir. Öte yandan müellif rivâyetler arasında rast gele bir tercih yapmak yerine yedi harf meselesindeki gibi mevcut rivâyetleri veciz bir şekilde değerlendirmiştir. Bu bakımdan onun yedi harfin hangi lehçeler olduğunu belirtmeksizin Kur'ân'ın yedi fasih Arap lehçesine göre indirildiğini ifade etmenin daha isabetli olacağını beyan etmesi ve Kur'ân-ı Kerîm'in Arapça'nın en sahih yedi lehçe üzerine, bu lehçelerle konuşanların dillerinden daha zengin bir şekilde indirildiğini vurgulaması bu kabilden değerlendirilebilir.

İbnü'l-Cevzî tercihlerinde kullandığı rivâyet kaynaklarını belirtmekten de çekinmemiştir. Bunun örneğini müellifin yedi harf hususunda en sahih görüş olarak takdim ettiği görüşün Sa'lebî ve İbn Cerîr'e aidiyetini ifade etmesinde görmek mümkündür. Bununla birlikte onun bir meselenin bir bölümü hakkındaki tercihlerini ayrı bir fasılda değerlendirdiği de olmuştur. Söz gelimi müellif, sûrelerin âyet sayılarına dair açılan bölümde öncelikle muhtelif beldelerin âyetlerin sayısına dair görüşlerine yer vermekte⁴⁸⁹ daha sonra "Sûrelerin Âyet Sayıları Açısından Benzerlikleri" bölümünde mevcut sayıları Kûfe ehlinin tercihlerine göre verdiğini belirtmektedir. Ayrıca İbnü'l-Cevzî tercihlerinde ulemanın çoğunluğunun kanaatlerine katılmaktadır. Nitekim âyet sayılarında Kûfe ehlinin görüşünü, itimat edilen görüş olmasından dolayı tercih etmiştir.

2.2.2. Kaynak Gösterme

İbnü'l-Cevzî konuları işlerken meseleyi uzatmamak ve gereksiz yere tekrar etmemek için okuyucuyu bazı kaynaklara yönlendirmektedir. Bu yönlendirmeler aynı eser içerisinde daha önceden işlenmiş konulara olabileceği gibi başka eserlere yönelik de ortaya çıkabilir. Eserin kendi içindeki göndermelerine dair misali, onun

⁴⁸⁹ Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 10-18; İbnü'l-Cevzî, *Fünûnü'l-efnân*, s. 278-327.

“Sûrelerin Âyet Sayıları Açısından Benzerlikleri” bölümünün başında meseleyi uzatmak istemediğini, arzu edenin “Sûrelerin Âyet Sayıları” bahsine dönebileceğine dair ifadelerinde görmek mümkündür.

İbnü'l-Cevzî'nin işlediği eserin dışındaki kaynaklara göndermeleri ise iki türdür. Bunlardan ilki müellifin kendisine ait başka bir eserine işaret etmesi şeklindedir. *Fünûnü'l-efnân*'da bunun çeşitli örneklerine rastlamak mümkündür. Müellif bazen daha önce başka bir kitabında da aynı konuyu işlediğini zikrettikten sonra işlemediği farklı bir yöne temas etmiş bazense sadece konuların başlıklarını vererek doğrudan o husustaki teliflerine atıfta bulunmuştur. Bunun ilk kısmı için de müellifin Mekkî ve Medenî'ye dair malûmâtı tekrar ederek uzatmak istemediğini belirttikten sonra meseleyi muhtasar bir şekilde işlemesi ve konu hakkında pek çok görüşün ortaya çıktığını, kendisinin de tefsirle ilgili kitaplarında mezkûr ihtilaflara yer verdiğini zikretmesine rağmen sonradan ilave malumat kabilinden hangi sûrelerin Mekkî hangilerinin Medenî olduğuna temas etmek suretiyle sayısal veriler kullanmasını misal vermek mümkündür.⁴⁹⁰ İkinci kısma da müellifin “Tefsir – Tevil”, “Muhkem – Müteşâbih” gibi hakkında müstakil eser yazdığı konulara göndermede bulunurken sadece konu başlığını zikretmesi örnek verilebilir.⁴⁹¹ Diğer taraftan Kur'ân'daki yabancı kelimeler konusunda zikredilen *el-Muarrab mine'l-Kur'ân* adlı eser, müellifin kendi eserleri dışında gösterdiği kaynaklara misal verilebilir. Burada müellif söz konusu malumatı hocası Ebû Mansûr'dan aldığını zikretmiştir.⁴⁹² O halde müellif yeri geldiğinde bilginin kaynağını da vermiştir. Müellif eserinde aynı zamanda zamirlerini merci ve sebebi nüzule dair rivayet kaynaklarının yanı sıra Arap şiiri ve kıraat eserlerine de müracaat

⁴⁹⁰ Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 19; İbnü'l-Cevzî, *Fünûnü'l-efnân*, s. 335-338.

⁴⁹¹ Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 22; İbnü'l-Cevzî, *Fünûnü'l-efnân*, s. 374, 375.

⁴⁹² İbnü'l-Cevzî, *Fünûnü'l-efnân*, s. 348.

etmiştir. Söz gelimi o, (يا أيها) lafzı üzerinde vakıf yapılması hakkında kıraat imamlarının görüşlerinin aktarmıştır.

İbnü'l-Cevzî gerek kendisine ait eserlerden gerekse diğer âlimlerin özellikle hocalarının eserlerinden yeri geldikçe iktibasta bulunmaktadır. Esasında müellifin çoğunlukla tekrarı tercih etmemesine rağmen işlediği bazı konuların farklı kitaplarında geçtiği görülmektedir. Üstelik aynı örneklerin kullanılması eserler arasında iktibas olduğu ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Müellifin sadece Kur'ân ilimleri ile ilgili eserleri mukayese edildiğinde bile bunun pek çok örneğini müşahade etmek mümkündür.

2.2.3. Örnek Verme

Müellif özellikle âyet kaynaklı örnekleriyle meseleleri muhatabının zihninde somutlaştırmaktır. Bunu yaparken her mesele hakkında ayrı örnek verdiği gibi bazı örnekleri de teferruatlı bir şekilde açıklamaktadır. Söz konusu izahat ise genellikle ilk örneklerde açığa çıkmaktadır. Kimi zaman örneklere ilaveten meselenin sebepleri üzerinde de durulmuştur. Fiil çekimleri konusunda “هل” lafzının neden sadece olumlu cümlelere dâhil olduğunu belirtilmesi buna misaldir. Garîbu'l-Kur'ân konusunda sebebi nüzûl örnekleri ve Arap dilinin yapısıyla ilgili bölümde İmru'ülkays'tan sunulan şiir örnekleri bu kabilden değerlendirilebilir.

2.2.4. Tercihle Bulunma

İbnü'l-Cevzî bir konu hakkında tercihte bulunduğu gibi lafızlara anlam yüklerken de tercih gösterir. Söz gelimi müellifin kıraatlar arasında tercihte yapması onun her hangi bir konudaki tercihlerini gösterir. Müellif aynı zamanda lafızlara müşterek anlamlar yüklemeyi de tercih edebilir. Nitekim onun müşkil kelimesini müteşâbih anlamında kullanması ya da müteşâbihi birçok manaya gelebileceği için açıklamaya ihtiyaç duyulan âyetler anlamıyla birlikte lâfzen benzer âyetler manasıyla da ele alması bu duruma örnek teşkil edebilir. Öte

yandan müellif, lafızlar arasında karışıklığa mahal vermemek için maksadını da ayrıca dile getirmiştir. Lafız açısından benzer âyetler bölümünden önce müteşâbih hakkında bir bahis daha açacağını ancak bununla lafız açısından benzer âyetleri kastettiğini belirtmesi bu kabilden değerlendirilebilir.⁴⁹³

2.2.5. Kronolojik, Alfabetik ve Konulara Göre Tasnif Etme

İbnü'l-Cevzî'nin eserini işlerken en çok kullandığı yöntem, meseleleri karmaşık olarak değil sistematik bir bütünlük içerisinde sunmasıdır. Bu bağlamda müellif kaynaklardaki malzemeyi de iyi bir şekilde derlemiştir. Söz konusu bütünlük ise mevzuya göre şekillenmektedir. Mesela sûreler söz konusu olduğunda Kur'ân-ı Kerîm'deki kronolojik sıra esas alınırken,⁴⁹⁴ kelimelerde ise alfabetik sıralama gözetilmiştir.⁴⁹⁵

Müellif meseleleri tasnif ederken özlü bir şekilde izahatta bulunmuştur. Onun vakfı tam, hasen ve kabîh olmak üzere üç kısma ayırdıktan sonra her birinin hükmünü ilgili örneklerle beyan etmesi buna misaldir.

Öte yandan eserde konular belirli bir plan dâhilinde ve kendi içerisinde alt başlıklara ayrılarak sunulmuştur. Aynı zamanda daha iyi kavramayı sağlamak adına sıralamalarda gruplama yoluna gidilmiştir. “Mekkî ve Medenî Sûreler” bölümünde Medenî sûreler sayılırken önce Kur'ân'ın ilk ve son yarısında bulunmasına göre ele alınması ardından Fatiha, Bakara, Âl-i İmrân, Nisâ, Mâide sûreleri ilk beş sûre parantezine alınması bu kabilden değerlendirilebilir. Yine sûreleri arka arkaya sıralamak yerine “Hadîd Sûresi'nden Tahrîm Sûresi'ne kadar on sûre”

---

⁴⁹³ İbnü'l-Cevzî, *Fünûnu'l-efnân*, s. 385.

⁴⁹⁴ Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 10-18; İbnü'l-Cevzî, *Fünûnu'l-efnân*, s. 278-327.

⁴⁹⁵ Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 138-170.

şeklinde gruplandırılması buna misaldir. Benzer şekilde tek tek her bir sûrenin ismi zikredilmeyerek az yekûnu teşkil eden grubun isimleri ile iktifa edilmiştir. Aynı bölümdeki 29 Medenî sûre ile ihtilaflı sûrelere yer verilmesi bu duruma örnek teşkil eder.⁴⁹⁶ Ayrıca eserin istinsahı ile ilgili bir özellik olarak her bir sûrenin adını daha büyük karakterlerle yazmak suretiyle de sûrelerin arası tefrik edilmiştir.

---

⁴⁹⁶ Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 19; İbnü'l-Cevzî, *Fünûnü'l-efnân*, s. 335-338.

SONUÇ

Müslümanlar asırlardır ilâhî hitabı anlama ve anlamlandırma gayretine girmişlerdir. Bu bağlamda Kur'ân ilimleri, Kur'ân'ın anlaşılmasına yardım eden temel unsurlardan sayılmıştır. Bu eserlerden biri olan *Fünûnü'l-efnân*, İbnü'l-Cevzî'nin ulûmü'l-Kur'ân'a dair telif ettiği bir çalışmasıdır.

Araştırmamız esnasında *Fünûnü'l-efnân*'ın 225 varaklık İstanbul Köprülü Kütüphanesi'ndeki yazma nüshasından sadece ilk 37 varığının eserin diğer yazmalarıyla örtüştüğünü ve İstanbul yazma nüshasının, eserin diğer yazma nüshalarından farklı olarak ulûmü'l-Kur'ân'ın birçok konusunu ihtiva ettiğini gözlemledik. Söz konusu fazla varakların, sadece İstanbul yazma nüshasında bulunması ve sonradan mülhak görünen bu bölümlerde diğer nüshalardakinin aksine “Zikir” lafzının kullanılması bu ilave konuların kitabın aslına ait olmadığı ihtimalini güçlendirmiştir. Üstelik bu nüshanın, “Bâb” değil “Fasıl” başlığını kullanmak sûretiyle diğer nüshalara muhalefet etmesi nüshaya karşı güven kaybına neden olmuştur.

Bu araştırmada söz konusu mülhak varakların nüshaya nasıl girdiği üzerinde durulmuştur. İstanbul yazma nüshasının diğer nüshalarla uyumlu olan varakları incelendiğinde bu nüshada birçok eksikliğin olduğu görülmüştür. Dolayısıyla İstanbul yazma nüshası muhtevası açısından *Fünûnü'l-efnân*'ın asıl nüshasının muhtasarı gibidir.⁴⁹⁷ O halde İstanbul yazma nüshasında bir taraftan *Fünûnü'l-efnân* kısmı özet halde iken diğer taraftan bu nüshaya müellifin başka eserlerinden iktibasların olması muhtemeldir. Yazmada hep aynı nesih hattının kullanıldığı dikkate alındığında ilave edenin müstensih olması ihtimal dâhilindedir. Müstensih İstanbul yazma nüshasında sadece

---

⁴⁹⁷ Bu hususta detaylı bilgi için bkz. İbnü'l-Cevzî, *Fünûnü'l-efnân*, s. 111-114 (muhakkik notu).

Fünûnü'l-efnân'ı değil aynı zamanda İbnü'l-Cevzî'nin diğer eserlerini ihtisar etmiş gibi görünmektedir. Bu durumda üzerinde fikir yürütülmesi gereken diğer bir mesele, mülhak kısmın hangi kaynaktan iktibas edilmiş olabileceğidir.

Fünûnü'l-efnân müstakil olarak incelendiğinde, müellifin bir konu hakkında telif ettiği eser mevcutsa aynı bilgileri vermek yerine söz konusu meseleye dair ilgili kitabına yönlendirmede bulunduğu görülmektedir. Bunu tefsir – tevil, nâsih – mensûh, muhkem – müteşâbih mevzularında müşahade etmek mümkündür.

Müellifin Kur'ân ilimlerine dair basılı, yazma ve nüshasına rastlanmayan çeşitli eserleri bulunmaktadır. Bu eserler üzerinde yapılan incelemelerde altı eserden ikisinin genel ulûmü'l-Kur'ân konularını, dördünün ise tek bir konuyu ihtiva ettiği tespit edilmiştir. *Fünûnü'l-efnân* ve *el-Müdhiş fi ulûmi'l-Kur'ân ve'l-hadis ve'l-lüğa ve uyûni't-tarih ve'l-vaaz* Kur'ân ilimleri hakkında genel eserlerdir. Ancak *el-Müdhiş* hadis, dil, tarih ve vaaz ile ilgili konuları da kapsar. Buna ilaveten *Fünûnü'l-efnân*, mülhak bölümler de dâhil olmak üzere *el-Müdhiş*'teki bütün Kur'ân ilimleri konularını ihtiva etmesi açısından öne çıkmıştır. Sadece bu iki eser karşılaştırıldığında dahi konuların tasnifinden örneklendirilmesine kadar benzerlik arz ettiği görülmektedir. Dolayısıyla müellif bir taraftan tekrarı tercih etmezken diğer yandan aynı konuları çeşitli kitaplarında kimi zaman aynı başlıkla aynı örnekleri kullanarak, kimi zaman aynı başlığa yeni bir şey katmadan biraz daha farklı ifadelerle veya farklı malumat vererek ele almıştır. Mülhak konuların müellifin eserleri ile mukayesesinde şöyle sonuçlar ortaya çıkmıştır:

1. Herhangi bir konu bazen aynı başlıklar halinde, küçük ifade farklılıkları ve bazı eksiklikler dışında aynı şekilde ortaya koyulmuştur. Mesela “Vücûh ve'n-nezâir” konusunda “الواو” harfi, *el-Müdhiş* ve

Nüzhetü'l-a'yüni'n-nevâzir fî ilmi'l-vüçûh ve'n-nezâir isimli eserlerde küçük farklılıklar dışında neredeyse aynı şekilde incelenmiştir. Yalnız *el-Müdhîş*'te mesele daha muhtasar bir şekilde belirtilmiştir.⁴⁹⁸ Demek ki müellif genel nitelikli eserlerinde meseleleri daha muhtasar, müstakil çalışmalarında ise daha teferruatlı olarak incelemiştir.

2. Herhangi bir konu bazen aynı başlıklarla ele alınmasına rağmen aynı ifadeler kullanılmamıştır. Ancak neticede yeni bir bilgiye yer verilmemiştir. Söz gelimi Âl-i İmrân Sûresi'nin 20. âyeti incelenirken aynı malumat farklı şekilde ifade edilmiştir.⁴⁹⁹ Aynı şekilde Nisâ Sûresi'ndeki mensûh âyetler sıralanırken gerek *el-Musaffâ*'da gerekse *Nâsihi'l-Kur'ân*'da ilk âyet olarak mezkûr sûrenin altıncı âyeti verilmiş fakat konu farklı ifadelerle zikredilmiştir.⁵⁰⁰ Bundan başka *el-Müdhîş*'le *Nüzhetü'l-a'yüni'n-nevâzir fî ilmi'l-vüçûh ve'n-nezâir*'de "Salât" konusu aynı örnekler eşliğinde yalnız örneklerin yerlerinin değiştirilmesi suretiyle verilmiştir.⁵⁰¹

3. Bazen aynı konu iki eserde farklı şekilde ele alınmıştır. Söz gelimi *el-Müdhîş* ve *Nüzhetü'l-a'yüni'n-nevâzir fî ilmi'l-vüçûh ve'n-nezâir* eserlerinde (لولا) maddesini işlerken ilk eserde iki mana birçok örnekle desteklenmesine rağmen ikincisinde üç manaya birkaç örnekle iktifa edilmiştir. Diğer taraftan *Fünûnü'l-efnân*'daki Nâsih – Mensûh konusunun eserde iki ayrı yerde ele alınması araştırmaya açılım getirmiştir. Zira müellif eserin diğer yazmalarla müşterek olan bölümünde konu hakkında telif ettiği eserine göndermede bulunmuş ve konuya muhtasar olarak temas etmiştir. Dolayısıyla mülhak kısımda konunun yeniden serdedilmesi bu kısmın müelliften başkası tarafından ilave edilmiş olabileceği ihtimalini artırmıştır.

⁴⁹⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Müdhîş*, s. 65; İbnü'l-Cevzî, *Nüzhetü'l-a'yüni'n-nevâzir*, s. 619, 620.

⁴⁹⁹ Bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-Musaffâ*, s. 22; İbnü'l-Cevzî, *Nevâsihu'l-Kur'ân*, s. 285.

⁵⁰⁰ Bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-Musaffâ*, s. 23; İbnü'l-Cevzî, *Nevâsihu'l-Kur'ân*, s. 299.

⁵⁰¹ Bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-Müdhîş*, s. 29, 30; İbnü'l-Cevzî, *Nüzhetü'l-a'yüni'n-nevâzir*, s. 393-396.

Her şeye rağmen bu mülhak konulardaki verilerin bir şekilde müellife aidiyeti söz konusudur. Nihâyetinde bu kısmı müstensih büyük ihtimalle müellifin başka eserlerinden ilave etmiştir. Mülhak konulardan hakkında eser telif edilen konular, ilgili eserlerle karşılaştırıldığında bu neticeye doğru gidilmektedir. Ancak hakkında esere rastlanmayan mevzular araştırmayı zorlaştırmaktadır. Neticede mülhak konuların bir şekilde müellifle alakası bulunabileceğinden, eser değerlendirilirken dikkate alınmaları kaçınılmazdır.

Yaptığımız gözlemler neticesinde bu ilave konuların büyük bir kısmının, müellifin Kur'ân ilimleri ile ilgili diğer eserlerinden yapılan iktibaslardan müteşekkil olduğunu müşahade ettik. Bu nedenle *Fünûnü'l-efnân*'ın tahkikli haliyle kapsamlı bir ulûmü'l-Kur'ân çalışması değil sadece Kur'ân hakkında bazı bilgiler veren 37 varaklık muhtasar bir çalışmadan ibaret olduğu sonucuna ulaştık. Buna mukabil İbnü'l-Cevzî'nin ulûmü'l-Kur'ân konularını kapsamlı ve müstakil olarak *Fünûnu'l-efnân* adlı eserinde toplaması şüpheli kalmasına rağmen müellifin farklı ulûmü'l-Kur'ân konuları ile ilgili müstakil eserler yazması açısından bu alanda önemli ve öncü bir yere sahip olduğunu tespit ettik. Nitekim daha geç dönemlerde ulûmü'l-Kur'ân konusunda öne çıkan Zerkeşi'nin (ö. 745/1344) *el-Burhân* ve Suyûtî'nin *el-İtkân* adlı eserlerindeki konuların bir çoğu, İbnü'l-Cevzî tarafından ayrı ayrı eserlerde daha detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Dolayısıyla İbnü'l-Cevzî kendisinden iki üç asır sonra yazılan *el-Burhân* ve *el-İtkân*'da bölüm düzeyinde ele alınan ulûmü'l-Kur'ân konularına farklı eserlerinde detaylı bir şekilde dikkat çekmiştir.

Netice itibarıyla *Fünûnu'l-efnân*'ın İstanbul yazma nüshasındaki fazla varakların müellif değil sonradan müstensih tarafından özellikle müellifin konuyla alakalı başka eserlerinden yazma nüshaya aktarılmış olması kuvvetle muhtemeldir. Bu durumda müellife ait olan *Fünûnu'l-*

efnân'ın diğer yazmalarındaki 37 varak, Kur'ân hakkındaki bazı bilgileri içerir. Dolayısıyla bu haliyle *Fünûnu'l-efnân* kapsamlı bir ulûmü'l-Kur'ân eseri değildir. Eserin İstanbul yazma nüshası ise en iyi ihtimalle müstensihin İbnü'l-Cevzî'nin eserlerini ihtisar ederek tek eserde toplama hususundaki maharetinden ibarettir. Daha açık bir ifade ile eserin İstanbul yazma nüshası, *Fünûnu'l-efnân*'da dâhil olmak üzere İbnü'l-Cevzî'nin bazı eserlerinin muhtasarıdır. Baştan sona nesih hattıyla yazılan eserin istinsah tarihi net olarak bilinmemekle birlikte hicri dokuzuncu veya onuncu asra ait olma ihtimalinden dolayı Zerkeşî ve Suyûtî'nin eserlerinden sonra yazılmış olması mümkündür. Burada müstensihin de fark ettiği asıl mesele Zerkeşî ve Suyûtî'den önce konuları tek kitapta toplamasa da ayrı ayrı eserlerde detaylı bir şekilde ele alması açısından İbnü'l-Cevzî'nin alana katkısıdır.

Biz de bu çalışmamızda İstanbul yazma nüshasındaki mülhak varakların *Fünûnu'l-efnân*'ın aslından olması durumunun son derece şüpheli kaldığını dolayısıyla bu eserin alanında kapsamlı ve müstakil eser olduğu söylemini değil İbnü'l-Cevzî'nin ulûmü'l-Kur'ân'ın birçok bahsine dair eserleri ile bu alanda önde gelen bir isim olduğu yargısının daha isabetli olduğunu ortaya koymaya çalıştık. Çoğu ilim dalına dair müstakil eserler telif eden İbnü'l-Cevzî, *Fünûnü'l-efnân*'ı sadece Kur'ân ilimleri ile sınırlandırmıştır. Ancak eserin müellif tarafından Kur'ân ilimlerine dair kapsamlı bir çalışma olarak telif edildiğini ifade etmek mümkün gözükmemektedir. Bunun yerine İbnü'l-Cevzî'nin hicri altıncı asır gibi erken bir dönemde gerek *Fünûnü'l-efnân* gibi kapsamlı olmayan bir ulûmü'l-Kur'ân eseri gerekse ulûmü'l-Kur'ân'ın farklı bahislerine dair müstakil farklı eserler telif edebilecek kadar bu alana önemli bir katkı sunduğu ifade edilebilir.

EKLER

EK 1

İbnü'l-Cevzî'nin Köprülü nüshasında bulunduğu halde diğer yazmalarda ve tahkikli nüshalarında bulunmayan konuların listesi:

1. Garîbu'l-Kur'ân⁵⁰²
2. Kur'ân Âyetleri ile İlgili İstifhamlar⁵⁰³
3. Vucûh ve Nezâir
4. Nâsîh – Mensûh⁵⁰⁴
5. Nâsîh Bulunduğu Halde Mensûh Bulunmayan Sûreler
6. Mensûh Bulunduğu Halde Nâsîh Bulunmayan Sûreler
7. Nâsîhin Ve Mensûhun Bulunduğu Sûreler
8. Nesh Hakkındaki İhtilaf
9. Nesihin Âyet Delili
10. Şeriata Göre Nesh Uygulamaları
11. Kur'ân'daki Nâsîh ve Mensûh Âyetler
12. Hitâbu'l-Kur'ân
13. Emsâlu'l-Kur'ân
14. Arap Dilin Yapısı
15. Fiil Çekimleri⁵⁰⁵
16. Arap Dilin Güçlendirilmesi

⁵⁰² Buradan sonraki konular Köprülü nüshana “Zikir” lafzıyla mulhak olan bölümleri ifade etmektedir.

⁵⁰³ Fünûnü'l-efnân'dabu bölüm için “ذكر عيون المسائل” başlığı kullanılmıştır.

⁵⁰⁴ Daha önce de nesh konusu geçmiş ve müellif bu konuda yazdığı kitabına atıfta bulunmuştur.

⁵⁰⁵ Arapça sarf ilmi ile ilgili temel dil bilgisi kaidelerinin verildiği bu bölüm sadece Köprülü nüshasında bulunmaktadır. Müellifin Hârzenî'den nakilde bulunarak sarfın tanımıyla başladığı bölümde fiil çekimleri üzerinde teferruatlı malumat mevcuttur. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 199-204.

EK 2

Beldelere Göre Sûrelerin Âyet Sayıları

1. Fatiha: 7 âyet olduğu hususunda ittifak vardır. Ancak sûrenin iki âyetinde ihtilaf söz konusudur. Buna göre Kûfe ve Mekke ehli ile sahâbe ve tâbiînden bir grup besmeleyi âyet sayarken sûredeki “اٰنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ” kısmını ayrı bir âyet olarak kabul etmemişlerdir. Şam ve Basra ehli ise bu kısmı âyet saymışlardır.
2. Bakara: Şam, Mekke ve Medine ehline göre 285; Kûfe ehline göre 286; Basra ehli ve Atâ' b. Yesâr'a göre 287 âyettir. Bu kısımda beldelerin âyetler içerisindeki bazı bölümleri âyet sayıp saymamaları itibarıyla on bir âyette zuhur eden farklı görüşler ayrı ayrı işlenmiştir.⁵⁰⁶ Söz konusu farklılık sûrenin 1, 10, 11, 114, 197, 200, 215, 219, 235, 255 ve 257. âyetlerinde ortaya çıkmaktadır.
3. Âl-i İmrân: 200 âyet olduğu hususunda ittifak olmasına rağmen Şam ehlinen “حَتَّى تُنْفِقُوا مِمَّا تُحِبُّونَ” kısmının âyet sayılmadığına dair bir rivâyet gelmiştir. Ancak ilk görüş daha sahihtir. Bu sûrede de beldeler arasında 1, 4, 48, 49, 92 ve 97. âyetlerde farklı görüşler ileri sürülmüştür.⁵⁰⁷
4. Nisâ: Mekke, Medine, Basra ve Atâ' b. Yesâr'a göre 175; Kûfe ehline göre 176; Şam ehline göre 177 âyettir. Sadece 44 ve 173. âyetlerde ihtilaf söz konusudur.

⁵⁰⁶ Daha ayrıntılı bilgi için bkz. İbnü'l-Cevzî, *Fünûnu'l-efnân fî uyûni ulûmi'l-Kur'ân*, s. 279-281.

⁵⁰⁷ Müellif ihtilafı âyetlerin yedi tane olduğunu söylemesine rağmen sadece zikredilen altı âyeti sıralamıştır. Bu durum, müellifin eserlerini yazdıktan sonra çok titiz bir şekilde gözden geçirmek yerine daha çok eser telif etmeyi tercih etmesinden ileri gelmiş olabilir. Ne var ki muhakkik burada söz konusu meseleye dair herhangi bir beyanda bulunmamıştır.

5. Mâide: Kûfe ehline göre 120; Şam, Mekke ve Medine ehline göre 122; Basra ehli ve Atâ' b. Yesâr'a göre 123 âyettir. Bu sûrede de 1, 15 ve 23. âyetlerde görüş farklılıkları zuhura gelmiştir.
6. Enâm: Kûfe ehline göre 165; Şam ve Basra ehliyle Atâ' b. Yesâr'a göre 166; Mekke ve Medine ehline göre 167 âyetten müteşekkildir. 1,⁵⁰⁸ 66, 73 ve 161. âyetlerde ihtilaf bulunmaktadır.
7. A'râf: Şam ve Basra ehliyle Atâ' b. Yesâr'a göre 205; Kûfe, Mekke ve Medine ehline göre 206 âyettir. Ancak 1, 29⁵⁰⁹, 38 ve 137. âyetler hakkında farklı görüşler ileri sürülmüştür.
8. Enfâl: Kûfe ehline göre 75; Mekke, Medine ve Basra ehliyle Atâ' b. Yesâr'a göre 76; Şam ehline göre 77 âyetten müteşekkildir. 36, 42 ve 62. âyetlerde farklılık söz konusudur.
9. Tevbe: Kûfe ehline göre 129; Şam,⁵¹⁰ Mekke, Medine ve Basra ehliyle Atâ' b. Yesâr'a göre 130 âyettir ve sadece 3, 39 ve 70. âyetlerde ihtilaf edilmiştir.
10. Yûnus: Kûfe, Mekke, Medine ve Basra ehliyle Atâ' b. Yesâr'a göre 109; Şam ehline göre 110 âyettir ve 22. âyetin iki yeri ile 57. âyetle ihtilaf vardır.
11. Hûd: Mekke, Medine ehlinin bir kesimi, Basra ehli ve Atâ' b. Yesâr'a göre 121; Medine ehlinin diğer kesime ve Humus dışındaki Şam ehline göre 122; Kûfe ve Humus ehline göre 123

⁵⁰⁸ Sûrenin ikinci âyetini müstakil bir âyet olarak benimseyenler bunu ayrı bir âyet olarak kabul etmemişlerdir.

⁵⁰⁹ Bu âyetin iki farklı kısmı ayrı âyet olarak değerlendirilmiştir.

⁵¹⁰ Şam ehli genelde tercihini bir fazladan yana kullanmıştır.

âyetdir. 54, 74, 82, 86, 118 ve 121. âyetler de farklı görüşler mevcuttur.⁵¹¹

12. Yûsuf: 111 âyet olduğu hususunda ittifak edilmiştir.
13. Râd: Kûfe ehline göre 43; Mekke, Medine ehline göre 44; Basra ehli ve Atâ' b. Yesâr'a göre 45; Şam ehline göre 47 âyetdir. 5. âyet, 16. âyetin iki yeri,⁵¹² 21⁵¹³ ve 23. âyetlerin müstakil bir âyet olmasına yönelik muhtelif görüşeler bulunmaktadır.
14. İbrahim: Basra ehli ve Atâ' b. Yesâr'a göre 51; Kûfe ehline göre 52; Mekke, Medine ve Humus ehline göre 54; Humus dışındaki Şam ehline göre 55 âyetdir. 1, 5, 9, 19, 24, 32⁵¹⁴ ve 42. âyetlere dair farklı görüşler mevcuttur.
15. Hicr: 99 âyet olduğu hususunda ittifak vardır.
16. Nahl: İttifakla 128 âyetdir.
17. Benî İsrâîl:⁵¹⁵ Şam, Mekke, Medine ve Basra ehliyle Atâ' b. Yesâr'a göre 110; Kûfe ehline göre 111 âyetdir. Sadece 107. âyete dair farklı görüşler söz konusudur.
18. Kehf: Mekke, Medine ehline göre 105; Şam ehline göre 107; Kûfe ehline göre 110; Basra ehliyle Atâ' b. Yesâr'a göre 111 âyetdir. 13,

---

⁵¹¹ Müellif burada da üzerinde farklı görüş bulunan yedi âyet olduğunu ifade etmesine rağmen altı tane sıralamıştır.

⁵¹² Bu âyette olduğu gibi genelde uzun âyetlerde âyet içerisinden müstakil âyetler çıkarılmıştır.

⁵¹³ Bu âyette müellif âyeti hatalı yazmıştır. Eserde âyet bir sonraki âyetin "أُولَئِكَ لَهُمْ سُوءُ الْجَسَابِ وَلَئِكَ لَهُمْ سُوءُ الْجَسَابِ" şeklinde verilmiştir. Hâlbuki âyetin aslı "وَالَّذِينَ يَصِلُونَ مَا أَمَرَ اللَّهُ بِهِ أَنْ يُوصَلَ وَيَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ وَيَخَافُونَ سُوءَ الْجَسَابِ" şeklindedir. Ne var ki muhakkik de bu hataya dair bir beyanda bulunmamıştır.

⁵¹⁴ Burada muhakkik âyet numarasını 32 vermesi gerekirken 23 vermiştir.

⁵¹⁵ İsrâ Sûresi'dir.

- 22, 23, 32, 35, 85, 86 ve 103. âyetler hakkında ihtilaf bulunmaktadır.⁵¹⁶
19. Meryem: Şam, Kûfe, Medine ehlinde gelen birinci görüş ve Atâ' b. Yesâr'a göre 98; Mekke ve Medine ehlinde gelen diğer görüşe göre 99 âyettir. 1, 41 ve 75. âyetler hakkında görüş farklılığı bulunmaktadır.
20. Tâhâ: Basra ehliyle Atâ' b. Yesâr'a göre 132; Mekke ve Medine ehline göre 134; Kûfe ehline göre 135;⁵¹⁷ Humus ehline göre 138; Humus dışında Şam ehline göre 140 âyettir. 1, 33, 39. âyetin iki yeri, 40. âyetin üç yeri, 41, 47, 77, 78, 86. âyetin iki yeri, 87, 88. âyetin iki yeri, 89, 92, 106, 123 ve 131. âyetleri hakkında görüş farklılıkları bulunmaktadır. Mezkûr âyetlerden bazılarının iki veya üç ayrı kısmını müstakil âyet olarak değerlendirenler olmuştur. Ayrıca sadece Şam ehlinin müstakil âyet addettiği birkaç örnek de mevcuttur.
21. Enbiyâ: Şam, Kûfe, Medine, Basra ehliyle Atâ' b. Yesâr'a göre 111; Kûfe ehline göre 112 âyettir. Sadece 66. âyette ihtilaf söz konusudur.
22. Hac: Şam ehline göre 74; Basra ehliyle Atâ' b. Yesâr'a göre 75; Medine ehline göre 76; Mekke ehline göre 77; Kûfe ehline göre 78 âyettir. 19, 20, 42, 43 ve 78. âyetlerde ihtilaf söz konusudur.
23. Müminûn: Kûfe ve Humus ehline göre 118; Humus ehli dışındaki Şam ehli, Mekke, Medine ve Basra ehliyle Atâ' b. Yesâr'a göre 119 âyettir ve sadece 45. âyeti hakkında ihtilaf bulunmaktadır.

⁵¹⁶ Müellif burada da on âyette farklılık olduğunu zikretmesine rağmen sekiz tanesine yer vermiştir.

⁵¹⁷ Mevcut Mushaf yine Kûfe ehlinin görüşü ile uyumludur.

24. Nûr: Mekke, Medine ehline göre 62; Humus ehline göre 63; Humus ehli dışındaki Şam ehli, Kûfe ehliyle Atâ' b. Yesâr'a göre 64 âyettir ve 36, 43 ve 44. âyetlerde görüş farklılığı vardır.⁵¹⁸
25. Furkân: 77 âyet olduğuna dair ittifak vardır.
26. Şuarâ: Mekke, Medine ehlinde gelen bir görüş ve Basra ehliyle Atâ' b. Yesâr'a göre 226; Şam, Kûfe ve Medine ehlinde gelen birinci görüşe göre 227 âyettir. 1, 49, 92 ve 210. âyetlerde farklılık arz etmektedir.
27. Neml: Kûfe ehline göre 93; Şam ve Basra ehliyle Atâ' b. Yesâr'a göre 94; Mekke ve Medine ehline göre 95 âyettir. 33 ve 44. âyetlerinde ihtilaf bulunmaktadır.
28. Kasas: 82⁵¹⁹ âyet olduğu hususunda ittifak vardır. Ancak Osman b. Atâ' bu görüşün dışına çıkmıştır. 1 ve 23. âyetlerde ihtilaf vardır.
29. Ankebût: Çoğunluğun görüşüne göre 69 âyettir. Ancak Humus ehline göre 70 âyettir. 1, 29, 65 ve 67. âyetlerde ihtilaf vardır.
30. Rûm: Mekke ve Medine ehlinde gelen bir görüşe göre 59; Şam, Kûfe, Basra ehliyle Atâ' b. Yesâr'a ve Medine ehlinde gelen birinci görüşe göre 60 âyettir. 1,⁵²⁰ 2, 4 ve 55. âyetlerde ihtilaf bulunmaktadır.

---

⁵¹⁸ Müellif burada da iki âyette ihtilafın olduğunu söylemesine rağmen üç âyet vermiştir.

⁵¹⁹ Burası Mushaf'ta 88. âyet olmasına rağmen müellif hata yapmış muhakkik ise herhangi bir açıklama getirmemiştir. Ne var ki müellif sonraki bölümde hatasını tashih etmiştir.

⁵²⁰ Yalnızca Kûfîler hurûf-ı mukattaâyı âyet saymıştır.

31. Lokmân: Mekke ve Medine ehline göre 33; Şam ve Basra ehliyle Atâ' b. Yesâr'a göre 34 âyettir. 1 ve 32. âyetlerde ihtilaf bulunmaktadır.
32. Secde: Basra ehliyle Atâ' b. Yesâr'a göre 29; Şam, Kûfe, Mekke ve Medine ehline göre 30 âyettir. 1 ve 10. âyetlerde ihtilaf vardır.
33. Ahzâb:73 âyet olduğu hususunda ittifak vardır.
34. Sebe: Kûfe, Mekke, Medine ve Basra ehliyle Atâ' b. Yesâr'a göre 54; Şam ehline göre 55 âyettir. Sadece 15. âyetinde ihtilaf vardır.
35. Fâtır:⁵²¹ Humus ehline göre 44; Kûfe, Mekke, Basra ehliyle Atâ' b. Yesâr'a ve Medine ehlinde gelen birinci görüşe göre 45; Medine'den gelen diğer görüşe ve Humus ehli dışındaki Şam ehline göre 46 âyettir. 7, 16, 19, 20, 22, 41 ve 43. âyetlerde ihtilaf vardır.
36. Yâsîn: Şam, Kûfe, Medine, Basra ehliyle Atâ' b. Yesâr'a göre 82; Kûfe ehline göre 83 âyettir. Sadece 1. âyetinde ihtilaf vardır.
37. Saffât: 181 ve 182 âyet olduğuna dair iki görüş zikredilmiştir. 8, 9, 22 ve 167. âyetlerde ihtilaf bulunmaktadır.
38. Sâd: 86 ve 88 âyet olduğuna dair iki görüş zikredilmiştir. 1, 37⁵²² ve 84. âyetlerde ihtilaf bulunmaktadır.
39. Zümer: 72, 73 ve 75 âyet olduğuna dair görüşler zikredilmiştir. 3, 11, 14, 17, 20, 36 ve 39. âyetlerde ihtilaf bulunmaktadır.

⁵²¹ Eserde "el-Melâike" adıyla geçmektedir.

⁵²² Burada olduğu gibi bazen "وَعَوَّاص" gibi tek bir kelimeyi de âyet saydıkları olmuştur.

40. Ğâfir:⁵²³ 82, 84, 85 ve 86 âyet olduğuna dair görüşler zikredilmiştir. 1,⁵²⁴ 15, 16, 18, 53, 58, 71, 72, 73 ve 65. âyetlerde ihtilaf bulunmaktadır.
41. Fussilet: 52, 53 ve 54 âyet olduğuna dair görüşler zikredilmiştir. Sadece 1 ve 13. âyetle ihtilaf vardır.
42. Şûrâ:⁵²⁵ 50, 51 ve 53 âyet olduğuna dair görüşler zikredilmiştir. 1, 2 ve 32. âyetlerde ihtilaf bulunmaktadır.
43. Zuhruf: 88 ve 89 âyet olduğuna dair iki görüş zikredilmiştir. 1 ve 52. âyetlerde ihtilaf bulunmaktadır.
44. Duhân: 56, 57 ve 59 âyet olduğuna dair görüşler zikredilmiştir. 1, 34, 43 ve 45. âyetlerde ihtilaf bulunmaktadır.
45. Câsiye: 36 ve 37 âyet olduğuna dair iki görüş zikredilmiştir. Sadece 1. âyetle ihtilaf vardır.
46. Ahkâf: 34 ve 35 âyet olduğuna dair iki görüş zikredilmiştir. Sadece 1. âyetle ihtilaf vardır.
47. Muhammed: 38, 39 ve 40 âyet olduğuna dair görüşler zikredilmiştir. 4 ve 15. âyetlerde ihtilaf bulunmaktadır.
48. Fetih: 29 âyet olduğu hususunda ittifak vardır.
49. Hucurât: 18 âyet olduğu hususunda ittifak vardır.
50. Kâf: 45 âyet olduğu hususunda ittifak vardır.
51. Zâriyât: 60 âyet olduğu hususunda ittifak vardır.

---

⁵²³ Eserde "Hâmîm el-Mümin" adıyla geçmektedir.

⁵²⁴ Yalnızca Kûfiler hurûf-ı mukattaayı âyet saymıştır.

⁵²⁵ Eserde "Ayn-sîn-kâf" adıyla geçmektedir.

52. Tûr: 47, 48 ve 49 âyet olduğuna dair görüşler zikredilmiştir. 1 ve 13. âyetlerde ihtilaf bulunmaktadır.
53. Necm: 61 ve 62 âyet olduğuna dair iki görüş zikredilmiştir. 28. âyetle 29. âyetin iki yerinde ihtilaf bulunmaktadır.
54. Kamer: 55 âyet olduğu hususunda ittifak vardır.
55. Rahmân: 76, 77 ve 78 âyet olduğuna dair görüşler zikredilmiştir. 1, 3, 35 ve 43. âyetlerde ihtilaf bulunmaktadır.
56. Vâkı'a: 96, 97 ve 99 âyet olduğuna dair görüşler zikredilmiştir. 8, 9, 15, 18, 22, 25, 27, 35, 41, 42, 47, 49, 50 ve 89.âyetlerde ihtilaf bulunmaktadır.
57. Hadîd: 28 ve 29 âyet olduğuna dair iki görüş zikredilmiştir. 13 ve 27. âyetlerde ihtilaf bulunmaktadır.
58. Mücâdele: 21 ve 22 âyet olduğuna dair iki görüş zikredilmiştir. Sadece 20. âyetle ihtilaf vardır.
59. Haşr: 24 âyet olduğu hususunda ittifak vardır.
60. Mümtehhine:⁵²⁶ 13 âyet olduğu hususunda ittifak vardır.
61. Saff: 14 âyet olduğu hususunda ittifak vardır.
62. Cuma: 11 âyet olduğu hususunda ittifak vardır.
63. Münâfikûn: 11 âyet olduğu hususunda ittifak vardır.
64. Teğâbûn: 18 âyet olduğu hususunda ittifak vardır.
65. Talâk: 11, 12 ve 13 âyet olduğuna dair görüşler zikredilmiştir. 2. âyetin iki yeri ve 10. âyetle ihtilaf bulunmaktadır.

---

⁵²⁶ Eserde "İmtihân" adıyla geçmektedir.

66. Tahrîm: 12 âyet olduğu hususunda ittifak vardır. Ancak bundan bir âyet daha fazla olduğuna dair görüş de mevcuttur. Söz konusu âyetin 8. âyet olduğunu iddia edenler bulunmaktadır.
67. Mülk: 30 ve 31 âyet olduğuna dair iki görüş zikredilmiştir. Sadece 9. âyette ihtilaf vardır.
68. Nûn: 52 âyet olduğu hususunda ittifak vardır.
69. Hakka: 51 ve 52 âyet olduğuna dair iki görüş zikredilmiştir. 1 ve 25. âyetlerde ihtilaf bulunmaktadır. Ayrıca bu sûrede Basra ehlinin hakkında ihtilaf ettiği üç âyet de bulunmaktadır.
70. Meâric: 43 ve 44 âyet olduğuna dair iki görüş zikredilmiştir. Sadece 4. âyette ihtilaf vardır.
71. Nûh: 28, 29 ve 30 âyet olduğuna dair iki görüş zikredilmiştir, 23. âyetin iki yerinde, 24, 25 ve 16. âyetlerde ihtilaf bulunmaktadır.
72. Cîn: Çoğunluğun görüşüne göre 28 âyet olmasına rağmen İbn Ebî Bezze'nin Mekke ehlinin bir rivâyetine göre 27 âyettir. Sûrenin 22. âyetindeki iki yer ihtilaf konusu olmuştur.
73. Müzemmil: 18, 29 ve 20 âyet olduğuna dair görüşler zikredilmiştir. 1, 15 ve 17. âyetlerde ihtilaf bulunmaktadır.
74. Müddesir: 55 ve 56 âyet olduğuna dair iki görüş zikredilmiştir. 40 ve 41. âyetlerde ihtilaf bulunmaktadır.
75. Kiyâme: 39 ve 40 âyet olduğuna dair iki görüş zikredilmiştir. Sadece 16. âyette ihtilaf vardır.
76. İnsan: 31 âyet olduğu hususunda ittifak vardır.
77. Mürselât: 50 âyet olduğu hususunda ittifak vardır.

78. Nebe: 40 ve 41 âyet olduğuna dair iki görüş zikredilmiştir. Sadece 40. âyetle ihtilaf vardır.
79. Nâziât: 45 ve 46 âyet olduğuna dair iki görüş zikredilmiştir. 33 ve 37. âyetlerde ihtilaf bulunmaktadır.
80. Abese: 40, 41 ve 42 âyet olduğuna dair görüşler zikredilmiştir. 24, 32 ve 33 âyetlerde ihtilaf bulunmaktadır.
81. Tekvîr: 28 ve 29 âyet olduğuna dair iki görüş zikredilmiştir. Sadece 26. âyetle ihtilaf vardır.
82. İnfitâr: 19 âyet olduğu hususunda ittifak vardır.
83. Mutaffifîn: 36 âyet olduğu hususunda ittifak vardır.
84. İnşikâk: 23 ve 25 âyet olduğuna dair iki görüş zikredilmiştir. 7 ve 10. âyetlerde ihtilaf bulunmaktadır.
85. Burûc: Çoğunluğun görüşüne göre 22 âyet olmakla beraber 23 âyet olduğuna dair de bir görüş mevcuttur.
86. Târık: Medine'den gelen birinci görüşe göre 16, diğerlerine göre ise 17 âyettir. Sadece 15. âyetle ihtilaf vardır.
87. A'lâ: 19 âyet olduğu hususunda ittifak vardır.
88. Ğaşiye: 26 âyet olduğu hususunda ittifak vardır.
89. Fecr: 29, 30 ve 32 zikredilmiştir ve 15. âyetin iki yerinde, 16, 23 ve 29. âyetlerde ihtilaf bulunmaktadır.
90. Beled: 20 âyet olduğu hususunda ittifak vardır.
91. eş-Şems: 15 ve 16 âyet olduğuna dair iki görüş zikredilmiştir. Sadece 14. âyetle ihtilaf vardır.
92. Leyl: 21 âyet olduğu hususunda ittifak vardır.
93. Duhâ: 11 âyet olduğu hususunda ittifak vardır.

94. İnşirah: 8 âyet olduğu hususunda ittifak vardır.
95. Tîn: 8 âyet olduğu hususunda ittifak vardır.
96. Alak: 18, 19 ve 20 âyet olduğuna dair görüşler zikredilmiştir. 9 ve 15. âyetlerde ihtilaf bulunmaktadır.
97. Kadir: 5 ve 6 âyet olduğuna dair iki görüş zikredilmiştir. Sadece 3. âyetinde ihtilaf vardır.
98. Beyyine:⁵²⁷ 8 ve 9 âyet olduğuna dair iki görüş zikredilmiştir. Sadece 5. âyetinde ihtilaf vardır.
99. Zelzele: 8 ve 9 âyet olduğuna dair iki görüş zikredilmiştir. Sadece 6. âyetinde ihtilaf vardır.
100. Âdiyât: 11 âyet olduğu hususunda ittifak vardır.
101. Kâria: 8, 10 ve 11 âyet olduğuna dair görüşler zikredilmiştir. 1, 6 ve 8. âyetlerde ihtilaf bulunmaktadır.
102. Tekâsür: 8 âyet olduğu hususunda ittifak vardır.
103. Asr: 3 âyet olduğu hususunda ittifak vardır. 1 ve 3. âyetinde ihtilaf vardır.
104. Hümeze: 9 âyet olduğu hususunda ittifak vardır.
105. Fîl: 5 âyet olduğu hususunda ittifak vardır.
106. Kureyş: 4 ve 5 âyet olduğuna dair iki görüş zikredilmiştir. Sadece 4. âyetinde ihtilaf vardır.
107. Mâûn: 6 ve 7 âyet olduğuna dair iki görüş zikredilmiştir. Sadece 6. âyetinde ihtilaf vardır.

---

⁵²⁷ Eserde "Lem yekûn" adıyla geçmektedir.

108. Kevser: 3 âyet olduğu hususunda ittifak vardır.
109. Kâfirûn: 6 âyet olduğu hususunda ittifak vardır.
110. Nâsr: 3 âyet olduğu hususunda ittifak vardır.
111. Tebbe: 5 âyet olduğu hususunda ittifak vardır.
112. İhlâs: 4 ve 5 âyet olduğuna dair iki görüş zikredilmiştir. Sadece 3. âyette ihtilaf vardır.
113. Felâk: 5 âyet olduğu hususunda ittifak vardır.
114. Nâs: 6 ve 7 âyet olduğuna dair iki görüş zikredilmiştir. Sadece 4. âyette ihtilaf vardır.

EK 3

Sûrelerdeki Mesele Sayıları

Sûre adı	Mesele sayısı	Fünûnü'l-efnân'daki varak numarası	Sûre adı	Mesele sayısı	Fünûnü'l-efnân'daki varak numarası
Bakara	10	114-116	Sebe	2	130-131
Âl-i İmrân	2	116	Fâtır	2	131
Nisâ	3	116	Yâsîn	4	131-132
Mâide	7	116-117	Saffât	3	132
Enâm	1	117-118	Sâd	5	132-133
A'râf	2	118	Zümer	2	133
Enfâl	4	118-119	Mümin	1	133
Tevbe	2	119-120	Fussilet ⁵²⁸	2	133-134
Yûnus	1	120	Şûrâ ⁵²⁹	1	134
Hûd	4	120-121	Zuhruf	2	134

⁵²⁸ Fünûnü'l-efnân'da sûrenin ismi yerine "سورة حم السجدة" olarak verilmiştir.

⁵²⁹ Fünûnü'l-efnân'da sûrenin ismi yerine "سورة حمعسق" olarak verilmiştir.

Yûsuf	9	121-122	Duhân	1	134
Râd	2	122	Câsiye	4	134-135
İbrahim	2	122	Fetih	1	135
Hicr	2	122-123	Hucurât	3	135
Nahl	1	123	Kâf	2	135-136
Benî İsrâîl	5	123-124	Zâriyât	1	136
Kehf	3	124	Necm	3	136
Meryem	3	124-125	Rahmân	3	136
Tâhâ	3	125	Vâkı'a	2	136-137
Enbiyâ	9	125-126	Mücâdele	1	137
Hac	2	126	Haşr	1	137
Müminûn ⁵³⁰	3	126-127	Mümteherine	1	137
Nûr	3	127	Cuma	1	137
Furkân	1	127	Teğâbûn	1	137

⁵³⁰ Fünûnü'l-efnân' da sûrenin ismi yerine "سورة قد أفلح" olarak verilmiştir.

Şuarâ	1	127	Tahrîm	2	137
Neml	8	127-128	Hakka	1	137-138
Kasas	4	128-129	Müzemmil	1	138
Ankebût	3	129	Kıyâme	2	138
Rûm	1	129	Nâziât	1	138
Lokmân	1	129-130	Mutaffifîn	1	138
Secde	4	130	Duhâ	1	138
Ahzâb	2	130			

EK 4

Birbirini Tefsir Eden Âyetler⁵³¹

Müfesser Âyet	Müfessir Âyet
”يُخَادِعُونَ اللَّهَ وَهُوَ خَادِعُهُمْ“ ⁵³²	”قِيلَ ارْجِعُوا وَرَاءَكُمْ فَالْتَمِسُوا نُورًا“ ⁵³³
”وَشَهِدُوا عَلَى أَنْفُسِهِمْ أَنَّهُمْ كَانُوا“ ”كَافِرِينَ“ ⁵³⁴	”قَدْ جَاءَنَا نَذِيرٌ فَكَذَّبْنَا“ ⁵³⁵
”وَتَمَّتْ كَلِمَةُ رَبِّكَ الْخُسْفَى“ ⁵³⁶	”وَنُرِيدُ أَنْ نَمُنَّ“ ⁵³⁷
”إِلَّا عَنْ مُوعِدَةٍ وَعَدَهَا إِيَّاهُ“ ⁵³⁸	”سَأَسْتَغْفِرُ لَكَ رَبِّي“ ⁵³⁹
”وَنَذِكُرِي بَيِّنَاتٍ“ ⁵⁴⁰	”أَلَمْ تَرَوْا كَيْفَ خَلَقَ اللَّهُ سَبْعَ سَمَوَاتٍ“ ”طِبَاقًا“ ⁵⁴¹
”لَهُمُ الْبُشْرَى فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَفِي“ ”الْآخِرَةِ“ ⁵⁴²	”تَنْتَزِلُ عَلَيْهِمُ الْمَلَائِكَةُ أَلَّا تَخَافُوا وَلَا“ ”تَحْزَنُوا“ ⁵⁴³
”وَلَمْ تَكُونُوا أَقْسَمْتُمْ مِنْ قَبْلِ مَا لَكُمْ مِنْ“ ”رِزَالٍ“ ⁵⁴⁴	”وَأَقْسَمُوا بِاللَّهِ جَهْدَ أَيْمَانِهِمْ لَا يَبْعَثُ اللَّهُ مِنْ“ ”يُمُوتٍ“ ⁵⁴⁵
”وَتَبَيَّنَ لَكُمْ كَيْفَ فَعَلْنَا بِهِمْ“ ⁵⁴⁶	”فَمِنْهُمْ مَنْ أَرْسَلْنَا عَلَيْهِ حَاصِبًا وَمِنْهُمْ مَنْ أَخَذَتْهُ“ ”الصَّبْحَةُ“ ⁵⁴⁷

⁵³¹ Bu bölümde *Ruûsu'l-kavâîr*'de diğer iki esere göre bazı eksiklikler vardır.

⁵³² Nisâ 4/142.

⁵³³ Hadîd 57/13.

⁵³⁴ A'râf 7/37.

⁵³⁵ Mülk 67/9.

⁵³⁶ A'râf 7/137.

⁵³⁷ Kasas 28/5.

⁵³⁸ Tevbe 9/114.

⁵³⁹ Meryem 19/47.

⁵⁴⁰ Yûnus 10/71.

⁵⁴¹ Nûh 71/15.

⁵⁴² Yûnus 10/64.

⁵⁴³ Fussilet 41/30.

⁵⁴⁴ İbrahim 14/44.

⁵⁴⁵ Nahl 16/38.

⁵⁴⁶ İbrahim 14/45.

⁵⁴⁷ Ankebût 29/40.

وَعَلَى الَّذِينَ هَادُوا حَرَّمْنَا مَا قَصَصْنَا “ ”عَلَيْكَ مِنْ قَبْلُ“ ⁵⁴⁸	”حَرَّمْنَا كُلَّ ذِي ظُفُرٍ“ ⁵⁴⁹
”وَنَذِعُ الْإِنْسَانَ بِالْشَّرِّ“ ⁵⁵⁰	”فَأَمْطِرُ عَلَيْهَا جِبَارَةً“ ⁵⁵¹
”لَأَحْتَنِكَ دُرِّيَّتَهُ إِلَّا قَلِيلًا“ ⁵⁵²	”إِلَّا عِبَادَكَ مِنْهُمْ الْمُخْلِصِينَ“ ⁵⁵³
”أَلَمْ تَرَ أَنَا أَرْسَلْنَا الشَّيَاطِينَ عَلَى ”الْكَافِرِينَ“ ⁵⁵⁴	”وَاسْتَفْزِرُ مِنْهُمْ“ ⁵⁵⁵
”فَقُولَا لَهُ قَوْلًا لَيًّا“ ⁵⁵⁶	”فَقُلْ هَلْ لَكَ إِلَى أَنْ تَزْجَى“ ⁵⁵⁷
”وَلَمْ تَزُقْ قَوْلِي“ ⁵⁵⁸	”أَخْلَفْنِي فِي قَوْلِي“ ⁵⁵⁹
”فَإِذَا هُمْ فَرِيقَانِ يَخْتَصِمُونَ“ ⁵⁶⁰	”إِنَّ صَالِحًا مُرْسَلٌ مِنْ رَبِّهِ“ ⁵⁶¹
”هَذَا مَا وَعَدَنَا اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَصَدَقَ اللَّهُ “ ”وَرَسُولُهُ“ ⁵⁶²	”أَمْ حَسِبْتُمْ أَنْ تَدْخُلُوا الْجَنَّةَ وَلَمَّا يَعْلَمِ اللَّهُ “ ”الَّذِينَ جَاهَدُوا مِنْكُمْ“ ⁵⁶³
”وَلَقَدْ نَادَانَا نُوحٌ“ ⁵⁶⁴	”أَنِّي مَغْلُوبٌ فَأَنْتَصِرُ“ ⁵⁶⁵

548 Nahl 16/118.

549 Enâm 6/146.

550 Benî İsrâil 17/11.

551 Enfâl 8/32.

552 Benî İsrâil 17/62.

553 Hicr 15/40.

554 Meryem 19/83.

555 Benî İsrâil 17/64.

556 Tâhâ 20/44.

557 Nâziât 79/18.

558 Tâhâ 20/44.

559 A'râf 7/142.

560 Neml 27/45.

561 A'râf 7/75.

562 Ahzâb 33/22.

563 Âl-i İmrân 3/142.

564 Saffât 37/75.

565 Kamer 54/10.

566 "فَحَقَّ عَلَيْنَا قَوْلُ رَبِّنَا"	567 "لَأَمْلَأَنَّ جَهَنَّمَ"
568 "وَلَقَدْ سَبَقَتْ كَلِمَتُنَا"	569 "لَأَغْلِبَنَّ أَنَا وَرُسُلِي"
570 "أَمَتْنَا اثْنَتَيْنِ وَأَحْيَيْنَا اثْنَتَيْنِ"	571 "وَكُنْتُمْ أَمْوَانًا فَأَحْيَاكُمْ ثُمَّ يُمِيتُكُمْ ثُمَّ يُحْيِيكُمْ"
572 "يَوْمَ النَّادِ"	573 "وَنَادَى أَصْحَابُ الْجَنَّةِ أَصْحَابَ النَّارِ"
574 "يُخْلِفُونَ لَكُمْ"	575 "وَاللَّهُ رَبَّنَا مَا كُنَّا مُشْرِكِينَ"
576 "إِذْ نَادَى وَهُوَ مَكْظُومٌ"	577 "أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ"

---

566 Saffât 37/30.

567 Sâd 38/85.

568 Saffât 37/171.

569 Mucâdele 58/21.

570 Ğâfir 40/11.

571 Bakara 2/28.

572 Ğâfir 40/32.

573 A'râf 7/44.

574 Mucâdele 58/18.

575 Enâm 6/23.

576 Nûn 68/48.

577 Enbiyâ 21/87.

EK 5

Âyetler Arasındaki Soru – Cevap İlişkisi

Âyet	Âyetin cevabı
”وَلَوْ نَشَاءُ لَقُلْنَا مِثْلَ هَذَا“ ⁵⁷⁸	”قُلْ لَّيْنِ اجْتَمَعَتِ الْإِنْسُ وَالْجِنُّ“ ⁵⁷⁹
”وَيَقُولُ الَّذِينَ كَفَرُوا لَسْتَ ” ”مُرْسَلًا“ ⁵⁸⁰	”إِنَّكَ لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ“ ⁵⁸¹
”إِنَّكَ لَمَجْنُونٌ“ ⁵⁸²	”مَا أَنْتَ بِنِعْمَةِ رَبِّكَ بِمَجْنُونٌ“ ⁵⁸³
”أَوْ تُسْقِطَ السَّمَاءَ كَمَا زَعَمْتَ عَلَيْنَا “ ”كِسْفًا“ ⁵⁸⁴	”إِنْ نَشَأْ نُخَسِّفْ بِهِمُ الْأَرْضَ أَوْ نُسْقِطْ عَلَيْهِمُ “ ”كِسْفًا مِنَ السَّمَاءِ“ ⁵⁸⁵
”قَالُوا وَمَا الرَّحْمَنُ“ ⁵⁸⁶	”الرَّحْمَنُ (1) عَلَّمَ الْقُرْآنَ“ ⁵⁸⁷
”وَاصْبِرُوا عَلَى آلِهَتِكُمْ“ ⁵⁸⁸	”فَإِنْ يَصْبِرُوا فَالْعَارُ مَثْوًى لَهُمْ“ ⁵⁸⁹
”وَمَا أَهْدِيكُمْ إِلَّا سَبِيلَ الرَّشَادِ“ ⁵⁹⁰	”وَمَا أَمْرُ فِرْعَوْنَ بِرَشِيدٍ“ ⁵⁹¹

⁵⁷⁸ Enfâl 8/31.

⁵⁷⁹ Benî İsrâil 17/88.

⁵⁸⁰ Râd 13/43.

⁵⁸¹ Yâsîn 36/3.

⁵⁸² Hicr 15/6.

⁵⁸³ Nûn 68/2.

⁵⁸⁴ Benî İsrâil 17/92.

⁵⁸⁵ Sebe 34/9.

⁵⁸⁶ Furkân 25/60.

⁵⁸⁷ Rahmân 55/1, 2.

⁵⁸⁸ Sâd 38/6.

⁵⁸⁹ Fussilet 41/24.

⁵⁹⁰ Ğâfir 40/29.

⁵⁹¹ Hûd 11/97.

لَوْلَا نُزِّلَ هَذَا الْقُرْآنُ عَلَى رَجُلٍ مِّنَ ”الْفَرِيقَيْنِ عَظِيمِ“	592 ”يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ وَيَخْتَارُ“
593 ”رَبَّنَا اكْشِفْ عَنَّا الْعَذَابَ“	594 ”وَلَوْ رَحِمْنَاهُمْ وَكَشَفْنَا مَا بِهِمْ مِنْ ضُرٍّ“
595 ”أَمْ يَقُولُونَ نَحْنُ جَمِيعٌ مُّنتَصِرٌ“	596 ”مَا لَكُمْ لَا تَنَاصَرُونَ“
597 ”أَمْ يَقُولُونَ تَقَوَّلَهُ“	598 ”وَلَوْ تَقَوَّلَ عَلَيْنَا بَعْضَ الْأَقَاوِيلِ“

---

592 Kasas 28/68.

593 Duhân 44/12.

594 Mûminûn 23/75.

595 Kamer 54/44.

596 Saffât 37/25.

597 Tûr 52/33.

598 Hakka 69/44.

EK 6

Arapça'daki Kelime Zenginliğine Dair Örnekler

Kelime	Kullanım Şekilleri
Ev	Ev için kullanılan malzemeye göre farklı isimler verilmiştir. Eğer çamurdansa “بيت”, deve veya keçi postundansa “بجاد”, yündense “خباء”, kıldansa “فسطاط”, eğrilmiş yündense “خيمة” ve deridense “قشع” denir.
Vatan	Vatan da içinde yaşayana göre değişik isim alır. İnsanın “وطن”, deveninki “وعطن”, aslanın çalılığı “وعرين”, kurt ve kertenkelenin yuvası, ini “وجار”, ceylanın “كناس”, kuşun yuvası “عش”, karıncanın “قرية”, eşek arısının kovanı “وكور”, aktavşanın tüneli “نافقاء” şeklinde anılır.
Kuş yuvası	Kuş eğer ağaca konduyorsa yuvası “وكر”, dağa veya duvara konduyorsa “وكن”, çardağa konduyorsa “عش”, yeryüzüne konduyorsa “افحوص” denir. “الادحى” da deve kuşuna mahsustur.
Koşmak	Koşma eylemi insan için söz konusu olduğunda “عدا الإنسان”, atta “أحضر”, deve “أرقل”, kurtta “عسل”, ceylanda “منع” şeklinde kullanılır. Zıplama, sıçrama da insan için “طفر”, at için “ضبر”, deve için “وثب”, serçe için “قفز” ve pire için “طمر” lafızlarıdır.

Hayvan yavrusu	Herhangi bir canlının yavrusu da farklı olarak isimlendirilir. Her yedi yaşındaki yavruya “جرو”, her tüylü yavruya “فخ”, bütün vahşi hayvan yavrularına “طفل”, at yavrusuna “مهر، فلو”, eşek yavrusuna “جحش”, inek yavrusuna “عجل”, aslan yavrusuna “شبل”, ceylan yavrusuna “خشف”, fil yavrusuna “دغفل”, deve yavrusuna “حوار”, tilki yavrusuna “هجرس”, kertenkele yavrusuna “حسل”, tavşan yavrusuna “خرنق”, ayı yavrusuna “ديسم”, domuz yavrusuna “خنوص”, aktavşan yavrusuna ve fare yavrusuna “درص”, deve yavrusuna “حريش” denir.
Vurmak	Vurma eylemi de vurulan yere göre farklılık arz eder. Nitekim başına ön tarafına vurma söz konusuysa “صقع”, enseye “صفع”, yüze “صك”, yanağa avuç açık olarak vurulursa “لطم”, avuç kapalı ise “لكم”, iki elle vurulursa “لدم”, sakala vurulursa “وهز”, yan tarafa vurulursa “وخز”, avuç ile göğse ve karına vurulursa “وكر”, dize vurulursa “زين”, ayağa vurulursa “ركل” akrep gibi zararlı hayvanların sokmalarında “تلسع” fiilleri kullanılır.
Açmak	Bir şeyi bedenden kaldırıp açmak için de farklı fiiller getirilir. Mesela başını açarken “حسر عن رأسه”, yüzü açma anlamında “سفر عن وجهه”, köpek dişlerini gösterme manasında “افتر عن نابه”, dişlerini gösterme anlamında “كشر عن أسنانه”, kolu açma için “ابدی عن ذراعيه”, bacağı açma için “كشف عن ساقه” kullanılır.

Topluluk	Topluluk isimleri de topluluğun türüne göre farklılık arz eder. Süvari alayına “موكب”, adamlardan teşkil eden topluluğa “بکبة”, genç çocuk topluluğuna “جوقة”, kadın topluluğuna “ملة”, at sürüsüne “رعيل”, deve sürüsüne “سرب”, koyun sürüsüne “قطع”, geyik sürüsüne “سرب”, yırtıcı hayvan sürüsüne “عرجل”, kuş sürüsüne “عصابة”, çekirge sürüsüne “رجل”, arı sürüsüne “خشرمة”, deve, inek, koyun sürünse “ثلة” denir.
Doluluk	Doluluk için de dolu olan nesneye göre farklı kullanımlar mevcuttur. Deniz için “بحر طام”, nehir için “نهر طافح”, pınar için “عين ثرة”, kap için “اناء مفعم” ve meclis için “مجلس غاص بأهله” terkipleri kullanılır.
Yumuşaklık	Yumuşaklık, esneklik elbisede ise “ثوب لين”, mızrakta “فراس وثير”, ette “لحم رخص”, döşekte yumuşaklık “ارض دثمة” şeklinde ifade edilir.
Bozulmak	Yiyecek vb. nesnelerin değişime uğrayıp bozulmaları da muhtelif şekillerde olur. Mesela et için “اروح خنز”, su için “اسن الماء”, yiyecek için “سنخ السمن”, eritilmiş yağ için “زنج الدهن”, ceviz için “قنم الجوز”, içecek için “دخن الشراب”, demir “صدى الحديد” için deri için “نغل الأديم” kullanılır.
Nesnelerin elde bıraktığı iz	Bu bağlamda iç yağı için “ييدي من الشحم زهمة/ Elime içyağı kokusu sindi.” denir. Demirin elde bıraktığı kötü koku “سهيكة”, kandan meydana gelen kana bulanmışlık “ضربة”, sudan hissedilen ıslaklık “بللة”, doludan hissedilen şiddetli soğuk “صردة”, kirden ortaya çıkan pislik “دنة” lafızlarıyla belirtilir.

Kir	Kir bulunduğu yere göre farklı şekillerde adlandırılır. Gözdeki kir “رمص/Çapak”, bu kurursa “غمص”, dişteki kir “حفر”, kulak kiri “اف”, tırnak arası kiri “نف”, başın kiri “حزاز”, geri kalan bedeninin kiri “درن” olarak nitelendirilir.
Rüzgâr	Rüzgârların da farklı isimleri bulunmaktadır. Bir rüzgâr iki rüzgâr arasında esiyorsa “نكباء”, güney ve saba rüzgârı arasında esiyorsa “الجربياء”, farklı yönlerden esiyorsa “المتناوحة”, kendi başına hafif esiyorsa “النسيم”, şiddetli esiyorsa “العاصف”, çadırları sökecek kadar kuvvetlenirse “الهجوم”, ağaçları hareket ettirip sökecek kadar şiddetliyse “الزعزعة” çakıl taşları ile eserse “الحاصب”, yerden direk gibi göğe doğru eserse “الأعصار”, tozlu eserse “الهبة”, ⁵⁹⁹ soğuk eserse “الحرحر”, soğuk ve nemli eserle “البليل”, sıcak eserse “السموم”, bitkilerde tozlaşma meydana getirmiyorsa ve yağmursuzsa “العقيم” denir.
Yağmur	Yağmur hafif çiselerse önce “رش”, sonra “طش”, daha sonra “طل” ve ince ince yağan “رذاذ”, sonra “نضخ”, iri taneli yağarsa “هطل”, şiddetli sağanak yağarsa “وابل” ve “جود”, yeryüzünü diriltirse “الحياء”, ihtiyaç anında yağarsa “الغيث”, damlaları küçükse “القطقط”, sukunetle devam ederse “الديمة”, bir yıl sürerse “الجداء”, her şeyin susuzluğunu gideriyorsa “الجود”, damlaları çoksa “الويل” ve “التهتان”, damlaları iri ve şiddetli olursa “الويل” denir.

⁵⁹⁹ Fünûnü'l-efnân'da “الهبوب” şeklinde geçmektedir. Köprülü Ktp, a.g.b, NO: 208, vr. 198.

EK 7

İbnü'l-Cevzî'ye Göre Mensûh Âyet Sayıları

Mensûh âyet bulunan sûreler	Fünûnü'l-efnân		Nâsihi'l-Kur'ân ve mensûhuhu (Âyet sayısı)
	Âyet sayısı	Varak numarası	
Bakara	30	172-174	37
Âl-i İmrân	10	177, 178	10
Nisâ	24	178-180	26
Mâide	9	180, 181	9
Enâm	15	181, 182	18
A'râf	2	182	3
Enfâl	6	182	7
Tevbe	11	182, 183	9
Yûnus	6	183	6
Hûd ⁶⁰⁰	4	183	4
Râd	2	183-184	2
İbrahim	1	184	-
Hicr	5	184	5
Nahl	5	184	5
Benî İsrâil	3	184	4
Meryem	5	184	5
Tâhâ	3	185	2
Enbiyâ	3	185	-
Hac	3	185	2
Mûminûn	2	185	2
Nûr	7	186	7

⁶⁰⁰ Sûrede 4 âyetin mensûh olduğu ifade edilmesine rağmen 3 tanesi verilmiştir.

Furkân	2	186	3
Şuarâ ⁶⁰¹	1	186	1
Neml	1	187	1
Kasas	1	187	1
Ankebût	1	187	2
Rûm	1	187	1
Lokmân	1	187	1
Secde ⁶⁰²	1	187	1
Ahzâb	2	187	3
Sebe	1	187	1
Fâtır ⁶⁰³	1	187	1
Saffât	4	187	4
Sâd	2	187	2
Zümer	7	187, 188	7
Mümin	2	188	1
Fussilet ⁶⁰⁴	1	188	1
Şûrâ	9	188	9
Zuhruf	2	188	2
Duhân	1	188	1
Câsiye ⁶⁰⁵	1	188	1
Ahkâf	2	188-189	2
Muhammed	2	189	2
Kâf	2	189	1
Zâriyât	2	189	2
Tûr	2	189-190	3
Necm	2	190	2

⁶⁰¹ Bu sûreye dair sondaki dört âyet hariç Mekkî olduğu ve sondaki dört âyetin Medine’de cahiliye şiiri hakkında indirildiği ardından Müslümanların şiirinin istisna edildiği ifade edilmiştir.

⁶⁰² *Fünûnü’l-efnân*’da sûrenin adı “سورة المضاجع” şeklindedir.

⁶⁰³ *Fünûnü’l-efnân*’da sûrenin adı farklı gelmiştir.

⁶⁰⁴ Sûrenin adı “المصابيح” şeklindedir.

⁶⁰⁵ *Fünûnü’l-efnân*’da sûrenin adı “الشريعة” şeklinde gelmiştir.

Kamer	1	190	1
Mücâdele	1	190	1
Haşr	-	190	1
Mümteherine	3	190-191	4
Teğâbûn	-	191	1
Nûn	2	191	2
Meâric	2	191	2
Müzemmil	5	191	4
Müddesir	1	191-192	1
Kıyâme	1	192	-
İnsan	3	192	3
Abese	1	192	1
Tekvîr	1	192	1
Târık	1	192	1
Ğaşiye	1	192	1
Tîn	1	192	1
Asr	1	192	-
Kâfirûn	1	193	1
TOPLAM	247		255

EK 8

Fünûnü'l-efnân ile Tezkiretü'l-erîb fî tefsiri'l-garîb'in

Mukayesesi

Sûre adı	İlk kelime	<i>Fünûnu' l-efnân</i> Varak numarası	<i>Tezkiretü' l-erîb</i> sayfa numarası	Son kelime	<i>Fünûnu' l-efnân</i> varak numarası	<i>Tezkiretü' l-erîb</i> sayfa numarası
Bakara	(الم)	37	14	(والإصر)	41	72
Âl-i İmrân	(الْفُرْقَان)	42	42	(وَرَايَطُوا)	45	57
Nisâ	(وَبَيَّتْ)	45	58	(أَنْ تَضِلُّوا)	48	77
Mâide	(الْعُقُود)	49	78	(وَإِنْ تَغْفِرْ لَهُمْ)	52	92
Enâm	(يَرْبِيهِمْ يَغْدِلُونَ)	52	93	(خَلَّائِفَتْ)	55	107
A'râf	(المص)	55	108	(عِنْدَ رَبِّكَ)	58	124
Enfâl ⁶⁰⁶	(يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْأَنْفَالِ)	58	125	(وَالَّذِينَ أَوْوَا)	59	133
Tevbe ⁶⁰⁷	(بَرَاءَةٌ)	60	134	(خَرِيصٌ عَلَيْكُمْ)	63	149
Yûnus	(الر)	60	150	(وَمَا أَنَا عَلَيْكُمْ بِوَكَيلٍ)	65	158
Hûd	(أُحْكِمَتْ)	65	159	(اعْمَلُوا عَلَى مَكَانَتَيْكُمْ)	66	168
Yûsuf	(رَأَيْتُهُمْ لِي سَاجِدِينَ)	67	169	(فِي قَصَصِهِمْ)	68	177

⁶⁰⁶ *Fünûnu'l-Efnân*'da sûrenin ismi yerine ilk âyetinden “يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْأَنْفَالِ” kısmı verilmiştir.

⁶⁰⁷ Sûrenin ismi *Fünûnu'l-Efnân*'da Berâe olarak verilmiştir.

Râd	(المر)	68	178	(كَفَى بِاللَّهِ شَهِيدًا)	69	183
İbrahim	(الظُّلُمَاتِ)	69	184	(فَطِرَانٍ)	69	187
Hicr	(زَيْمًا يَتَوَدُّ الَّذِينَ كَفَرُوا)	70	188	(الْيَقِينِ)	70	191
Nahl	(أَنَّى)	70	192	(مَعَ الَّذِينَ اتَّقَوْا)	72	201
Benî İsrâil	(الْمَسْجِدِ الْأَقْصَى)	72	202	(وَكَبْرُهُ)	74	209
Kehf	(عَوَجًا (1) قَتِيمًا)	74	210	(مَدَدًا)	75	220
Meryem	(كهيعص)	75	221	(رِكْرًا)	76	227
Tâhâ	(ومعناها: يا رجل)	76	228	(مَنْ أَصْحَابُ الضَّرَاطِ السَّوِيِّ)	77	235
Enbiyâ	(مِنْ ذِكْرِ)	78	236	(احْكُمَ)	79	242
Hac	(زُلْزَلَةُ السَّاعَةِ)	79	243	(مِلَّةَ أَبِيكُمْ)	80	248
Müminûn	(قَدْ أَفْلَحَ الْمُؤْمِنُونَ)	80	249	(جَسَائِبُهُ)	81	253
Nûr	(وَقَرَضْنَاهَا)	81	254	(أَمْرِهِ)	82	261
Furkân	(الْفُرْقَانِ)	82	262	(لِزَامَا)	83	266
Şuarâ	(طسم)	83	267	(ظَلُمُوا)	84	272
Neml	(طس)	84	273	(فَتَغْرِفُونَهَا)	85	278
Kasas	(شيعا)	85	279	(إِلَّا رَحْمَةً)	87 ⁶⁰⁸	285
Ankebût	(الم)	87 ⁶⁰⁹	286	(لَمَعَ الْمُحْسِنِينَ)	87	289

⁶⁰⁸ Fünûnu'l-Efnân'da "إلا وجهه أى إلا هو" ibaresi de bulunmaktadır.

⁶⁰⁹ Fünûnu'l-Efnân'da "أخسب" ile başlamıştır.

Rûm	*	87	289	(الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ)	88	293
Lokmân	(لَهُوَ الْحَدِيثُ)	88	294	(لَا يَجْزِي)	88	293
Secde	(أَمْ)	88	294	(فَاعْرِضْ عَنْهُمْ)	89	296
Ahzâb	(اتَّقِ اللَّهَ)	89	298	(الْأَمَانَةَ)	90	304
Sebe	(وَلَهُ الْحَمْدُ فِي الْآخِرَةِ)	90	305	(بِأَشْيَاعِهِمْ)	91	309
Fâtır	(فَاطِرِ السَّمَاوَاتِ)	91	310	(سُنَّةَ الْوَالِدِينَ)	92	312
Yâsîn	**	92	313	(مِنَ الشَّجَرِ الْذَّكَاءِ)	92	317
Saffât	(وَالصَّافَّاتِ)	92 ⁶¹⁰	318	(عَمَّا يَصِفُونَ)	93	324
Sâd	**	93	325	(الْمُتَكَلِّفِينَ)	94	329
Zümer	(فِي ظُلُمَاتٍ ثَلَاثٍ)	94	330	(الْأَرْضِ)	95	333
Ğâfir ⁶¹¹	**	95	334	(بِمَا عِنْدَهُمْ مِنَ الْعِلْمِ)	95	336
Fussilet ⁶¹²	(فَاعْمَلْ)	95	337	(أَوَلَمْ يَكْفِ)	96	339
Şûrâ ⁶¹³	**	96	340	(جَعَلْنَاهُ)	97	343
Zuhruf	(إِنَّا جَعَلْنَاهُ)	97	344	(وَقُلْ سَلَامٌ)	97	348
Duhân	(إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ)	97	349	(فَارْتَقِبْ)	98	350
Câsiye	(جَمِيعًا مِنْهُ)	98	351	(الْكِبْرِيَاءِ)	98	351

* Âyetin sebebi nüzûlu ile başlanmıştır.

⁶¹⁰ Fünûnu'l-Efnân'da kelimenin başındaki (و) verilmemiştir.

⁶¹¹ Sürenin ismi Fünûnu'l-Efnân'da Mümin olarak verilmiştir.

⁶¹² Sürenin ismi Fünûnu'l-Efnân'da yanlışlıkla Secde olarak verilmiştir.

⁶¹³ Fünûnu'l-Efnân'da sürenin ismi yerine ilk âyetinden "جمعسق" kısmı verilmiştir.

** İbn Abbas'tan rivâyetle başlamıştır.

*** Âyetin sebebi nüzûlu ile başlanmıştır.

Ahkâf	(أَتُونِي بِكِتَابِ)	98	352	(بِلَاغٍ)	98	354
Muhammed	(أَضِلْ أَعْمَالَهُمْ)	98	355	(ثُمَّ لَا يَكُونُوا) (أَمَّا لَكُمْ)	99 ⁶¹⁴	357
Fetih	(إِنَّا فَتَحْنَا لَكَ)	99	358	(لِيَغِيظَ بِهِمُ الْكُفَّارَ)	100	362
Hucurât	(لَا تَقْدُمُوا)	100	363	(تَمْنُونُ عَلَيْكَ)	100	365
Kâf	(ق)	100	366	(بِجَبَّارٍ)	101	368
Zâriyât	(وَالذَّارِيَاتِ)	101	369	(مِثْلَ ذُنُوبِ) (أَصْحَابِهِمْ)	101	371
Tûr	(وَالطُّورِ)	101 ⁶¹⁵	372	(وَإِذْ بَارَ النُّجُومِ)	102	374
Necm	(النَّجْمِ)	102	375	(سَامِدُونَ)	103	378
Kamer	***	102	379	(أَشْيَاعَكُمْ)	103	381
Rahmân	(الْإِنْسَانِ)	103	382	(وَعَبَقَرِيٍّ)	103 ⁶¹⁶	386
Vâkı'a	(الْوَاقِعَةُ)	103	387	(فَسَلَامٌ لَكَ)	104	390
Hadîd	(الطَّاهِرِ)	104	391	(لَيْلًا يَغْلَمُ)	104 ⁶¹⁷	392
Mücâdele	(الَّتِي تُجَادِلُكَ)	104	393	(يُزَوِّجُ)	104	395
Haşr	(أَخْرَجَ الَّذِينَ) (كَفَرُوا)	105	396	(الْبَارِئِ)	105	398

⁶¹⁴ Fünûnu'l-Efnân' da sadece âyetin bu kısmı verilerek bitirilmiş, açıklama yapılmamıştır.

⁶¹⁵ Fünûnu'l-Efnân' âyetin bu kısmı yazılmadan doğrudan açıklamayla başlanmıştır. Müellifin buraya kadar tefsir edeceği kısmı verdiği dikkate alınırsa zikredilmeyen yerin düşmüş olabileceği düşünülebilir.

⁶¹⁶ Fünûnu'l-Efnân' da İbn Kuteybe'den gelen rivâyetin bir kısmı atlanmıştır.

⁶¹⁷ Fünûnu'l-Efnân' âyetin bu kısmı yazılmadan doğrudan açıklamayla başlanmıştır.

Mümtehin	لَا تَتَجَلَّوْا (عَدُوِّي)	105	399	(كَمَا يَبْسُ الْكُفَّارُ)	106	401
Saff	(لَمْ تَقُولُونَ)	106	402	(عَلَى عَدُوِّهِمْ)	106	402
Cuma	(فِي الْأُمِّيِّينَ)	106	403	(انْقَضُوا إِلَيْهَا)	106	403
Münâfikûn	(لَكَذِبُونَ)	106	404	(إِلَى أَجَلٍ قَرِيبٍ)	106	404
Teğâbûn	(التَّعَابُونَ)	106	405	(وَإِنْ تَعَفَّوْا)	106	405
Talâk	(لِعِدَّتِهِنَّ)	106	406	(الْأَمْرُ)	106	406
Tahrîm ⁶¹⁸	***	106	407	(مِنْ فِرْعَوْنَ وَعَمَلِهِ)	106	407
Mülk	(طِبَاقًا)	106	408	(إِنْ أَهْلَكْنِي اللَّهُ)	107	408
Kalem ⁶¹⁹	(ن)	107	409	(لِيُرْفُوتَكَ)	107	411
Hakka	(الْحَاقَّةُ)	107	412	(وَأَنَّهُ لَحَقُّهُ) الْأَمْسِ	107	414
Meâric ⁶²⁰	(سَائِلٍ)	107	415	(وَالْإِبَاضِ) ⁶²¹	108	417
Nûh	(مِنْ ذُنُوبِكُمْ)	108	418	(وَلَوْلَا الْبَدِئُ)	108	419
Cîn	(اسْتَمَعَ نَفَرٌ)	108	420	(وَأَحَاطَ)	108	422
Müzemmil	(الْمُرَّمِّلُ)	108	423	(مِرْصَى)	109 ⁶²²	424
Müddesir	***	109	425	(صُحُفًا مُنَشَّرَةً)	109	427
Kıyâme	(لَا)	109	428	(سُدًى)	109	430

⁶¹⁸ Fünûnu'l-Efnân'da sûrenin ismi "سورة ن" şeklindedir.

⁶¹⁹ Fünûnu'l-Efnân'da sûrenin ismi "سورة المتخرم" şeklindedir.

⁶²⁰ Fünûnu'l-Efnân'da sûrenin ismi yerine ilk âyetinden "سَأَلْ سَائِلٌ" kısmı verilmiştir.

*** Âyetin sebebi nüzûlü ile başlanmıştır.

⁶²¹ Âyette "يُوفُضُونَ" olarak gelmiştir.

⁶²² Açıklama esnasında "الفرائض" lafzı hatalı olarak "الفرض" şeklinde yazılmıştır.

İnsan	(هَلْ)	109	431	(أَسْرُهُمْ)	109	432
Mürselât	(الْمُرْسَلَاتِ)	109	433	(كَيْدٌ)	110	434
Nebe ⁶²³	(النَّبَاِ)	110	435	(صَوَابًا)	110	435
Nâziât	(النَّازِعَاتِ)	110	436	(مُنْتَهَاهَا)	110	437
Abese	(عَبَسَ)	110	438	(فَتَرَةً)	110	439
Tekvîr	(كُوِّرَتْ)	110	440	(بِضْنَيْنِ)	111	441
İnfîât	(انْقَطَرَتْ)	111	442	(فِي أَيِّ صُورَةٍ)	111	442
Mutaffifîn	(عَلَى النَّاسِ)	111	443	(هَلْ تُؤْتِبُ الْكُفَّارُ)	111	444
İnşikâk	(وَحُفَّتْ)	111	445	(يُوعُونَ)	111	445
Burûc	(الْبُرُوجِ)	111	446	(فَتَنُوا)	111	446
Târık	(وَالطَّارِقِ)	111	447	(رُؤْيَدًا)	111	447
A'lâ	(قَدَّرَ فَهَدَى)	111	448	(إِنَّ هَذَا)	111	448
Ğaşıye	(الْغَاشِيَةِ)	111	449	(بِمُصْطَظِرٍ)	111 ⁶²⁴	450
Fecr	(وَلَيَالٍ عَشْرٍ)	111	451	(الْجَعِي)	112	452
Beled	(الْبَلَدِ)	112	453	(مُؤَصَّدَةً)	112	454
Şems	(وَصُحَّاحَهَا)	112	455	(وَلَا يَخَافُ عُقْبَاهَا)	112	455
Leyl	(وَمَا)	112	456	(وَمَا لِأَحَدٍ)	112	456
Duhâ	(سَجَى)	112	457	(ضَالًّا)	112	457

⁶²³ Fünûnu'l-Efnân'da sûrenin ismi yerine ilk âyeti "عَمَّ يَتَسَاءَلُونَ" kısmı verilmiştir.

*** Âyetin sebebi nüzûlü ile başlanmıştır.

⁶²⁴ Fünûnu'l-Efnân'da "حِسَانُهُمْ" kısmının tefsiri eksik kalmıştır.

İnşirah	(أَنْقَضَ ظَهْرَكَ)	112	458	(فَانْصَبْ)	112	458
Tîn	(الْطُّورِ)	112	459	(بِالدِّينِ)	112	459
Alak ⁶²⁵	(أَنْ رَأَاهُ)	112	460	(كَلَّاهُ)	112	460
Kadir	(إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ)	112	461	(سَلَامٌ)	112	461
Beyyine ⁶²⁶	(وَالْمُشْرِكِينَ)	112	462	(الْبَرِّيَّةِ)	112	462
Zelzele	(زُلْزِلَتْ) ⁶²⁷	112	463	(أَعْمَالُهُمْ)	113	463
Âdiyât	(الْعَادِيَّاتِ)	113	464	(وَحُصِّلَ)	113	464
Kâria	*	113	465	(فَأَمَّهْ)	113	465
Tekâsür	(الْتَّكَاثُرِ)	113	466	(النَّعِيمِ)	113	466
Asr	(الْعَصْرِ)	113	467	(الْإِنْسَانِ)	113	467
Hümeze	**	113	468	(مُحَمَّدٌ)	113	468
Fîl	(أَلَمْ تَرَ)	113	469	(سَجَّلِيلِ)	113	469
Kureyş ⁶²⁸	(لِإِيلَافِ)	113 ⁶²⁹	470	(فَلْيَعْبُدُوا)	113	470
Mâûn ⁶³⁰	(بِالدِّينِ)	113 ⁶³¹	471	(الْمَاعُونِ)	113	471
Kevser	(الْكَوْثَرِ)	113	472	(الْأَبْتَرِ)	113	472
Kâfirûn	*	113	473	(لَكُمْ دِينُكُمْ)	113	473

⁶²⁵ Fünûnu'l-Efnân'da sûrenin ismi "القلم" şeklindedir.

⁶²⁶ Fünûnu'l-Efnân'da sûrenin ismi yerine ilk âyetiyle "سورة لم يكن" şeklinde verilmiştir.

⁶²⁷ Fünûnu'l-Efnân'da "زلزله" şeklindedir.

⁶²⁸ Fünûnu'l-Efnân'da sûrenin ismi yerine ilk âyeti "لِإِيلَافِ قُرَيْشٍ" kısmı verilmiştir.

* Doğrudan âyetin açıklamasıyla başlanmıştır.

** İbn Kuteybe'den rivâyetle başlanmıştır.

⁶²⁹ Fünûnu'l-Efnân âyetin bu kısmı yazılmadan doğrudan açıklamayla başlanmıştır.

⁶³⁰ Fünûnu'l-Efnân'da sûrenin ismi "الدين" şeklindedir.

⁶³¹ Fünûnu'l-Efnân harf-i cer düşürülerek "الدين" şeklinde yazılmıştır.

Nâsr	(وَالْفَتْحُ)	113	474	(فَسَّخَ)	113	474
Tebbe	*	113	475	(المسد)	113	475
İhlâs	**	113	476	(الصَّمَدُ)	114	476
Felâk	(الْقَلَقِ)	114	477	(الْتَفَاتِ)	114	477
Nâs	(الْوَسْوَاسِ)	114	478	(الْجِنَّةِ)	114	478

EK 9

Fünûnü'l-efnân ile Nüzhetü'l-a'yüni'n-nevâzir'in Mukayesesi

Harf	Vucûh ve Nezâir yönünden incelenen kelimeler	<i>Fünûnu'l- Efnân'daki</i> varak numarası	<i>Nüzhetü'l- a'yüni'n nevâzir'deki</i> sayfa numarası
ا	الاتباع، أخلد، الاستطاعة، الاستغفار، الأسف، “ أصبح، الإصر، أولى، الإذن، الاستحياء، الأسفل، الأغلال، الأمانة، أم، أنى، إلى، أو، الأب، أحد، الإحصاء، أدنى، الأعمى، الآل، إلا، الإمام، الإنزال، إن، الأخ، الإفك، الأم، الأمة، الأجر، الأهل، “الأرض، الأمر، الإنسان	138-145	85-183
ب	البعل، البلاء، البهتان، البر، البحر، البصير، البلد، “ “البعث، البيت، الباء	145-147	188-211
ت	“التوفي، التلاوة”	147,148	213-222
ث	“ثم، الثياب”	148	223-225
ج	“الجبار، الجعل”	148	228-233
ح	الحميم، الحرث، الحبل، الحجر، الحساب، “ الحين، الحسنى، الحسنة والسينة، الحكمة، “الحق	148-150	236-269
خ	“الختم، الخوف، الخلق، الخير”	150, 151	272-289
د	“الدابة، الدين”	151, 152	290-299
ذ	“الذل، الذكر”	152, 153	300-306
ر	الرجاء، الريب، الركوع، الرمي، الريح، الرجم، “ “الرؤية، الروح، الرجل، الرحمة	153-155	307-334
ز	“الزوج”	155, 156	336-337

سس	الساق، السلطان، السبح، السجود، السعي، “ السفه، السلام، السماء، سوء	156, 157	342-369
شش	“الشري، الشيطان، الشهيد، الشجر”	157, 158	373-382
صص	الصوم، الصبر، الصاعقة، الصلاة”	158, 159	386-396
ضض	“الضرب، الضلال”	159, 160	400-409
ضط	“الطاغوت، الطعام”	160	410-413
ظظ	“الظلمات، الظن، الظلم”	160, 161	423-428
ظع	“عفو، عن، على، العذاب، العلم”	161, 162	436-453
غغ	“الغيب”	162	456-458
فف	“الفرقان، الفتح، الفرض، فوق، في، الفتنة”	162, 163	459-480
قق	“القبل، القليل، القرية، القضاء”	163, 164	484-509
كك	“كلا، الكتب، كان”	164, 165	511-519
لل	“لولا، اللسان، الام”	165, 166	532-539
مم	المرض، المس، المثل، المحصنات، المدينة، ما، “ المرأة، من	166-168	544-578
نن	“النسيان، النجم، النظر، النور، الناس”	168, 169	579-605
وو	“الوضع، الوراء، وقع، الوجه، الواو، الوحي”	169	608-622
هه	“هل، الهدى”	169, 170	623-630
هلا	“لا”	170	631, 632
يي	“اليأس، اليمين”	170	633-644

KAYNAKÇA

- Ahmed b. Fâris**, Ebû'l-Huseyn Zekerıyyâ İbn Faris, *Mücmelü'l-Lüğa*, (thk. Abdülmuhsin Sultan), Müessesetü'r-risâle, Beyrut 1984.
- Ahmed Halil**, *Neşâetü't-tefsir fi'l-kitâbi'l-mukaddese ve'l-Kur'ân*, Vekaletü's-şarkıyyeti's-sekâfe, İskenderiye 1954.
- Albayrak, Halis**, *Tefsir Usûlü: Yöntem-Ana Konular-İlkeler-Teklifler*, (ed. A. Ali Ural), Şule Yay., İstanbul 1998.
- Algül, Hüseyin**, *İslam Tarihi*, Gonca Yay., İstanbul 1987.
- Allûcî, Abdülhamid**, *Müellefâtü İbnü'l-Cevzî, Vizâretü's-sekâfe ve'l-irşâd*, Bağdat 1965.
- Arslan, Gıyasettin**, "İbni Haldun'un Mukaddime'sinde Kur'ân İlimleri ve Tefsir Usulü", *Usûl: İslam Araştırmaları*, 2007.
- Arslantürk, Zeki**, *Araştırma Metod ve Teknikleri*, Çamlıca Yay., İstanbul 2008.
- Avcı, Casim**, *İslam – Bizans İlişkileri*, Klasik, İstanbul 2003.
- Bağdatlı İsmail Paşa**, *Hedıyyetü'l-ârifin esmâi'l-müellifin ve âsarü'l-musannifin*, Maarif Basımevi, İstanbul 1955.
- ....., *İzâhü'l-meknûn fi'z-zeyl alâ keşfi'z-zünûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, MEB, İstanbul 1971-1972.
- Baltacı, Burhân**, "Tefsir Usûlünün Yeniden İnşasına Fıkıh Usûlünün Katkısı -Şâtüb Örneği-", *Tarihten Günümüze Kur'ân İlimleri ve Tefsir Usûlü*, 2009.
- Bayar, Fatih**, *Taberî'nin Tefsir Metodolojisi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Uludağ Üniversitesi, SBE, Bursa 2008.
- Bayram, Abdullah**, "Kur'ân İlimlerinin Gelişim ve Etkileşim Süreçlerinin Zaman ve Mekân Faktörleri Bağlamında Değerlendirilmesi", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2018.
- Begavî, Hüseyin b. Mes'ûd**, *Şerhü's-sünne*, I-XVI, (thk. Şuayb el-Arnaut, Muhammed Züheyr eş-Şâviş, el-Mektebü'l-İslâmî, Beyrut 1983/1403.
- Bilmen, Ömer Nasuhi**, *Büyük Tefsir Tarihi ve Tabakâtü'l-Müfessirîn*, Ravza Yay., İstanbul 2008.
- Birişık, Abdülhamit**, *Kıraât İlmi ve Tarihi*, Emin Yay., Bursa 2004.
- ....., "Tefsir", *DİA*, XL, 281.

- Brockelmann, Carl**, *Geschichte der Arabischen litteratur: zweite den supplementbanden angepasste auflage*, E. J. Brill, Leiden 1943, *Geschichte der Arabischen litteratur: erster supplementband*, E. J. Brill, Leiden 1937.
- ....., *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi*, (trc. Neşet Çağatay), Türk Tarih Kurumu, Ankara 1992.
- ....., "İbnü'l-Cevzî", *İslam Ansiklopedisi: İslâm Âlemi Tarih, Coğrafya, Etnografya ve Biyografya Lugati*, MEB, İstanbul 1967, V/II, s. 848, 849.
- Bulut, Ali**, "Türkiye'de Tefsir Usûlü Ulûmü'l-Kur'ân Tartışmaları (Bir Literatür İncelemesi)", *Tarihten Günümüze Kur'ân İlimleri ve Tefsir Usulü: Tarihten Günümüze Kur'ân İlimleri ve Tefsir Usûlü Toplantısı*, 2008 İstanbul.
- ....., *Erken Dönem Tefsir Mukaddimelerinin Tefsir Usûlü Açısından Değerlendirilmesi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi, SBE, Isparta 2009.
- Cemaleddin Kasımî**, Muhammed b. Muhammed, *Tefsir İlminin Temel Meseleleri*, (trc. Sezai Özel), İz Yay., İstanbul 1990.
- Cerrahoğlu, İsmail**, *Kur'ân Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Amiller*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Ankara 1968.
- ....., *Tefsir Tarihi*, Fecr Yay., Ankara 2005.
- ....., *Tefsir Usûlü*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Ankara 1971.
- Cevherî**, Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd, *es-Sihâh Tâcü'l-Lüğa ve Sihâhü'l-'Arabiyye*, I-VII, (thk. Şihâbüddin Ebû Amr), Dârü'l-fıkr, Beyrut 1998.
- Çalışkan, İsmail**, *Tefsir Usûlünün İlk Kaynakları Üzerine Bir Tetkik - Abdullah b. Vehb (ö. 197/812) ve Muhâsibî (ö. 243/857) Örneği-, Tarihten Günümüze Kur'ân İlimleri ve Tefsir Usûlü*, sayı: , Isparta 2009.
- Çetin, Abdurrahman**, *Kıraatlerin Tefsire Etkisi*, Marifet Yay., İstanbul 2001.
- ....., *Yedi Harf ve Kıraâtler*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2005.
- Çetiner, Bedreddin**, *Ebu'l-Berekât en-Neseî ve Medârik Tefsiri*, İFAV, İstanbul 1995.

- Demirci, Mehmet**, “Tefsir Usûlüne Duyulan İhtiyaç”, *Tarihten Günümüze Kur’ân İlimleri ve Tefsir Usulü: Tarihten Günümüze Kur’ân İlimleri ve Tefsir Usulü Toplantısı*, İstanbul 2008.
- Demirci, Muhsin**, *Kur’ân’ın Müteşâbihleri Üzerine: (Müteşâbihâtü’l-Kur’ân)*, Birleşik Yay., İstanbul 1996.
- ....., *Tefsir Terimleri Sözlüğü*, İFAV, İstanbul 2009.
- ....., *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, İFAV, İstanbul 1998.
- ....., *Tefsirde Metodolojik Sorunlar*, İFAV, İstanbul 2012.
- ....., *Tefsire Giriş*, TDV İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul 2009.
- Duman, M. Zeki**, *Uygulamalı Tefsir Usûlü ve Tefsir Tarihi (Başlangıcından Tedvin Dönemine Kadar)*, Erciyes Üniversitesi, Kayseri 1992.
- Dumlu, Ömer**, *Kur’ân Tefsirinde Yöntem*, Anadolu Yay., İzmir 1998.
- Ebü Hayyân el-Endelüsî**, *el-Bahrü’l-muhît, Dâru’l-fikir*, yy 1403/1983.
- Elik, Hasan**, *Kur’ân’ın Korunmuşluğu Üzerine*, İFAV, İstanbul 2008.
- Gökdemir, Ahmet**, “İbnü’l-Cevzî’nin Fünûnu’l-Efnân Adlı Eserinin Kıraat İlmi Açısından Değerlendirilmesi”, *Ulûmü’l-Kur’ân Kaynaklarında Kıraat İlmi, İlahiyat Yayın*, Ankara 2019.
- ....., “İbnü’l-Cevzî’ye Göre Vakıf Esnasında Dikkat Edilmesi Gereken Hususlar”, 5. Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Kongresi (11-14 Temmuz 2019/Bandırma) Bildiri Tam Metin Kitabı, Asos Yayınları, Ankara 2019.
- Gökkır, Necmettin**, “Kur’ân Dilinde Ehl-i Kitap Kültürünün İzleri: Sosyo-Linguistik Bir Yaklaşım”, *Tarihten Günümüze Kur’ân’a Yaklaşımlar: Tarihten Günümüze Kur’ân’a Yaklaşımlar Toplantısı*, İstanbul 2009.
- Görener, İbrahim**, “Kur’ân İlimleri ve Tefsir Usûlünün Bir Yöntem Çağrıştırmaları Sorunu”, *Bilimnâme: Düşünce Platformu*, 2009/1.
- ....., “Tefsir Usûlü ve Kur’ân İlimlerinin Tefsir Yöntemi Açısından Değerlendirilmesi”, *Tarihten Günümüze Kur’ân İlimleri ve Tefsir Usulü: Tarihten Günümüze Kur’ân İlimleri ve Tefsir Usulü Toplantısı*, 2008 İstanbul, (Editörler: Bilal Gökkır, Necdet Yılmaz, Ömer Kara, Muhammed Abay, Necmettin Gökkır), İlim Yayma Vakfı, İstanbul 2009.

- Gümüş, Sadreddin**, *Kur'ân Tefsirinin Kaynakları*, Kayıhan Yay., İstanbul 1990.
- Halil b. Ahmed**, Ebû Abdurrahman el-Ferâhîdî; İbrâhim Sâmerî, *Kitâbu'l-Ayn*, (thk. Mehdi Mahzûmî), Müessesetü'l-a'lemi li'l-matbûât I-VIII, Beyrut 1988.
- Hasan, İbrahim**, *Siyasî-dinî-kültürel-sosyal İslam tarihi: Abbasîlerin İkinci Dönemi (447-656/1055-1258) Selçukluların İlk Dönemi-Sencer ve Kardeşleri Dönemi-Abbâî Hilafetine İsmen Tabi Bağımsız Devletler-Moğol İstilas (Bağdad'ın Düşmesi)-Abbâî Hilafetine Tabi Olmayan Müstakil Müslüman Devletler-Dış Münasebetler-Siyasî ve Dinî Hareketler-İdarî Müesseseler*, (trc. İsmail Yiğit, Nusreddin Bolelli), Kayıhan Yay., İstanbul 1986.
- Hatiboğlu, İbrahim**, "İbnü'l-Cevzî", *DİA*, XX.
- Hayreddin Zirikli**, *el-A'lâm: Kâmusu terâcimi li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ*, I-VIII, Dârü'l-ilm li'l-melâyin, Beyrut 1992.
- Hodgson, Marshall G. S**, *The venture of Islam: conscience and history in a world civilization*, The University of Chicago, Chicago 1974, I, s. 493-495.
- Hûlî, Emin**, *Kur'ân Tefsirinde Yeni Bir Metod*, (trc. Mevlüt Güngör), Kur'ân Kitaplığı, İstanbul 1995.
- İbn Düreyd**, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasan el-Ezdî el-Basrî, *Cemheratü'l-luğa*, I-III, Dâru Sâdır, Beyrut ts.
- İbn Hallikân**, Ebü'l-Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnai'z-zaman*, I-VIII, (thk. İhsan Abbas), Dâru Sâdır, Beyrut ts.
- İbn Kesîr**, Ebü'l-Fidâ İmâdüddin İsmail b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, (thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî), Hicr li't-tibâa ve'n-neşr, Cize 1998.
- İbn Kuteybe**, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe, *Te'vîlu Müşkili'l-Kur'ân*, (nşr: Seyyid Ahmed Sakr), Beyrut 1983.
- İbn Kutluboğa**, Ebü'l-Adl Zeynüddin Kâsım b. Kutluboğa, *Tacü't-terâcim fi tabakâti'l-Hanefiyye*, Matbaatü'l-müsennâ, Bağdat 1962.

- İbn Receb**, Ebü'l-Ferec Zeynüddin Abdurrahman b. Ahmed, *Kitâbü'z-zeylî alâ tabakâtî'l-hanâbile*, I-IV, Dârü'l-ma' rife, Beyrut ts.
- İbn Teymiyye**, Ebü'l-Abbas Takıyyüddîn Ahmed b. Abdülhalim, *Mukaddime fî usulî't-tefsir*, Dârü'l-mektebeti'l-hayat, Beyrut ts., s. 9.
- İbnu'l-Cevzî**, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali, *Fünûnu'l-efnân fî ulûmi'l-Kur'ân*, (thk: Hasan Ziyâeddin Itr), Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 1987.
- ....., *Meşyahâtu İbni'l-Cevzî*, (thk. Muhammed Mahfûz), Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1980.
- ....., *Acâibu ulûmi'l-Kur'ân*, (thk. Abdülfettah Âşûr), ez-Zehra li'l-i'lâmî'l-Arabî, Kahire 1986.
- ....., *el-Musaffâ bi ekuffi ehli'r-resûh min ilmi'n-nâsih ve'l-mensûh*, (thk. Hâtim Salih ed-Dâmin), Müessesetü'r-risâle, Beyrut 1984.
- ....., *el-Müctebâ mine'l-müctenâ*, (thk. Ali Hüseyin el-Bevvâb), Dâru'l-furkân, Amman 1988.
- ....., *el-Müdhîş fî ulûmi'l-Kur'ân ve'l-hadis ve'l-lüğa ve uyûni't-tarih ve'l-vaaz*, (haz. Mervan Kabbani), Dârü'l-mektebeti'l-ilmiyye, Beyrut ts.
- ....., *Garîbü'l-hadis*, I-II, (thk. Abdülmu'ti Emin Kal'aci), Dârü'l-kütübî'l-ilmiyye, Beyrut 1985.
- ....., *Nâsihü'l-Kur'ân ve mensûhuhû: Nevâsihu'l-Kur'ân*, (thk. Hüseyin Salim Esed Dârani), Dârü's-Sekâfeti'l-Arabiyye, Dımaşk 1990.
- ....., *Nüzhetü'l-a'yûni'n-nevâzir fî ilmi'l-vücûh ve'n-nezâir*, (thk. Muhammed Abdülkerim Kâzım er-Râzî), Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1984; (hşy. Halil Mansur), Daru'l-kütübî'l-ilmiyye, Beyrut 2000.
- ....., *Ruûsu'l-kavârîr*, Dârü's-Sahâbe, Tanta 1990.
- ....., *Tezkiretü'l-erîb fî tefsiri'l-garîb*, I-II, (thk. Ali Hüseyin Bevvâb), Mektebetü'l-Maârif, Riyad 1986.
- ....., (thk. Tanık Fethi Seyyid), Daru'l-kütübî'l-ilmiyye, Beyrut 2004.
- ....., *Zâdü'l-mesîr fî ilmi't-tefsir*, I-IX, el-Mektebetü'l-İslâmî, Dımaşk ts.
- Kara, Rıdvan**, *İbn Kesîr'in "Fezâilü'l-Kur'ân" Adlı Eserinin Tefsir Usûlü Açısından Değeri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi, SBE, İstanbul 2013.

- Karaca, Nefise**, *Abdurrahman İbnü'l-Cevzî ve Tefsirdeki Metodu*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi, SBE, İzmir 2005.
- Karacelil, Süleyman**, “Tefsir Usûlünün Yeterliliği”, *Tarihten Günümüze Kur’ân İlimleri ve Tefsir Usûlü*, 2009.
- ....., *Tefsir Usûlünün Yapısı ve İşlevi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), MÜ, SBE, İstanbul 2010.
- Karagöz, Mustafa**, “İbnü'l-Cevzî'nin Nezâir Anlayışının Sorunları”, *Bilimname*, sayı: 43, 2020.
- Karataş, Şuayip**, *Ulûmü'l-Kur’ân Kaynaklarında Yedi Harf Meselesinin Ele Alınışı: Klasik-Modern Karşılaştırması*, *Ihya International of Islamic Studies*, 8/1, 2022.
- Katib Çelebi**, Hacı Halife Mustafa b. Abdullah, *Keşfü’z-zünûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, MEB, İstanbul 1971.
- Kayhan, Veli**, *Kur’ân’ı Tefsirde Usûl ve Gerekli İlimler*, Kur’ân Araştırmaları Vakfı, Bursa 2007.
- Kesler, Fatih**, *Irak Tefsir Ekolü*, Akçağ Yay., Ankara 2005.
- ....., *Mekke Tefsir Ekolü*, Akçağ Yay., Ankara 2005.
- Koç, Mehmet Akif**, “Tefsirin Erken Dönem Gelişimi”, *Ankara Üniversitesi İFD*, XLIII, 2002.
- Kurt, Mustafa**, *İbn Kuteybe ve Tefsir Anlayışı*, İFAV, İstanbul 1996.
- Lapidus, Ira Marvin**, *A history of Islamic societies*, Cambridge University, Cambridge 1988.
- Lunde, Paul**, *İslâm Tarihi: Düünden Bugüne İslâm Dünyası*, (trc. İmge Tan), Alfa Yay., İstanbul 2011.
- Mahmûd Ahmed el-Kaysiyye** en-Nedvî, *el-İmam İbnü'l-Cevzî ve Kitâbuhü'l-mevzûât*, Danişgâh-ı Pencap, Lahor 1983.
- Muhammed b. Abdurrahman el-Humeysî**, *Ebû Hanîfe'nin İtikad Esasları*, (çev. Ahmet İyibildiren, Mustafa Öztürk), Gurâbâ, İstanbul 2010.
- Muhammed Hâdi Marifet**, *Kur’ân İlimleri*, (trc: Burhânettin Dağ), Kevser Yay., İstanbul 2009.

- Muhâsibî, Ebû Abdullah Hâris b. Esed**, *el-Akl ve fehmi'l-Kur'ân*, (thk. Hüseyin Kuvvetli), Dâru'l-Kindî; Dâru'l-fıkr, İrbid 1402/1982.
- Müsâid Müslim Abdullah**, *Gelişme Döneminde Tefsir*, (çev. Muhammed Çelik), Yeni Akademi Yay., İstanbul 2006.
- Nesefî, Ebu'l-Mu'in**, *et-Temhid fî Usûli'd-Dîn*, Dâru's-sekâfeti'n-neşr, Kâhire 1987.
- Nusayr, Âmine Muhammed**, *Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzî ârâuhü'l-kelâmiyye ve'l-ahlâkiyye*, Dârü's-şurûk, Kahire 1987.
- Özdeş, Talip**, *Mâturîdî'nin Tefsir Anlayışı*, İnsan Yay., İstanbul 2003.
- Öztürk, Mustafa**, "Müteşâbih Kavramı Bağlamında "Tefsir Usûlü'nün (Ulûmü'l-Kur'ân) Mahiyeti ve Pratik Değeri Üzerine Bir İnceleme", *Bilimnâme: Düşünce Platformu*, 2008/2.
- ....., *Kur'ân, Tefsir ve Usûl Üzerine -Problemler, Tespitler, Teklifler-*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2011.
- Paçacı, Mehmet; Ünal, İsmail Hakkı**, *Kur'ân ve Hadis İlimleri*, Ankara Üniversitesi Uzaktan Eğitim Yay., Ankara 2006.
- Paçacı, Mehmet**, *Kur'ân'a Giriş*, İSAM, İstanbul 2008.
- Ragıb el-İsfahanî**, Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal, *Müfredâtu elfâzi'l-Kur'ân*, (thk. Safvan Adnan Dâvûdî, Dârü'l-kalem, Dımaşk 2002/1423; Dârü's-şâmiyye, Beyrut 1423/2002.
- ....., *Mukaddimetu câmi'i't-tefâsir*, (thk. Ahmed Hasan Ferhat), Dârü'd-da've, Kuveyt 1984.
- Sâbûnî**, Muhammed Ali, *et-Tıbyân fî ulûmü'l-Kur'ân*, Dersââdet, İstanbul ts.
- Sevinç, Sümeyye**, *İbnü'l-Cevzî'nin Fünûnu'l-Efnân Adlı Eserinin Tefsir Usûlü Açısından Değeri* (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi, SBE, İstanbul 2012.
- ....., *Fünûnu'l-Efnân fî ulûmü'l-Kur'ân Adlı Eserin İstanbul Yazma Nüshasının Tefsir Usûlü Açısından Tahlîli, IV. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi (14-17 Mayıs 2015) Bildiriler Kitabı IV (İlahiyat)*, 2015, s. 197-213.
- Suphi es-Sâlih**, *Mebâhis fî ulûmü'l-Kur'ân*, Dersââdet, İstanbul ts.
- Suyûtî, Celâleddin Abdurrahman**, *el-İtkân fî ulûmü'l-Kur'ân*, (thk. Ahmed b. Ali), Dârü'l-hadîs, Kâhire 2006.

- Şavaş, Rıza; Dumlu, Ömer**, “Nüzûl Sırasına Göre ÂyetÂyet Kur’ân’ın Yorumu”, *Tarihten Günümüze Kur’ân’a Yaklaşımlar: Tarihten Günümüze Kur’ân’a Yaklaşımlar Toplantısı*, 2009 İstanbul, (Editörler: Bilal Gökkır, Necdet Yılmaz, Ömer Kara, Muhammed Abay, Necmettin Gökkır), İlim Yayma Vakfı İstanbul 2010.
- Şâzeli, Abdülkadir**, *Behcetü'l-âbidîn bi tercemeti hâfızı'l-asr Celâleddin es-Suyûtî*, (thk. Abdülilah Nebhân), Matbuâtı Mecmâi'l-luğati'l-Arabiyye, Dimaşk 1998.
- Taberî**, Ebû Cafer İbn Cerîr Muhammed b. Cerîr b. Yezid, *Tefsirü't-Taberî: Câmiü'l-beyân an te'vili âyi'l-Kur’ân*, (thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî), Dâru Âlemi'l-Kütüb, Riyad 2003.
- Taş, Sakin**, *Ulumü'l-Kur’ân Açısından Subhi es-Salih’in “Mebâhis” Adlı Eseri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi, SBE, Sakarya 2015.
- ....., “Subhi es-Sâlih’in “Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur’ân” Adlı Eserinin Ulûmü'l-Kur’ân Açısından Değeri”, V. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı - II (Siyaset ve Uluslararası İlişkiler - İktisat - Eğitim), İlmi Etüdler Derneği (İLEM), İstanbul 2016.
- Temel, Nihat**, *Şaz Kiraâtler ve Yorum Farklılıklarına Etkisi*, İstanbul 2000.
- Turgut, Ali**, *İbnü'l-Cevzî ve Tefsir Usûlündeki Yeri: Araştırma-İnceleme*, İstanbul 1989.
- ....., *Tefsir Usûlü ve Kaynakları*, İFAV, İstanbul 1991.
- Üçok, Bahriye**, *İslam Tarihi: Emeviler-Abbasiler*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Ankara 1968.
- Ünver, Mustafa**, *Tefsirde Öteki: Celâleyn'de İsrâiliyât*, Sidre Yay., Samsun 2008.
- Yalınız, Fatma**, *Tefsir Usûlünde Süreklilik ve Etkileşim: Bulkînî, Kâfiyecî ve Suyûtî Örneği*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hitit Üniversitesi, SBE, Çorum 2014.

- ....., Tefsirde Usûl Arayışları -Erken ve Klasik Dönemin Karakteristik Metinleri Bağlamında, (Doktora Tezi), Hitit Üniversitesi, SBE, Çorum 2021.
- ....., “Ulûmü’l-Kur’ân Külliyyatı Yazımı Konusunda Süyûtî’nin, Bulkîni’nin ve Kafiye’i’nin Birbirlerinden Ne Ölçüde Etkilendiklerinin Tespiti”, Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 21/11, 2022.
- Yavuz, Yusuf Şevki - Casim Avcı**, “İbnü’l-Cevzî”, *DİA*, XX.
- Yıldız, Hakkı Dursun**, “Abbasîler”, *DİA*, I.
- Zehebî, Muhammed Hüseyin**, *et-Tefsîr ve’l-müfessirûn*, Dâru’l-hadîs, Kâhire 2005
- Zehebi, Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman**, *Tezkiretü’l-huffâz*, I-IV, Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, Beyrut 1342/1957.
- ....., *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, (thk. Beşşar Avvâd Ma’rûf, Muhyi Hilâl Serhân, Müessesetü’r-risâle, Beyrut 1404/1984.
- Zemahşerî**, Ebû’l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer, *Esâsü’l-Belâğâ*, Dârü’t-tenvîri’l-Arabî, Beyrut 1984.
- Zerkânî**, Muhammed b. Abdu’l-Azîm, *Menâhilu’l-irfân fî ulûmi’l-Kur’ân*, I-II, Dâru’l-hadîs, Kâhire 2001.
- Zerkeşî**, Bedreddin Muhammed b. Abdullah, *el-Burhân fî ulûmi’l-Kur’ân*, (thk. Ebî Fadl ed-Dimyâtî, Dâru’l-hadîs, Kâhire 2006.

Tefsir literatüründe ulûm'î-Kur'ân, konuları ve kaynakları itibarıyla birçok araştırmının temel meselesi olmuştur. Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) Fünûnu'l-efnân fi ulûm'îl-Kur'ân adlı eserinin, Kur'ân ilimlerine dair ilk kapsamlı kaynaklar arasında kabul edilmesi tartışma konusudur. Zira İstanbul yazma nüshası, eserin diğer yazma nüshalarında bulunmayan 188 ilave varağa sahip olduğundan diğer nüshalar arasında farklı kalan tek nüshadır. Eserin tahkiklerine İstanbul'daki yazma nüshasındaki ilave varaklar dahil edilmediğinden söz konusu varakların eserin aslından mı olduğu yoksa sonradan esere ilave mi edildiği meselesi eseri daha fazla tartışmalı hale getirmektedir. Bu tartışmaya bir katkı sunmak üzere bu çalışmada İbnü'l-Cevzî'nin entelektüel biyografisine ve Fünûnu'l-efnân'ın yazma nüshasındaki fazla varakların müellifin diğer eserlerindeki verilerle mukayesesine yer verilmektedir. Böylece tek nüsha olması nedeniyle ihmal edilen yazma nüshadaki verilerin literatür içerisindeki yeri ve İbnü'l-Cevzî'nin bu alana katkısı ortaya koyulmaktadır.

SONÇAĞ YAYINCILIK MATBAACILIK
İstanbul Cad. İstanbul Çarşısı No: 48/48
İskitler 06070 ANKARA
T: (312) 341 36 67
soncagyayincilik@gmail.com
www.soncagyayincilik.com.tr

